

ભવવિરહસૂરિ યાત્રિનીમહત્તરાસૂનુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વિરચિત

વિંશતિવિંશિજ્ઞ શબ્દશઃ વિવેચન (પૂર્વાર્ધ)

વિવેચનકાર

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવિણચંદ્ર ખીમજી મોતા

પ્રકાશક

પ, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
ફતેહપુરા રોડ, પાલડી,
અમદાવાદ-૭.

વિંશતિવિંશિઝ શબ્દશઃ વિવેચન (પૂર્વાર્ધ)

મૂલ ગ્રંથકાર

સૂરિપુરંદર, યાકિનીમહત્તરાસૂનુ પ.પૂ. હરિભદ્રસૂરી મહારાજ

આશીર્વાદદાતા

ષટ્ઘર્શનવિદ્, પ્રાવચનિઝપ્રભાવઠ સ્વ. પ.પૂ. મુનિરાજ શ્રી મોહજિતવિજયજી મ.સા.
(મોટા પંડિત મહારાજ)

વિવેચનકાર

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવિણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વી.સં. ૨૫૨૭ ✽ વિ.સં. ૨૦૫૭ ✽ ઈ.સ. ૨૦૦૧ ✽ નક્સ-૧૦૦૦ ✽ આવૃત્તિ - ૧

મૂલ્ય - ૨૫-૦૦

પ્રકાશક

જીતાર્થગંગા

પ, જૈન મર્યટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી,
અમદાવાદ-૭.

આર્થિક સહયોગદાતા

શ્રીમતી માલાબેન દિપકભાઈ શાહ, મુંબઈ.

સંસ્થાના જ્ઞાનખાતામાંથી
આ પુસ્તક
જ્ઞાનભંડાર/શ્રીસંઘને
ભેટ આપેલ છે.

જીતાર્થગંગા

卐 પ્રાપ્તિ સ્થાન 卐

ગીતાર્થ ગંગા AHMEDABAD

૫, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

☎ (૦૭૯) - ૬૬૦ ૪૯ ૧૧, ૬૬૦ ૩૬ ૫૯

નિકુંજભાઈ ર. ભંડારી MUMBAI

વિષ્ણુમહલ, ત્રીજે માળે, ગરવારે પેવેલીયનની સામે, ડી રોડ, ચર્ચગેટ, મુંબઈ-૨૦.

☎ (૦૨૨) - ૨૮૧ ૪૦ ૪૮, ૨૮૧ ૦૧ ૯૫

શૈલેષભાઈ બી. શાહ SURAT

શ્રીનાથજી એપાર્ટમેન્ટ, છઠ્ઠે માળે, હરિપરા, હાથ ફળીયા, સુરત-૧.

☎ (૦૨૬૧) - (ઓ) ૪૩ ૯૧ ૬૦, ૪૩ ૯૧ ૬૩

નટવરભાઈ એમ. શાહ, (આફીકાવાળા) AHMEDABAD

૯, પરિશ્રમ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી, વિજયનગર કોર્સીંગ પાસે, અમદાવાદ-૧૩.

☎ (૦૭૯) - ૭૪૭૮૫૧૨, ૭૪૭૮૬૧૧

કમલેશભાઈ દામાણી RAJKOT

“જિનાજા”, ૨૭, કરણપરા, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧.

☎ (૦૨૮૧) - (ધર) ૨૩૩૧૨૦

ઉદયભાઈ શાહ JAMNAGAR

C/o, મહાવીર અગરબત્તી વર્ક્સ, C- 9, સુપર માર્કેટ, જયશ્રી ટોકીઝની સામે, જામનગર.

☎ (૦૨૮૮) - ૬૭૮૫૧૩

વિમલચંદ્રજી BANGALORE

C/o, J. NEMKUMAR & COMPANY, Kundan Market, D.S.Lane, Chickpet Cross, Bangalore-560 053,

☎ (O) 287 52 62, (R) 225 99 25.

: મુદ્રક :

મુદ્રેશ પુરોહિત

સૂર્યા ઓફસેટ, આંબલી ગામ, સેટેલાઈટ-બોપલરોડ, અમદાવાદ-૫૮.

પ્રકાશકીય

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ.પૂ.આ.શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થી તત્ત્વોનાં રહસ્યોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે, જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાયકતા મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે. ઘણા સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યા છે, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સૌને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યા છે, પરંતુ કામ સમય માંગી લે તેમ છે. દરમ્યાન શ્રીસંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષો તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિરાજ શ્રી મોહજિતવિજયજી મ.સા. તથા પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મ.સા.નાં અપાયેલાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિવેચનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોના વિષયો અંગેનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મૂળ લક્ષ્યથી સહેજ ફંટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વ જિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રધાન કાર્ય જ્યાં સુધી બહાર ન આવે ત્યાં સુધી કામચલાઉ ધોરણે પૂરક પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

તત્ત્વ જિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે તેવી આશા સહિત-

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટી ગણ
ગીતાર્થ ગંગા

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ નંબર
પ્રવેશક	૧ થી ૧૦
૧. અધિકારવિશિકા	૧ થી ૧૮
૨. અનાદિવિશિકા	૧૯ થી ૪૪
૩. કુલનીતિધર્મવિશિકા	૪૫ થી ૬૦
૪. ચરમપુદ્ગલપરિવર્તવિશિકા	૬૧ થી ૮૬
૫. બીજાદિવિશિકા	૮૭ થી ૧૧૨
૬. સદ્ધર્મવિશિકા	૧૧૩ થી ૧૩૩
૭. દાનવિશિકા	૧૩૪ થી ૧૫૫
૮. પૂજાવિધિવિશિકા	૧૫૬ થી ૧૮૧
૯. શ્રાવકધર્મવિશિકા	૧૮૨ થી ૨૦૪
૧૦. શ્રાવકપ્રતિમાવિશિકા	૨૦૫ થી ૨૨૪

પ્રવેશક

સામાન્ય રીતે યોગીઓ યોગના ગ્રંથો લખે છે અને પૂ. આચાર્ય ભગવંત હરિભદ્રસૂરિ પણ યોગી જ છે અને તેમણે કેટલાક યોગના ગ્રંથો લખ્યા છે. તે જોવામાં આવે તો યોગની પ્રારંભથી માંડીને અંતિમ ભૂમિકા સુધીની વાતો સંક્ષેપમાં પણ વિચારકને દિશાપ્રાપ્તિમાં કારણ બને તે રીતે બતાવી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં લોકની વ્યવસ્થા શું છે, લોકવર્તી પદાર્થો શું છે અને તેમાં ધર્મની આવશ્યકતા કેમ ઊભી થઈ તે પ્રથમ બતાવીને, લૌકિક ધર્મો કરતાં લોકોત્તરધર્મમાં શું વિશેષતા છે, તે સુંદર યુક્તિઓથી બતાવેલ છે.

ત્યાર પછી લોકોત્તરધર્મ બીજથી માંડીને ક્રમસર વધતાં વધતાં કેવળજ્ઞાનરૂપ ફળમાં કઈ રીતે વિશ્રાન્ત થાય છે અને તેના ફળરૂપે પરમસુખમય એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે, તે યુક્તિથી બતાવેલ છે. અંતે મોક્ષ પૂર્ણ સુખમય છે તે વાત દૃષ્ટાંત, યુક્તિ, આગમ અને અનુભવથી બતાવેલ છે.

આ સર્વ પદાર્થો કહેવા માટે તેમણે ૨૦-૨૦ શ્લોક પ્રમાણ વીસ વિંશિકાની રચના કરી છે. દરેકનો સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે.

પહેલી વિંશિકા

- ✽ પ્રથમ વિંશિકામાં આગળમાં જે જે વિંશિકાઓ કહેવાશે તે તે વિંશિકાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે.
- ✽ વિંશિકાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં કોઈએ શંકા કરી કે “સર્વજ્ઞ ભગવાનના વચનરૂપ આગમ જ્યારે વિદ્યમાન હોય ત્યારે છત્રસ્થ વ્યક્તિએ પોતાની રચના કરવી ઉચિત નથી. છત્રસ્થે તો લોકના ઉપકાર માટે માત્ર ભગવાનના વચનને જ કહેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આથી હરિભદ્રસૂરિ મ.સા.એ આ રચના કરવી ઉચિત ન કહેવાય.” આવી શંકાનું નિવારણ કરવા આ વિંશિકામાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે, છત્રસ્થે પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, લોકોના ઉપકાર માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી છત્રસ્થે પણ સર્વજ્ઞના ગંભીર એવા વચનરૂપ આગમના જે પદાર્થો લોકો સમજી ન શકે તેવા હોય, તે પદાર્થોની સંકલના કરીને પોતાનાથી મંદ બુદ્ધિવાળા જીવોના ઉપકાર માટે ગ્રંથરૂપે મૂકવા એ પણ એક ઉચિત કર્તવ્ય છે. તેથી હરિભદ્રસૂરિની આ ગ્રંથરચના કરવાનો શ્રમ અનુચિત નથી, પણ ઉચિત જ છે.
- ✽ આ વિંશિકાના બોધથી જીવમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ કેવી રીતે પ્રગટે છે અને જીવ મધ્યસ્થ બનીને શાસ્ત્ર ભણવાનો અધિકારી કેવી રીતે બને છે એ આ વિંશિકામાં બતાવ્યું છે.
- ✽ આ જ વિંશિકાના અંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિંશિકાના અધ્યયનથી ચરમાવર્તમાં આવેલા જીવના તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થાય છે.

બીજી વિંશિકા

જગતવર્તી કયા પદાર્થો અનાદિ છે, અને જીવ પણ અનાદિ છે, એ બતાવવામાં આવે તો જ પોતાના ભાવી હિત માટે શું કરવું ઉચિત છે તેની વિચારણા પ્રગટે અને તો જ ધર્મની આવશ્યકતા નક્કી થાય. તેથી બીજી અનાદિ વિંશિકા બતાવી છે.

- * લોક પણ અનાદિનો છે, લોકવર્તી ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ પદાર્થો પણ અનાદિના છે અને તે અનાદિના હોવા છતાં ઉત્પાત, વ્યય, પ્રૌવ્યયુક્ત કઈ રીતે છે તે આ વિંશિકામાં બતાવેલ છે.
- * આ લોક ઈશ્વરકૃત નથી તે વાત સુંદર યુક્તિઓ પૂર્વક બતાવી છે.
- * કોઈ પણ આત્મા વ્યક્તિગત અનાદિ શુદ્ધ નથી, છતાં સિદ્ધિગમનનો પ્રવાહ અનાદિનો છે તે અપેક્ષાએ અનાદિ શુદ્ધ આત્મા છે તે વાત યુક્તિથી સ્થાપન કરેલ છે.
- * કર્મનો બંધ જીવના પ્રયત્નથી થતો હોવા છતાં પ્રવાહથી અનાદિ છે અને ભવ્યત્વ અનાદિનું હોવા છતાં અનંત કઈ રીતે નથી, અને મોક્ષ, સાધનાથી પ્રાપ્ત થતો હોવાને કારણે આદિમાન હોવા છતાં કઈ રીતે શાશ્વત છે તે બતાવેલ છે.
- * આ વિંશિકામાં આગળ એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે લોકોનું એવું માનવું છે કે પહેલાં લોક નહોતો અને પછી તેનું સર્જન થયું. તે વાત પણ યુક્તિરહિત છે તે તર્કસંગત યુક્તિથી બતાવ્યું છે.
- * અંતે એન કહેવામાં આવ્યું છે કે શાસ્ત્રયુક્તિથી સિદ્ધ એવો આ લોક અનાદિનો છે એમ ભાવન કરવું જોઈએ, જેથી જીવને આત્મહિતની ઈચ્છા પ્રગટે.

ત્રીજી વિંશિકા

પૂર્વ વિંશિકામાં અનાદિ પદાર્થો બતાવ્યા. તેમાં આત્મા પણ અનાદિ છે તે બતાવ્યું. તેથી આત્માના પરલોકના હિત માટે ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ એમ નક્કી થાય. તેવી ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ રૂપે જ કુળનીતિ અને લૌકિકધર્મો છે તેમ કોઈને લાગે. તેથી તે કુળનીતિ અને લૌકિકધર્મો શું છે તે બતાવીને આગળમાં ખરેખર આત્માને હિતકારી શું છે તે બતાવવું છે, માટે તેની ભૂમિકારૂપે પ્રથમ કુળનીતિ અને લૌકિકધર્મો આ વિંશિકામાં બતાવવામાં આવ્યા છે.

- * પ્રથમ અનેક કુળનીતિઓમાંથી અમુક કુળનીતિઓ બતાવી છે.
- * ત્યાર પછી લૌકિકધર્મો બતાવ્યા છે.
- * કુળનીતિઓ અને લૌકિકધર્મો અભ્યુદયફળવાળા છે પણ પરિણામે નિષ્ફળ છે, એની યુક્તિ અહીં બતાવી છે.
- * લૌકિકધર્મને પાળતાં પણ કેટલાક જે જીવોને અંશથી તત્ત્વચિંતા પ્રગટે છે, તેઓનો ધર્મ તાત્વિકધર્મની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. જ્યારે જૈનધર્મમાં રહેલા કેટલાક સાધુઓ સંમૂર્ચિષ્ઠમ જેવા હોય છે અને તેઓની જૈનશાસનની ક્રિયા પણ વ્યર્થ છે, આ વાત બતાવવા દ્વારા ગ્રંથકારની પદાર્થને જોવાની કેવી મધ્યસ્થતા છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.
- * અંતે સર્વ પણ વેદધર્મ નિયમથી મોક્ષસાધક નથી, તો પણ કદાચ્રહ વગરના ત્યાં રહેલા

જીવોને પણ પરંપરાએ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ બતાવવાથી અન્ય દર્શન પ્રત્યેની ગ્રંથકારશ્રીની તટસ્થતાના દર્શન થાય છે.

- * છેલ્લે વિષય, સ્વરૂપ અને અનુબંધથી શુદ્ધ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો બતાવીને અન્ય દર્શનની પણ વિવેક વગરની પણ કેવી આચરણાઓ યોગ્ય જીવને મોક્ષનું કારણ બની શકે છે, અને યોગ્ય જીવને જૈનદર્શનની ક્રિયા કઈ રીતે સાનુબંધ શુદ્ધ બની શકે છે તે બતાવેલ છે.

ચોથી વિંશિકા

બીજી વિંશિકામાં આત્મા અનાદિ છે તેમ બતાવ્યું, તેથી આત્માના હિતની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. આત્માના હિત માટે કુળનીતિ અને લૌકિકધર્મો ખાસ ઉપયોગી નથી, કેમ કે અભ્યુદય કરનારા હોવા છતાં પણ પરિણામથી તે સુંદર નથી. આમ છતાં, લૌકિકધર્મમાં પણ કોઈક જીવોને તત્ત્વની જિજ્ઞાસા થાય, તો તેઓનો ધર્મ તેમને દૂર-દૂરવર્તી પણ મોક્ષનું કારણ બને છે, જ્યારે જૈનધર્મવર્તી સાધુઓ પણ જો સંમૂર્ચિમ જેવા હોય તો તેમનો ધર્મ વ્યર્થ છે.

ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે તો પછી મોક્ષસાધક ધર્મ કોને પ્રગટે છે? તેનું સમાધાન એ છે કે ચરમાવર્તમાં આવેલા જીવોમાં મોક્ષસાધક ધર્મ પ્રગટે છે. આ બતાવવા માટે જ ગ્રંથકારે ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત વિંશિકાની રચના કરી છે.

કાળના પરિપાકથી જીવ ચરમાવર્તમાં આવે છે અને દરેક જીવોની તેવા પ્રકારની યોગ્યતાના ભેદને કારણે દરેક જીવોના કાળનો પરિપાક આગળ પાછળ થાય છે. ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિમાં જો કે પાંચે કારણ હોય છે તો પણ મુખ્ય કારણ કાળનો પરિપાક છે.

જીવ ઉપર અનાદિ કાળથી અત્યંત ગાઢ કર્મમલ હોય છે અને દરેક ભવ્ય જીવોનો તે ગાઢ કર્મમલ, પ્રતિ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં ઓછો ઓછો થાય છે. જેનો ભાવમલ શીઘ્ર ક્ષય થાય છે તેને ચરમાવર્ત જલદી પ્રાપ્ત થાય છે અને જેનો ભાવમલ ધીમે ધીમે ક્ષય થાય છે તેનો ચરમાવર્ત વિલંબથી આવે છે. ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિ પૂર્વે જીવ શુદ્ધ ધર્મ માટે અયોગ્ય હોય છે. ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિ પછી અનુકૂળ સામગ્રી મળે તો તેને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વાત વિસ્તારથી અનેક યુક્તિઓપૂર્વક પ્રસ્તુત વિંશિકામાં બતાવી છે. તે સિવાય

- * મોક્ષનો આશય પણ ચરમાવર્ત બહાર કેમ થતો નથી અને અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત જીવે કઈ રીતે પસાર કર્યા તે યુક્તિથી બતાવ્યું છે.
- * ચરમાવર્તમાં ભાવમલના વિગમનથી શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે દૃષ્ટાંત અને યુક્તિથી બતાવ્યું છે.
- * ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિમાં કાળ પ્રધાન હોવા છતાં સ્વભાવ આદિ અન્ય ચાર કારણો પણ છે, તે વાત પણ યુક્તિથી અને સર્વ કાર્યો પ્રત્યે પાંચ કારણો આવશ્યક છે તે દૃષ્ટાંતથી પણ સુંદર રીતે બતાવેલ છે.
- * અચરમાવર્તકાળ એ ભવનો બાળકાળ છે અને ચરમાવર્ત ધર્મનો યૌવનકાળ છે અને ચરમાવર્તમાં જ ધર્મરાગ પ્રગટે છે એ વાત યુક્તિથી બતાવી છે.

પાંચમી વિંશિકા

ચોથી વિંશિકામાં કહ્યું કે ચરમાવર્તમાં શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટે છે. તેથી હવે શુદ્ધ ધર્મ પણ કયા ક્રમથી થાય છે તે વૃક્ષના દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે.

- ✳ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં આ બીજરૂપ શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. પહેલાં કેમ નહીં એ વાત અહીં યુક્તિપૂર્વક બતાવી છે. બીજની પ્રાપ્તિ પછી પણ જો જીવ પ્રમાદ કરે તો ઉત્કૃષ્ટથી અનંતો કાળ પણ સંસારમાં રહી શકે છે, એ વાત યુક્તિથી બતાવી છે.
- ✳ બીજાદિ ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ કેટલાકને સાંતર હોય છે અને કેટલાકને આંતરા વગર થાય છે, તેનું કારણ શું છે? અને તેમાં પાંચે કારણ કઈ રીતે સંલગ્ન છે તે વાત બતાવી છે.
- ✳ તે પાંચે કારણો સાથે દૈવ અને પુરુષકારનો સ્વાદાદ્ય કઈ રીતે જોડાયેલ છે તે બતાવીને, કાર્યમાત્ર પ્રત્યે દૈવ અને પુરુષકાર કઈ રીતે કારણ છે, તે સૂક્ષ્મ યુક્તિથી બતાવ્યું છે અને દૈવ અને પુરુષકારનું સ્વરૂપ પણ બતાવેલ છે.

ધર્મવૃક્ષનો બીજથી માંડીને ફળ સુધીનો વિકાસક્રમ (બોધિબીજથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ)

૧. ફળદ્રુપ ભૂમિમાં વપન થયેલું બીજ	પ્રશંસાપૂર્વકની કરણેચ્છા ધર્મબીજનું વપન	ફળદાયકતા તરફ ગતિનું મંડાણ
૨. અંકુર	પુનઃ પુનઃ કરણેચ્છા	બીજવપન પછી વિકાસની શરૂઆત
૩. થડ	ઉપાયોની ગોતવાની મનોવૃત્તિ	મજબૂતાઈ
૪. પત્ર	ઉપાયની અન્વેષણાની પ્રવૃત્તિ	ફળપ્રાપ્તિની પૂર્વભૂમિકા
૫. પુષ્પ	સદ્ગુરુનો યોગ	ફળની આસન્નતા
૬. ફળ	સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ	બીજનું અંતિમ કાર્ય

- ✳ જેમ બીજ એક વખત વાવવામાં આવે પછી તેને અનુકૂળ સામગ્રી મળે તો અવશ્ય તેમાંથી અંકુરાદિ પ્રગટે છે, તેમ કોઈ જીવને શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરનાર મહાત્માને જોઈને બહુમાનપૂર્વક તેવું અનુષ્ઠાન કરવાનો હૈયામાં અભિલાષ થાય, પરંતુ ત્યારપછી તેના જીવનમાં ફરી તેવો પરિણામ ન પણ થાય તો પણ તે બીજસ્થાનીય શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ છે. તે બીજથી જ જન્માંતરમાં અવશ્ય અંકુરાદિ પ્રગટ થશે.
- ✳ બીજ વપન કર્યા પછી તેની પોષક સામગ્રી મળે તો તેમાંથી અંકુર થાય છે. તેમ કોઈ જીવને મહાત્માની ક્રિયા જોઈને બીજ વપન કર્યા પછી ફરી ફરી તેનું સ્મરણ થાય કે ફરી ફરી તેવી સામગ્રીને પામીને તેવી ક્રિયા કરવાના અભિલાષો થયા કરે, તે બીજની જ વિકાસવાળી ભૂમિકા છે, તેથી તેને અંકુર કહેલ છે.
- ✳ અંકુર ફૂટ્યા પછી ધીરે ધીરે તે અંકુર કાષાકારરૂપે મજબૂત થડ બને છે. તેમ વારંવાર

ઉત્તમ અનુષ્ઠાન કરવાની ઈચ્છા થયા પછી તેના ઉપાયો ગોતવાની ઈચ્છા પ્રગટે છે. “આ ઉત્તમ અનુષ્ઠાનો પેદા કરવાના ઉપાયો કયા છે કે જેના દ્વારા હું પણ ઉત્તમ અનુષ્ઠાન કરી શકું” એવી ઈચ્છા થાય છે. આનાથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે શુદ્ધધર્મ કરવાની ઈચ્છા કરનાર વ્યક્તિને ખાલી બાહ્ય આચરણ માત્ર દેખાતી નથી પરંતુ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરનાર વ્યક્તિના ઉત્તમ માનસનું કંઈક તેને દર્શન થાય છે અને તેથી જ આવા ઉત્તમ ચિત્તની નિષ્પત્તિના ઉપાયો કયા છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય છે. આ જિજ્ઞાસા આગળમાં શુદ્ધધર્મ પ્રગટ થવાનો છે તેના માટે મજબૂત ભૂમિકારૂપ છે, તેથી તેની થડની સાથે તુલના કરી છે.

✽ આ રીતે કાષ્ઠસ્થાનીય અન્વેષણાનો પરિણામ પ્રગટયા પછી તેના ઉપાયભૂત સદ્ગુરુની શોધ માટેનો જે યત્ન થાય છે, તે વિવિધ પ્રકારના પાંદડા જેવો છે. થડ નિષ્પન્ન થયા પછી વૃક્ષમાં પાંદડાંઓ ફૂટવા માંડે ત્યારે ફળપ્રાપ્તિ અતિ દૂર જણાતી નથી અને એની કંઈક પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થતી જણાય છે; તેમ જ્યારે જીવ યોગમાર્ગની તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી સદ્ગુરુની ખોજમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે પ્રવૃત્તિ જ સદ્ગુરુના યોગનું અનન્ય કારણ બને છે, કેમ કે તાત્ત્વિક જિજ્ઞાસા ફળપ્રાપ્તિ વગર વિશ્રાન્ત થતી નથી. તેથી આવા જીવોને સદ્ગુરુની જિજ્ઞાસા સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિરૂપ ફળમાં વિશ્રાન્ત થાય છે. આમ છતાં, કોઈક વિષમ સંયોગને કારણે આ જન્મમાં સદ્ગુરુનો યોગ ન થાય તો પણ, તે અધ્યવસાયથી જન્માંતરમાં સદ્ગુરુનો યોગ અતિસુલભ બને છે.

✽ તે સદ્ગુરુનો યોગ જ પુષ્પની પ્રાપ્તિ જેવો છે. જેમ વૃક્ષ ઉપર પુષ્પ આવ્યા પછી ફળપ્રાપ્તિ અતિ નજીક હોય છે, તેમ યોગના પારમાર્થિક જિજ્ઞાસુને ગુણવાન એવા સદ્ગુરુનો યોગ થાય પછી ભાવધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ દૂર નથી. તેથી સદ્ગુરુના યોગને પુષ્પસ્થાનીય કહેલ છે.

✽ સદ્ગુરુનો યોગ થયા પછી તેમની પાસે સુદેશના સાંભળવાથી આવા ઉત્તમ જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ અલ્પકાળમાં થાય છે. કોઈક પટુંબુદ્ધિવાળો હોય તો એક વખતની દેશનામાં સમ્યક્ત્વ પામી જાય અને તેવી પ્રજા ન હોય તો પણ યોગમાર્ગની તીવ્ર સ્પૃહાવાળા જીવને પુનઃ પુનઃ સુદેશનાનું શ્રવણ અવશ્ય સમ્યક્ત્વનું કારણ બને છે. આ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ એ ફળસ્થાનીય શુદ્ધધર્મ છે. જેના ફળરૂપે શુદ્ધ ક્રિયાઓના સેવન દ્વારા પરમફળરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ અમૃતફળની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેને કોઈ આરોગે તો તેના શરીરમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની કાન્તિ આદિ પ્રગટે છે, તેમ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ પછી તેના સેવનસ્થાને ઉચિત યોગની ક્રિયાનું સેવન છે અને પરમફળના સ્થાને આત્માના પરિપૂર્ણ આરોગ્યરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે.

✽ બીજરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિની પૂર્વનો કાળ એ ભવનો બાળકાળ છે. બીજની પ્રાપ્તિથી ધર્મનો યૌવનકાળ પ્રગટે છે.

✽ ભવબાલકાળના નાશ પ્રત્યે પ્રધાન કારણ કાળ છે પરંતુ પુરુષાર્થને ઉપયોગી ધર્મયૌવનકાળમાં વિવિધ પ્રકારના યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે સંસારના ઊચ્છેદનું કારણ છે તે યુક્તિથી બતાવ્યું છે.

- * ભવના બાલકાળનું અને ધર્મયૌવનકાળનું સ્વરૂપ દૃષ્ટાંતથી બતાવ્યું છે.
- * બીજાદિ ક્રમથી શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે અંતે બતાવ્યું છે.

છઠ્ઠી વિંશિકા

પૂર્વ વિંશિકામાં બીજાદિ ક્રમથી શુદ્ધધર્મ પ્રગટે છે તેમ કહ્યું. તેમાં ફલસ્થાને સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધધર્મ છે તેમ બતાવ્યું. તેથી તે સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે પ્રગટે છે તે બતાવવા માટે સમ્યક્ત્વરૂપ સદ્ધર્મ વિંશિકા બતાવે છે.

- * સમ્યક્ત્વ એ આત્માના શુદ્ધ પરિણામરૂપ છે અને તે અપૂર્વકરણથી સાધ્ય છે તેમ પ્રથમ બતાવેલ છે. અને તેની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ કર્મની સ્થિતિનો નાશ કારણ છે, તેથી પ્રથમ આઠ પ્રકારનાં કર્મ અને તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કેટલી છે તે બતાવેલ છે. તે અપૂર્વકરણ દ્વારા નાશ કેવી રીતે થાય છે તે બતાવવા માટે યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણનું સંક્ષેપથી સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.
- * અપૂર્વકરણ દ્વારા ંશિભેદ થાય છે અને અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ છે તેમ બતાવીને સમ્યક્ત્વનાં પ્રશમ આદિ પાંચ લિંગો બતાવ્યાં છે.
- * ચોથા ગુણસ્થાનકના સમ્યક્ત્વને અને અપ્રમત્તમુનિને જ સમ્યક્ત્વ સ્વીકારનાર નિશ્ચયનયના સમ્યક્ત્વને પ્રશમ આદિ પાંચ લિંગો સાથે યોજન કરેલ છે.
- * નિશ્ચયનયનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રશમ આદિ પાંચ લિંગ અવશ્ય હોય છે અને વ્યવહારનયને માન્ય ચોથા ગુણસ્થાનકનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પશ્ચાન્નુપૂર્વીથી પ્રશમ આદિ ગુણોનો લાભ થાય છે તે વાત બતાવેલ છે.
- * સમ્યક્ત્વને ભાવધર્મ કેમ કહ્યો અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી જ કેમ શુદ્ધ દાનાદિ ક્રિયા થાય છે અને તે જ વિશેષરૂપે મોક્ષનું કારણ કેમ બને છે તે અંતમાં બતાવ્યું છે.

સાતમી વિંશિકા

છઠ્ઠી વિંશિકામાં શુદ્ધધર્મ બતાવ્યો અને કહ્યું કે શુદ્ધધર્મરૂપ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી જ દાનાદિ ક્રિયા વિશેષરૂપે મોક્ષનું કારણ બને છે. તેથી ત્યારપછી દાનવિંશિકા બતાવી છે.

- * દાન ત્રણ પ્રકારનું છે. જ્ઞાનદાન, અભયદાન અને ધર્મોપગ્રહકરદાન. તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનદાતા કેવો હોવો જોઈએ તેનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. પછી જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર કેવો હોવો જોઈએ તેનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે અને યોગ્ય જીવને પણ કેવી રીતે દાન આપવું જોઈએ એ બતાવેલ છે અને અયોગ્યને દાન આપવાથી શું નુકસાન થાય છે તે બતાવેલ છે.
- * જ્ઞાનદાન દર્શાવ્યા પછી અભયદાનનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે અને તે અભયદાન મુનિ સિવાય કોઈ આપી શકે નહીં તે સુંદર યુક્તિથી બતાવેલ છે.
- * મુનિ પણ કઈ રીતે ઉત્તમતા મેળવે છે કે જેથી અભયદાન આપી શકે છે તે બતાવ્યું છે.
- * વળી જે જીવ સાધુપણું લઈને સર્વજીવને અભયદાન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પણ,

સમભાવથી દરિદ્ર એવો મૂઢ બનીને આરંભાદિમાં પ્રવર્તે છે, તે અભયદાનધર્મ માટે અસમર્થ છે તે વાત પણ યુક્તિથી બતાવેલ છે.

- ✳ અભયદાન સ્વ-પરને કઈ રીતે એકાંતે હિતકર છે તે બતાવ્યું છે.
- ✳ અભયદાનનો ઉપદેશ આપનાર મુનિ કેવા હોવા જોઈએ તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.
- ✳ અભયદાન બતાવ્યા પછી ધર્મોપગ્રહકરદાન બતાવે છે અને તેમાં પ્રથમ ધર્મોપગ્રહકરદાન શું છે તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે અને ધર્મોપગ્રહકરદાન શ્રાવક સાધુને આહાર-વસ્ત્રાદિથી કરે છે, તે કઈ રીતે કરવું જોઈએ જેથી શુદ્ધ બને, તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.
- ✳ ધર્મોપગ્રહકરદાન કરનાર વ્યક્તિ કેવા ગુણવાળી હોવી જોઈએ તે બતાવેલ છે અને ધર્મોપગ્રહકરદાન અંતર્ગત અનુકંપાદાન, ધર્મોપગ્રહકરદાનનો હેતુ કઈ રીતે બને છે તે સુંદર રીતે બતાવેલ છે, અને તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વિવેકવાળો શ્રાવક શાસનની પ્રભાવના થાય તે રીતે અનુકંપાદાન કરે તે પણ ધર્મોપગ્રહકરદાનનો હેતુ છે. ભગવાનના વરસીદાનનાં દષ્ટાંતથી અને દીક્ષા પછી વીરપ્રભુના બ્રાહ્મણને વસ્ત્રદાનનાં દષ્ટાંતથી શ્રાવકને કેવા પ્રકારનું અનુકંપાદાન કર્તવ્ય છે તે બતાવેલ છે.
- ✳ ધર્મનું આદિ પદ દાન છે, તેથી સંયમ લેનારને પણ અનુકંપાદાન કેવા પ્રકારનું હોય છે, તે વાત વિશેષ યુક્તિથી બતાવેલ છે અને અંતે અનુકંપાદાનથી શેષ ગુણોની નિષ્પત્તિ થાય છે તેમ બતાવેલ છે.

આઠમી વિંશિકા

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી શ્રાવક જ્ઞાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી પૂર્વની વિંશિકામાં જ્ઞાનદાન આદિ બતાવેલ અને શ્રાવક, દાનની જેમ જ ભગવાનની ભક્તિ પણ કરે છે, તેથી ત્યારપછી પૂજાવિંશિકા બતાવે છે.

- ✳ પૂજા બે પ્રકારની છે. દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજા. દ્રવ્યપૂજા પણ ભાવથી યુક્ત છે છતાં દ્રવ્ય પ્રધાન છે તેથી દ્રવ્યપૂજા કહેવાય છે અને ભાવપૂજા પણ દ્રવ્યથી યુક્ત છે છતાં ભાવ મુખ્ય છે તેથી ભાવપૂજા કહેવાય છે.
- ✳ દ્રવ્યપૂજા ગૃહસ્થને હોય છે અને તે ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં પ્રથમ સમંતભદ્રા નામની પૂજા છે, જેમાં કાયાની વિશુદ્ધિપૂર્વક ભગવાનની ભક્તિની ઉત્તમ સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવે છે અને તેનાથી ભક્તિકાળમાં ભાવનો પ્રકર્ષ થાય છે અને આ પૂજા પરમાત્મા વિષયક જ હોય છે અને યોગ-અવંચક યોગથી આ પૂજા સમ્યગ્દૃષ્ટિને પ્રગટે છે.
- ✳ બીજી પૂજા સર્વમંગલા નામની છે. તે ઉત્તરગુણ ધારણ કરનારા શ્રાવકને હોય છે. આ પૂજામાં કાયા અને વચનની વિશુદ્ધિ દ્વારા ભગવાનની ભક્તિની ઉત્તમ સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવે છે અને તેનાથી જ ભાવનો વિશેષ પ્રકર્ષ થાય છે. અને આ પૂજા ક્રિયા-અવંચક યોગથી શ્રાવકને પ્રગટે છે. આ પૂજામાં પ્રથમ પૂજા કરતાં ભાવોની અતિવિશુદ્ધિ

હોય છે. તેથી સર્વ મંગળને કરનારી આ પૂજા છે.

- ❖ ત્રીજી પૂજા સર્વસિદ્ધિફલા નામની છે. જેમાં કાયાથી અને વચનથી ઉત્તમ સામગ્રી એકઠી કરીને ભગવાનની ભક્તિ કર્યા પછી પણ ભગવદ્ભક્તિ માટેની સામગ્રીથી સંતોષ થતો નથી અને વિચાર આવે છે કે સર્વોત્તમ પુરુષની ભક્તિ માટે સર્વોત્તમ સામગ્રી જ જોઈએ અને તે સર્વોત્તમ સામગ્રી નંદનવન આદિનાં સહસ્રક્રમણ આદિ પુષ્પો છે અને તે સામગ્રી કાયાથી અને વચનથી પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી અને આ ત્રીજી પૂજા કરનાર શ્રાવકને તેવીજ સામગ્રીથી લોકોત્તમ પુરુષની ભક્તિ કરવાનો પરિણામ થાય છે તેથી જ્યારે કાયાથી અને વચનથી તેનો અસંતોષ દેખાય છે ત્યારે મનથી જ તે પ્રકારની વિવેકપૂર્વક તે સામગ્રી લેવા માટે યત્ન કરે છે અને જાણે સાક્ષાત્ તેવી ઉત્તમ સામગ્રીને પ્રાપ્ત ન કરી હોય તેવા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળી લોકોત્તમ પુરુષની ભક્તિ કરે છે. પૂજાકાળમાં ઉત્તમ સામગ્રી, ઉત્તમ ભક્તિપાત્ર પરમાત્મા અને પોતાના ઉત્તમ ભાવના પ્રકર્ષથી તે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. આ ભગવદ્ભક્તિ અપ્રમાદભાવથી થતી હોવાને કારણે સર્વસિદ્ધિને આપનારી બને છે.

આ પૂજા ફલ-અવંચકયોગથી પ્રગટે છે. અહીં ફલ-અવંચકયોગ એ છે કે ગુણવાન એવા પરમાત્માનો ગુણવાનરૂપે યોગ થયા પછી તેમનો ઉપદેશ સમ્યગ્ પરિણમન પામે તે ગુણવાનના યોગનું ફળ છે. પ્રસ્તુત પૂજાકાળમાં ગુણવાન એવા પરમાત્માની ભક્તિમાં જે અપ્રમાદભાવ છે, તે જ ગુણવાન એવા પરમાત્માના ઉપદેશનું ફળ છે; કેમ કે પરમાત્માનો ઉપદેશ છે કે શક્તિના પ્રકર્ષથી અપ્રમાદભાવ કરવો જોઈએ જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ થાય.

- ❖ આ ત્રણ પૂજા સિવાય અપુનર્બંધકને ધર્મમાત્ર ફળવાળી પૂજા હોય છે, જે આ ત્રણ પૂજા કરતાં હીનકક્ષાની હોવા છતાં તેની પ્રતીતિનું કારણ બને છે. આ ત્રણે પ્રકારની પૂજા અને અપુનર્બંધકની પૂજા સંસારના ઉચ્છેદનું કારણ છે અને ક્ષપકશ્રેણીરૂપ મહાપથને અનુકૂળ એવી વિશુદ્ધિને કરનાર છે.
- ❖ આ સિવાય આ પૂજા પંચપ્રકાર, અષ્ટપ્રકાર કે અનેક પ્રકારની છે, તે વાત આ વિંશિકામાં બતાવેલ છે. પૂજામાં દ્રવ્યની શુદ્ધિ અને ભાવની શુદ્ધિ કેમ કરવી તે પણ વિશેષથી બતાવેલ છે.
- ❖ પોતે ભરાવેલી પ્રતિમા કે પોતાના પૂર્વજોથી ભરાવાયેલી પ્રતિમા કે વિધિપૂર્વક કરાવાયેલી પ્રતિમા ક્યારે વિશેષ ફળનું કારણ બને છે અને ક્યારે નથી બનતી તે વાત બતાવી છે.
- ❖ જ્યારે કોઈ તેવા સંયોગમાં પ્રતિમાનો યોગ ન હોય તો પણ કઈ રીતે મન દ્વારા પ્રતિમાને સ્થાપન કરીને ભગવદ્ભક્તિ કરવી જોઈએ તે બતાવેલ છે.
- ❖ પાપનો ક્ષય થવાને કારણે ભગવાનની પૂજાથી આત્મવ અને પરભવમાં કઈ રીતે ઉત્તમ ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે તે વાત બતાવેલ છે. ત્યારપછી ભગવદ્ભક્તિમાં તન્મય થયેલો ભાવ કઈ રીતે મોક્ષનું કારણ બને છે તે દૃષ્ટાંત દ્વારા સુંદર યુક્તિથી બતાવેલ છે.

નવમી વિંશિકા

પૂર્વ વિંશિકામાં પૂજા બતાવી અને તે પૂજા કરનાર શ્રાવક હોય છે, તેથી હવે શ્રાવકધર્મ વિંશિકા બતાવે છે.

- ❖ ભાવશ્રાવક કેવો હોવો જોઈએ તેનું સંક્ષેપથી પણ યથાર્થ બોધ કરાવે તેવું સ્વરૂપ પ્રથમ બતાવેલ છે. ત્યારપછી શ્રાવકનાં બારવ્રતોનો નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને વસ્તુતઃ આ શ્રાવકધર્મ તે જીવની અંતરંગ પરિણતિ છે અને તેમાં વ્રતોનું જ્ઞાન, અતિચારોનું જ્ઞાન અને વ્રતોનું સમ્યગ્ પાલન કઈ રીતે કારણ છે, તેમ જ અંતરંગ કર્મસ્થિતિનો નાશ પણ કઈ રીતે કારણ છે તે યુક્તિથી બતાવેલ છે.
- ❖ દેશવિરતિનો પરિણામ કોઈને વ્રતગ્રહણથી થાય છે, કોઈને વ્રતગ્રહણ કર્યા પછી વ્રતનું પાલન કરતાં કરતાં થાય છે અને પ્રગટ થયેલો પરિણામ પ્રમાદને કારણે નાશ પણ પામે છે, તેથી વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી નિત્યસ્મૃતિ આદિ સાત ભાવોમાં સુદૃઢ યત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી દેશવિરતિનો પરિણામ પ્રગટ ન થયો હોય તો પ્રગટ થાય અને પ્રગટ થયેલો હોય તો નાશ ન થાય, તે વાત યુક્તિથી બતાવેલ છે.
- ❖ શ્રાવકે કેવા સ્થાનમાં રહેવું જોઈએ અને વ્રતોના પાલન ઉપરાંત સવારના ઊઠવાથી માંડીને રાતના સૂવા સુધી કેવી રીતે ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ જેથી દેશવિરતિના પરિણામ દ્વારા ક્રમસર સર્વવિરતિની ભૂમિકા પ્રગટે, તે વાત સુંદર યુક્તિથી બતાવેલ છે.
- ❖ સૂઈને ઊઠ્યા પછી કઈ રીતે પદાર્થોનું ચિંતવન કરવું જોઈએ કે જેથી વિશેષ સંવેગના ભાવો પ્રગટે અને અંતે આ રીતે શ્રાવકધર્મમાં યત્ન કરવાથી પ્રતિમાના ક્રમથી સર્વવિરતિનો પરિણામ પ્રગટે છે તે બતાવેલ છે.

દસમી વિંશિકા

બાર વ્રતોના સમ્યગ્ પાલન પછી વિશેષ અપ્રમાદભાવ કેળવવા માટે અને સર્વવિરતિના પરિણામ નજીક જવા માટે સર્વવિરતિની પ્રતિમાઓને શ્રાવક ક્રમસર સ્વીકારે છે. તેથી શ્રાવકધર્મ વિંશિકા પછી શ્રાવકપ્રતિમા નામની વિંશિકા બતાવી છે.

- ❖ આ અગિયાર પ્રતિમાઓનાં નામો આ પ્રમાણે છે-

૧. દર્શન પ્રતિમા
૨. વ્રત પ્રતિમા
૩. સામાયિક પ્રતિમા
૪. પૌષ્ઠ પ્રતિમા
૫. પ્રતિમા પ્રતિમા
૬. અબ્રહ્મત્યાગ પ્રતિમા
૭. સચિત્તત્યાગ પ્રતિમા
૮. સ્વયંઆરંભત્યાગ પ્રતિમા

૯. પ્રેષણત્યાગ પ્રતિમા
૧૦. ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા
૧૧. શ્રમણભૂત પ્રતિમા

✽ આ અગિયાર પ્રતિમાઓ વિશેષ પ્રકારના અપ્રમાદભાવપૂર્વક શ્રાવક સેવે છે અને કોઈકને અંતે સર્વવિરતિનો પરિણામ થાય છે તો સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરે છે અને કોઈકને શક્તિ સંચિત ન થાય તો ફરીથી પ્રતિમાનું વહન કરે છે અને વળી કોઈક શ્રાવકને ફરી-ફરી પ્રતિમા કરવી દુષ્કર જણાય તો શ્રાવકનાં પ્રતોમાં જ યત્નવાળો રહે છે. અને આ રીતે ભાવપૂર્વક પ્રતિમાઓના સેવનથી કોઈકને આ ભવમાં જ સર્વવિરતિ મળે છે, કોઈને ચારિત્રમોહનીય ગાઢ હોય તો જન્માંતરમાં સર્વવિરતિ સુલભ બને છે.

આ પહેલા ભાગમાં દસ વિંશિકાઓ આપી છે અને બીજા ભાગમાં બાકીની દસ વિંશિકાઓ કહેવાશે. આ વીસે વિંશિકાનો સંક્ષેપ સાર પણ કોઈ વિચારક વ્યક્તિ સાવધાનીપૂર્વક વાંચે તો આ ગ્રંથમાં શું પદાર્થો બતાવ્યાં છે તે જાણવાની અવશ્ય જિજ્ઞાસા થાય. તે જિજ્ઞાસાથી જ જો સમ્યગ્ યત્ન કરે તો તેને પણ સંસારમાં અવશ્ય ધર્મની આવશ્યકતા જણાય. કેમ કે પોતે શાશ્વત છે તે નિર્ણય થાય તો શાશ્વત એવા પોતાના આત્માના હિતની તે ઉપેક્ષા ન કરી શકે.

આ ગ્રંથ સારી રીતે વાંચવાથી એ પણ જિજ્ઞાસા થાય કે શુદ્ધધર્મ ચરમાવર્તમાં જ પ્રગટે છે, તો હું ચરમાવર્તમાં છું કે નહીં? અને ભગવાનનું શાસન કહે છે કે “હું ભવ્ય છું કે નહીં?” એવો પ્રશ્ન જેને ધાય તે નિયમા ભવ્ય જ હોય છે. આ પ્રશ્નનું હાર્દ એ છે કે પરમસુખમય મોક્ષ છે અને તેને ભવ્ય જીવ જ પ્રાપ્ત કરે છે, એવું સાંભળીને તેને પણ સર્વ કલેશરહિત એવા મોક્ષની ઈચ્છાથી જો તે શંકા થઈ હોય, તો તે અવશ્ય મોક્ષમાં જવા માટે યોગ્ય જ છે, અને તેવો જીવ અવશ્ય ચરમાવર્તમાં જ હોય. આવો પણ જીવ જો પ્રમાદથી ધર્મમાં યત્ન ન કરે તો અનંતકાળ સંસારમાં કાઢી શકે એવું વચન પ્રસ્તુત વિંશિકામાં છે. અને જો સમ્યગ્ યત્ન કરે અને અપ્રમાદભાવથી ધર્મના અંત સુધી વળગી રહે તો થોડા ભવમાં પણ સંસારના પારને પામે. સંસારનો પાર પરમસુખમય એવી મોક્ષઅવસ્થા છે. તેથી યોગ્ય જીવને આ વિંશિકાનું વાંચન સમ્યગ્ પ્રયત્ન કરાવવામાં અનન્ય ઉપાયભૂત છે.

આ ગ્રંથ આત્મકલ્યાણનું કારણ બને એ જ એક અભિલાષા...

લિ. પ્રવિણભાઈ ખીમજી મોતા.

વિંશતિવિંશિકા

॥ અધિકારવિંશિકા પ્રથમા ॥

નમિરુણ વીયરાયં સવ્વન્તું તિયસનાહકયપૂયં ।

જહનાયવત્થુવાઇં સિદ્ધં સિદ્ધાલયં વીરં ॥૧॥

નત્વા વીતરાગં સર્વજ્ઞં ત્રિદશનાથકૃતપૂજમ્ ।

યથાજ્ઞાતવસ્તુવાદિનં સિદ્ધં સિદ્ધાલયં વીરમ્ ॥૧॥

વુચ્છં કેઇ પયત્થે લોગિગલોગુત્તરે સમાસેણ ।

લોગાગમાણુસારા મંદમઇવિબોહણઢાણ ॥૨॥

વક્ષ્યામિ કાંશ્ચિત્પદાર્થાલ્લૌકિકલોકોત્તરાન્સમાસેન ।

લોકાગમાનુસારાન્મન્દમતિવિબોધનાર્થાય ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

વીયરાયં વીતરાગ, સવ્વન્તું સર્વજ્ઞ, તિયસનાહકયપૂયં ઇન્દ્રોથી પૂજાયેલા, જહનાયવત્થુવાઇં યથાજ્ઞાત વસ્તુને કહેનારા, સિદ્ધં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયાં છે જેમનાં તેવા, સિદ્ધાલયં મોક્ષ છે નિવાસસ્થાન જેમનું એવા વીરં વીર ભગવાનને નમિરુણ નમસ્કાર કરીને લોગિગલોગુત્તરે કેઇ પયત્થે લૌકિક અને લોકોત્તર એવા કેટલાક પદાર્થોને લોગાગમાણુસારા લોક અને આગમ અનુસારે મંદમઇવિબોહણઢાણ મંદમતિ જીવોના બોધ માટે સમાસેણ સંક્ષેપથી વુચ્છં હું કહીશ.

ગાથાર્થ :-

વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, ઇન્દ્રોથી પૂજાયેલા, યથાજ્ઞાત વસ્તુને કહેનારા, સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયાં છે જેમનાં તેવા, મોક્ષ છે નિવાસસ્થાન જેમનું એવા વીર ભગવાનને નમસ્કાર કરીને લૌકિક અને લોકોત્તર એવા કેટલાક પદાર્થોને લોક અને આગમ અનુસારે મંદમતિ જીવોના બોધ માટે સંક્ષેપથી હું કહીશ. ॥૧-૧/૨॥

અવતરણિકા :-

અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે સર્વજ્ઞકથિત આગમો વિદ્યમાન હોવા છતાં છન્નસ્થ એવા ગ્રંથકારને આ નવો ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન શું છે? વાસ્તવિક રીતે તો સર્વજ્ઞકથિત આગમો જ લોકને સમજાવવાં જોઈએ, તેના બદલે આ નવા ગ્રંથની રચના કરીને પોતાની અધિક મહત્તા સ્થાપન કરવા માટેનો જ શું આ યત્ન નથી? આવી શંકા સામે રાખીને ગાથા ૩ થી ૧૦માં પ્રાસંગિક કથનથી સમાધાન કરતાં કહે છે-

સુંદરમિદ્ અન્નેહિ વિ ભણિયં ચ કયં ચ કિંચિ વત્થું તિ ।

અન્નેહિ વિ ભણિયવ્વં કાયવ્વં ચેતિ મગ્ગોડયં ॥૩॥

સુંદરમિત્યન્યૈરપિ ભણિતં ચ કૃતં ચ કિંચિદ્વસ્તિવતિ ।

અન્યૈરપિ ભણિતવ્યં કર્તવ્યં ચેતિ માર્ગોડયમ્ ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

સુંદરમિદ્ સુંદર છે એથી કરીને અન્નેહિ વિ બીજાઓ (ગણધરો, પૂર્વના મહાપુરુષો આદિ) વડે પણ કિંચિ વત્થું કંઈક વસ્તુ ભણિયં ચ કયં ચ કહેવાઈ છે અને કરાઈ છે, તિ એથી કરીને અન્નેહિ વિ (આપણા જેવા) બીજાઓ વડે પણ (તે) ભણિયવ્વં કાયવ્વં ચ કહેવાવી જોઈએ અને કરાવવી જોઈએ તિ મગ્ગોડયં એ પ્રકારનો આ માર્ગ છે.

ગાથાર્થ :-

સુંદર છે એથી કરીને ગણધરો, પૂર્વના મહાપુરુષો આદિ વડે પણ કંઈક વસ્તુ કહેવાઈ છે અને કરાઈ છે; એથી કરીને આપણા જેવા બીજાઓ વડે પણ કહેવાવી જોઈએ અને કરાવવી જોઈએ, એ પ્રમાણેનો આ માર્ગ છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વના મહાપુરુષોએ જે કાંઈ સુંદર હોય તે, જગતમાં આગમો દ્વારા કે ગ્રંથ રચનાઓ દ્વારા કહેલ છે અને પોતાના જીવનમાં ઉચિત આચરણાઓ કરેલ છે; એ પ્રમાણે અન્ય એવા આપણા વડે પણ કહેવાવું જોઈએ અને કરાવવું જોઈએ, એવા પ્રકારનો ભગવાનનો આ માર્ગ છે. ॥૧-૩॥

इहरा उ कुसलभणिईण चिड्डियाणं च इत्थ वुच्छेओ ।

एवं खलु धम्मो वि हि सव्वेण कओ ण कायव्वो ॥४॥

इतरथा तु कुशलभणितीनां चेष्टितानां चात्र व्युच्छेदः ।

एवं खलु धर्मोऽपि हि सर्वेण कृतो न कर्तव्यः ॥४॥

અવ્યયાર્થ :-

उ वणी इहरा એવું ન માનો તો **कुसलभणिईण च चिड्डियाणं** કુશલ કથનોનો અને કુશલ ચેષ્ટાઓનો **इत्थ** અહીં = આ સંસારમાં **वुच्छेओ** વ્યુચ્છેદ થાય (અને) **एवं** **खलु** આ પ્રમાણે (તો) ખરેખર **धम्मो वि हि धर्म** પણ જે કારણથી **सव्वेण कओ** સર્વ (મહાપુરુષો) વડે કરાયો છે, **ण कायव्वो** (તે કારણથી આપણે) ન કરવો જોઈએ.

ગાથાર્થ :-

વળી, એવું ન માનો તો કુશલ કથનોનો અને કુશલ ચેષ્ટાઓનો અહીં વ્યુચ્છેદ થાય અને આ પ્રમાણે તો ખરેખર ધર્મ પણ જે કારણથી સર્વ મહાપુરુષો વડે કરાયો છે, તે કારણથી આપણે ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વના મહાપુરુષોએ સારું કહ્યું છે અને કર્યું છે એમ માનીને જો આપણા જેવા બીજા પણ એ પ્રમાણે ન કરે તો તેમનાં ઉત્તમ વચનો અને ચેષ્ટાઓ જગતમાં ક્રમે કરીને નાશ પામે; કારણ કે જ્યારે ગંભીર આગમોમાંથી પારમાર્થિક પદાર્થોને સામાન્ય જીવો પામી શકે નહીં, ત્યારે તેવા જીવોને સમજાવવા માટે સમર્થ આચાર્યો તે પદાર્થોને જો ગ્રંથરચનારૂપે કહે, અને તે ઉત્તમ આચારોને જો જીવનમાં ઉતારે તો જ તે આચારોની પરંપરા ચાલે. આ જ વાતની પુષ્ટિ કરવા માટે કહે છે કે જો મહાપુરુષોએ કહ્યું છે અને કર્યું છે માટે આપણે કહેવાની અને કરવાની જરૂર નથી તેમ માનીએ, તો મહાપુરુષોએ ધર્મ કર્યો છે માટે આપણે પણ ધર્મ કરવો જોઈએ નહીં, એવું માનવાની આપત્તિ આવે.

અહીં કુશલ ચેષ્ટા એ આચરણારૂપ છે અને ધર્મ એ ચેષ્ટાઓ દ્વારા નિષ્પાદ્ય જીવના પરિણામરૂપ છે. આ રીતે કુશલ ચેષ્ટા અને ધર્મ વચ્ચે ભેદ છે. ॥૧-૪॥

અવતરણિકા :-

ગાથા ૩-૪ માં બીજાનું સુંદર કહેલું અને કરેલું આપણે પણ કરવું જોઈએ એ જ માર્ગ છે એમ સ્થાપન કર્યું, આ વિષયમાં બીજા આચાર્યોનો મત બતાવતાં કહે છે-

અન્ને આસાયણાઓ મહાણુભાવાણ પુરિસસીહાણ ।
 તમ્હા સત્તણુરૂવં પુરિસેણ હિણ પયઇયવ્વં ॥૫॥
 અન્યે આશાતના મહાણુભાવાનાં પુરુષસિહાનામ્ ।
 તસ્માચ્છક્ત્યનુરૂપં પુરુષેણ હિતે પ્રયતિતવ્યમ્ ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

અન્ને બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે (જો પૂર્વના મહાપુરુષોએ કહેલું અને કરેલું આપણે ન કરીએ તો) પુરિસસીહાણ મહાણુભાવાણ પુરુષોમાં સિંહ સમાન એવા મહાણુભાવોની આસાયણાઓ આશાતના થાય, તમ્હા તે કારણથી પુરિસેણ પુરુષ વડે હિણ હિતમાં સત્તણુરૂવં શક્તિને અનુરૂપ પયઇયવ્વં પ્રવર્તવું જોઈએ.

ગાથાર્થ :-

બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે જો પૂર્વના પુરુષોએ કહેલું અને કરેલું આપણે ન કરીએ તો પુરુષોમાં સિંહ સમાન એવા મહાણુભાવોની આશાતના થાય, તે કારણથી પુરુષે હિતમાં શક્તિને અનુરૂપ પ્રવર્તવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

બીજા આચાર્યોનું કથન અપેક્ષાભેદથી છે. પૂર્વના મહાપુરુષોએ પોતાની શક્તિને અનુરૂપ ગ્રંથો રચ્યા છે અને પોતાના જીવનમાં ઉત્તમ આચારણાઓ પણ કરી છે. જો પૂર્વપુરુષોએ ઘણું કહ્યું છે અને કર્યું છે માટે આપણે એ કહેવાની કે કરવાની જરૂર નથી એમ માનીને, આપણી પાસે શક્તિ હોવા છતાં પણ શક્તિને અનુરૂપ પ્રયત્ન ન કરીએ, તો તેઓના માર્ગને ટકાવવામાં આપણે ઉપેક્ષા કરી કહેવાય. આ ઉપરાંત તીર્થકરો પછીના પૂર્વાચાર્યોએ જે ગ્રંથો રચ્યા છે તે અનુચિત પ્રવૃત્તિ છે એમ સ્થાપન થાય અને આ રીતે તેઓની આશાતના થાય. આવી આશાતનાથી બચવા માટે શક્તિ અનુસાર હિતમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ બીજા આચાર્યોનું માનવું છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે ગાથા-૩ માં માર્ગ બતાવ્યો, ત્યારબાદ ગાથા-૪ ના પૂર્વાર્ધમાં એ બતાવ્યું કે એ માર્ગને ન સ્વીકારો તો કુશલ વચનોનો અને કુશલ ચેષ્ટાઓનો વ્યુચ્છેદ થાય અને ઉત્તરાર્ધમાં તેની પુષ્ટિ કરી. ત્યારપછી પૂર્વ ગાથામાં જે કહેલ કે પૂર્વના મહાપુરુષોએ કહ્યું છે અને કર્યું છે તેમ ન કરીએ તો કુશલ વચનો અને કુશલ ચેષ્ટાઓનો વ્યુચ્છેદ થાય, તેના સ્થાને અન્ય આચાર્યોનો જે મત છે તે આ શ્લોકના

પૂર્વાર્ધમાં બતાવ્યો અને ઉત્તરાર્ધમાં નિગમન કરતાં બતાવ્યું કે કુશલ કથન અને કુશલ ચેષ્ટામાં પુરુષે શક્તિ અનુરૂપ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ॥૧-૫॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વમાં કહ્યું કે શક્તિને અનુરૂપ ગ્રંથરચનામાં તથા ઉચિત આચરણાઓમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે નવો ગ્રંથ રચવો કે ઉપદેશ આપવો તે શું બધાને માટે યુક્ત છે? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે-

તેસિં બહુમાણાઓ સસત્તિઓ કુસલસેવણાઓ ય ।

જુત્તમિણં આસેવિયગુરુકુલપરિદિઠ્ઠસમયાણં ॥૬॥

તેષાં બહુમાનાત્સ્વશક્તિઃ કુશલસેવનાયાશ્ચ ।

યુક્તમિદમાસેવિતગુરુકુલપરિદૃષ્ટસમયાનામ્ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

તેસિં બહુમાણાઓ તેઓના = પૂર્વના મહાપુરુષોના બહુમાનથી, સસત્તિઓ સ્વશક્તિથી ય અને કુસલસેવણાઓ કુશલ આચરણાઓથી આસેવિયગુરુકુલ-પરિદિઠ્ઠસમયાણં આસેવિત ગુરુકુલવાસને કારણે જોવાયાં છે શાસ્ત્રો જેના વડે તેઓને જુત્તમિણં આ = ગ્રંથરચના કરવી યુક્ત છે.

✽ મૂળમાં પરિદિહ ના બદલે પરિદિઠ્ઠ પાઠાન્તર છે અને તે સાચો છે.

ગાયાર્થ :-

પૂર્વના મહાપુરુષોના બહુમાનથી, સ્વશક્તિથી અને કુશલ આચરણાઓથી આસેવિત ગુરુકુલવાસને કારણે જોવાયાં છે શાસ્ત્રો જેમના વડે તેવી વ્યક્તિઓને ગ્રંથરચના કરવી યુક્ત છે.

બાવાર્થ :-

ગુરુકુલવાસના આસેવનથી શાસ્ત્રોના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, અને જેને આ રીતે શાસ્ત્રોના પદાર્થોનું જ્ઞાન થયું હોય તે જ ગ્રંથ રચવા માટે ખરેખર અધિકારી છે, બીજો નહીં. આ રીતે અધિકૃત વ્યક્તિ જો પૂર્વના મહાપુરુષો, અર્થાત્ તીર્થંકર, ગણધર

આદિ પ્રત્યે બહુમાનવાળો હોય તો તે મહાપુરુષોના વિચારોથી સહેજ પણ અન્યથા પોતાનાથી ન કહેવાઈ જાય તેની સાવધાનતા તેનામાં હોય છે. વળી ગ્રંથકાર જો પોતાની શક્તિને અનુરૂપ પ્રયત્ન ન કરે તો અજ્ઞાનને કારણે પણ પૂર્વના મહાપુરુષોના કથનથી વિપરીત રચના થઈ જવાની શક્યતા છે. તેથી કહ્યું છે કે શક્તિને અનુરૂપ જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત પૂર્વના મહાપુરુષોના વચનોનો પરમાર્થ સેવાકાળમાં વિશેષ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જેના જીવનમાં કુશલ આચરણા હોય તે પૂર્વના મહાપુરુષોના વચનને વિશેષરૂપે સમજી શકે છે અને ગ્રંથમાં પણ તે પરમાર્થને તે વિશેષરૂપે વણી શકે છે. આ સર્વે કારણોસર પૂર્વના મહાપુરુષોના બહુમાનપૂર્વક, સ્વશક્તિથી અને કુશલ આચરણાઓપૂર્વક અધિકારીએ ગ્રંથરચના કરવી યુક્ત છે. ॥૧-૬॥

અવતરણિકા :-

સારા ગ્રંથ રચવા યુક્ત કેમ છે એ બતાવતાં કહે છે...

જત્તો ઉદ્ધારો ખલુ અહિગારાણં સુયાઓ ણ ડ તસ્સ ।
 ઇય વુચ્છેઓ તદ્દેસદંસણા કોઝગપવિત્તી ॥૭॥
 યતોદ્ધારઃ ખલુ અધિકારાણાં શ્રુતાન્ન તુ તસ્ય ।
 ઇતિ વ્યુચ્છેદસ્તદેશદર્શનાત્કૌતુકપ્રવૃત્તિઃ ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

જત્તો જે કારણથી **ખલુ** ખરેખર **સુયાઓ** શ્રુતમાંથી = આગમમાંથી, **અહિગારાણં** ઉદ્ધારો અધિકારોનો ઉદ્ધાર છે, **ઇય ણ ડ તસ્સ વુચ્છેઓ** પરંતુ આ રીતે = આગમમાંથી ગ્રંથનો ઉદ્ધાર કર્યો એ રીતે, તેનો = શ્રુતનો, વ્યુચ્છેદ નથી, (કેમ કે) **તદ્દેસદંસણા કોઝગપવિત્તી** તેના = શ્રુતના, દેશના દર્શનને કારણે કૌતુકથી (શ્રુતમાં) પ્રવૃત્તિ (થાય છે.) (તે કારણથી જ સારા ગ્રંથની રચના કરવી યુક્ત છે.)

✽ ગાથામાં **જત્તો** પ્રયોગ કર્યો છે, તેનાથી એ બતાવ્યું છે કે પૂર્વગાથામાં કહ્યું કે “શાસ્ત્રના જાણકારોએ ગ્રંથ રચવો યુક્ત છે” તેમાં હેતુરૂપે પ્રસ્તુત ગાથા છે.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી ખરેખર આગમમાંથી અધિકારોનો ઉદ્ધાર છે, પરંતુ આ રીતે શ્રુતનો

વ્યુચ્છેદ નથી, કેમ કે શ્રુતના દેશના દર્શનને કારણે ગ્રંથ દ્વારા કૌતુકથી શ્રુતમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે કારણથી જ સારા ગ્રન્થની રચના કરવી યુક્ત છે.

ભાવાર્થ :-

ગ્રંથકારે લોકભોગ્યરૂપે પદાર્થોને લોક આગળ મૂકવા માટે આગમોમાંથી આ ગ્રંથના અધિકારો બનાવ્યા છે. તેથી એમ કહેવાય કે તે અધિકારો આગમમાંથી ઉદ્ભૂત છે અને આ રીતે આગમમાંથી પદાર્થો ગ્રહણ કરીને નવી ગ્રંથરચના કરવાથી આગમનો વ્યુચ્છેદ નહિ થાય, અર્થાત્ લોકો આગમને જાણવા માટે ઉપેક્ષાવાળા નહિ થાય, કેમ કે પ્રસ્તુત અધિકાર આગમના દેશરૂપ છે. તે દેશને જોવાથી વિચારકને આગમનું મહત્ત્વ સમજાશે અને તેથી આગમના ગંભીર ભાવો જાણવા માટે કૌતુક થશે, અર્થાત્ જિજ્ઞાસા થશે અને તેથી આગમમાં તેઓ પ્રયત્ન કરશે. ॥૧-૭॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે પૂર્વમાં સ્થાપન કર્યું કે શાસ્ત્રોના જાણકારોએ આગમોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને ગ્રંથ રચના કરવી ઉચિત છે, તેને જ દઢ કરવા માટે કહે છે-

इकौ उण इह दोसो जं जायइ खलजणस्स पीड त्ति ।
तह वि पयट्ठो इत्थं दट्ठुं सुयणाण मइतोसं ॥८॥
एकः पुनरिह दोषो यज्जायते खलजनस्य पीडेति ।
तथापि प्रवृत्तोत्र दृष्ट्वा सुजनानां मतितोषम् ॥८॥

तत्तो वि य जं कुसलं तत्तो तेसिं पि होहिइ ण पीडा ।
सुद्धासया पवित्ती सत्थे निद्दोसिया भणिया ॥९॥
ततोऽपि यत्कुशलं ततस्तेषामपि भविष्यति न पीडा ।
शुद्धाशया प्रवृत्तिः शास्त्रे निर्दोषिका भणिता ॥९॥

इहरा छउमत्थेणं पढमं न कयाइ कुसलमग्गम्मि ।
इत्थं पयट्ठियव्वं सम्मं ति कयं पसंगेण ॥१०॥
(इतरथा छद्मस्थेन प्रथमं न कदाचित्कुशलमार्गे ।
इत्थं प्रवर्तितव्यं सम्यगिति कृतं प्रसङ्गेन ॥१०॥)

અન્વયાર્થ :-

જં ચ્લજણસ્સ પીઢ જાયઙ્જે કારણથી ખલજનને પીડા થાય છે, (તે કારણથી) ઇહ અહીં = ગ્રંથ રચવામાં ઉગ્ગ ઇક્કો દોસો વળી એક દોષ છે, તહ વિ તો પણ સુચણાણ મઙ્ગતોસંં દદ્ધું સજ્જનોના મતિતોષને જોઈને ઇત્થં અહીં = ગ્રંથ રચવામાં પચ્છો (હું) પ્રવૃત્ત થયો છું. ચ અને તત્તો વિ તેનાથી પણ = ગ્રંથરચના કરવાથી પણ જં કુસલં જે કુશલ થશે તત્તો તેનાથી તેસિં પિ તેઓને પણ = ખલપુરુષોને પણ ણ પીડા હોહિં પીડા નહિ થાય.

(અહીં શંકા થાય કે છન્નસ્થથી ગ્રંથ રચવામાં અનાભોગથી પણ ભૂલ થવાની સંભાવના છે, તેથી છન્નસ્થ વડે ગ્રંથરચનાની પ્રવૃત્તિ કરવી તે કેવી રીતે ઉચિત ગણાય? તેથી કહે છે-)

સત્થે શાસ્ત્રમાં સુદ્ધાસયા પવિત્તી શુદ્ધ આશયવાળી પ્રવૃત્તિ નિદ્દોસિયા ભણિયા નિર્દોષ કહેવાઈ છે.

ઇહરા આવું ન માનો તો = શુદ્ધ આશયથી કરાયેલી પ્રવૃત્તિને નિર્દોષ ન માનો તો, છમ્મત્થેણં છન્નસ્થ વડે ઇત્થં આ રીતે = ગ્રંથરચના કરવા રૂપે કુસલમગ્ગમ્મિ કુશલમાર્ગમાં પઢમં પ્રથમ = કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે કયાઙ્ ક્યારે પણ ન સમ્મં પચ્છિયવ્વં સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરી શકાશે નહીં.

(આ રીતે ગાથા ૩ થી ૧૦ સુધી પોતાની ગ્રંથરચના કરવાની પ્રવૃત્તિ ઉચિત છે એ યુક્તિથી સ્થાપન કરીને, એ કથન પ્રાસંગિક છે એમ બતાવતાં કહે છે કે-) કયં પસંગેણ પ્રસંગથી સર્થ.

✽ ગાથા-૮માં 'ત્તિ' પાદપૂર્તિ અર્થે છે.

✽ ગાથા-૮માં 'ઉગ્ગ' શબ્દ એ બતાવે છે કે ગાથા-૭માં બતાવેલ કે આ ગ્રંથને જોઈને કૌતુકથી પ્રવૃત્તિ થશે તે ગુણ તો છે, વળી એક દોષ છે.

✽ ગાથા-૧૦ માં 'ત્તિ' ગાથા-૩ થી ૧૦ની આનુષંગિક બાબતની સમાપ્તિ સૂચક છે.

✽ ગાથા-૧૦માં 'પઢમં' એમ કહ્યું તેનો ભાવ એ છે કે, ઉપરોક્ત પ્રકારની સમ્યગ્ પણ પ્રવૃત્તિ છન્નસ્થ વડે કેવળજ્ઞાન પૂર્વે ક્યારે પણ કરી શકાય નહિ.

✽ ગાથા-૧૦માં 'સમ્મં' એમ કહ્યું ત્યાં સમ્યગ્ શબ્દથી એમ કહેવું છે કે - જે વ્યક્તિને ગુરુકુલવાસથી શાસ્ત્રનો સમ્યગ્ બોધ થયો છે અને જે વ્યક્તિ શાસ્ત્રોના પદાર્થોને સાપેક્ષ રીતે સમજેલી છે, એવી વ્યક્તિ જુએ કે આ પદાર્થો પોતાનાથી મંદમતિવાળા જીવોને

ઉપકાર કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ જો તે પદાર્થો લોકોને ગ્રહણ થાય તે રીતે સરળ શબ્દોમાં સંકલન કરીને મુકાય તો જગતને ઉપકાર થાય તેમ છે, તેથી તેવી વ્યક્તિ શાસ્ત્રોના પદાર્થોને લોકભોગ્ય બનાવવા પ્રવૃત્ત થાય, તો તેની તે પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્ કહેવાય.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી ખલજનને પીડા થાય છે તે કારણથી ગ્રંથ રચવામાં વળી એક દોષ છે, તો પણ સજ્જનોના મતિતોષને જોઈને ગ્રંથ રચવામાં હું પ્રવૃત્ત થયો છું; અને ગ્રંથરચના કરવાથી પણ જે કુશલ થશે તેનાથી ખલપુરુષોને પણ પીડા નહિ થાય. અહીં શંકા થાય કે છન્નસ્થથી ગ્રંથ રચવામાં અનાભોગથી પણ ભૂલ થવાની સંભાવના છે, તેથી છન્નસ્થ વડે ગ્રંથરચનાની પ્રવૃત્તિ કરવી તે કેવી રીતે ઉચિત ગણાય? તેનો ઉત્તર આપતાં ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે કે શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ આશયવાળી પ્રવૃત્તિ નિર્દોષ કહેવાઈ છે, અને શુદ્ધ આશયવાળી પ્રવૃત્તિને નિર્દોષ ન માનો તો છન્નસ્થ વડે ગ્રંથરચના કરવા રૂપે કુશલમાર્ગમાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે ક્યારે પણ સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરી શકાશે નહિ. આ રીતે ગાથા-૩ થી ૧૦ સુધી પોતાની ગ્રંથરચના કરવાની પ્રવૃત્તિ ઉચિત છે એ યુક્તિથી સ્થાપન કરીને, એ કથન પ્રાસંગિક છે એમ બતાવતાં કહે છે કે પ્રસંગથી સર્યુ.

ભાવાર્થ :-

આગમોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને ગ્રંથકારે આ રીતે ગ્રંથ રચવો ઉચિત છે તે સ્થાપન કરીને કહ્યું કે “ગ્રંથ રચવામાં ખલપુરુષોને પીડા થશે એ એક દોષ તો છે.” અહીં ખલપુરુષોથી સંસારના દુર્જનો લેવા નથી, પણ ધર્મનો ઉપદેશ આપનારા કે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરનારાઓમાંથી પણ કેટલાક લોકોની એવી પ્રકૃતિ હોય છે કે, વિચાર્યા વગર બીજાની સત્પ્રવૃત્તિઓમાં પણ છિદ્રો જુએ એવા લોકો લેવા છે. તેઓને એમ થશે કે પૂર્વના મહાપુરુષોના ગ્રંથો વિદ્યમાન હોવા છતાં પોતાના ગ્રંથો નિર્માણ કરવા તે ઉચિત નથી. તેથી આ નવા ગ્રંથની રચના જોઈને તેમને પીડા થશે. ખલપુરુષની આ પીડા ગ્રંથરચના કરવામાં દોષરૂપ તો છે, પણ વિચારક સજ્જનોને તો આનંદ થશે, કે ગંભીર આગમોમાંથી લોકોને ઉપકાર થાય એવી આ અપૂર્વ ગ્રંથરચના મહાત્માએ કરી છે. તેથી આ સજ્જનોના સંતોષને જોઈને ગ્રંથકાર પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. વળી તે ગ્રંથથી જગતના લોકોને થયેલ તત્ત્વબોધથી જે પણ ઉપકાર થશે તેના કારણે ખલપુરુષોને પણ પીડા નહીં થાય.

તાત્પર્ય એ છે કે ગ્રંથકાર ગ્રંથરચના કરે છે અને તેનાથી અનેક જીવોને સન્માર્ગની

પ્રાપ્તિ થાય છે, તે રૂપ કુશલથી ખલપુરુષોને પણ પીડા થતી નથી; કેમ કે સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી જગતમાં ઉચિત પ્રવૃત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે ઉચિત પ્રવૃત્તિ જગતના જીવમાત્ર માટે હિતરૂપ હોય છે અને જીવમાત્ર અંતર્ગત ખલપુરુષો પણ આવે છે, તેથી તે કુશલ પ્રવૃત્તિ તેઓની પીડાના પરિહાર અર્થે જ બને છે. જો કે ગ્રંથને જોઈને ખલજીવોને જે પીડા થઈ છે તે તેઓની પોતાની અયોગ્યતા છે, તેથી તેમાં ગ્રંથ જવાબદાર નથી અને ગ્રંથરચનાના ફળરૂપે જગતમાં પ્રવર્તતી સત્પ્રવૃત્તિ સર્વ જીવોની પીડાના પરિહારરૂપ હોવાથી ગ્રંથરચના ખલપુરુષની પીડાના પરિહારનું કારણ જ છે.

અહીં ખલપુરુષ તરફથી પ્રશ્ન થાય કે “ગ્રંથરચના કરનાર સર્વજ્ઞ નથી અને ગ્રંથકાર જ્યારે અતીન્દ્રિય પદાર્થને સ્વબુદ્ધિથી આગમમાંથી ગ્રહણ કરીને નવા ગ્રંથની રચના કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે, ત્યારે અનાભોગ કે સહસાત્કારથી પણ સર્વજ્ઞના વચનથી અન્યથા લખાઈ જવાની શક્યતા રહે છે, તેથી નવા ગ્રંથની રચના કરવી છદ્મસ્થ માટે ઉચિત નથી.” તેના ઉત્તરરૂપે ગ્રંથકાર કહે છે કે “શુદ્ધ આશયથી કરાયેલી ઉચિત પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રમાં નિર્દોષ કહેલ છે, અને એવું ન માનો તો છદ્મસ્થથી નવા ગ્રંથની રચના કરવારૂપ કુશલ માર્ગમાં સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કેવળજ્ઞાન પૂર્વે ક્યારે પણ કરી શકાશે નહીં.” વાસ્તવિક રીતે તો કેવલી સિવાય ગણધરાદિ અન્ય પણ મહાપુરુષોએ નવા ગ્રંથની રચનામાં પ્રયત્ન કરેલો જ છે, તેથી છદ્મસ્થને કારણે કોઈ ભૂલ થશે તેટલામાત્ર ભયથી શાસ્ત્રરચનામાં પ્રવૃત્તિ કરવી અનુચિત છે એમ કહી શકાય નહીં; પરંતુ જ્યાં સુધી શાસ્ત્રનો બોધ જ અપક્વ હોય ત્યાં સુધી શુભાશયથી પણ જો શાસ્ત્રરચનાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે પ્રવૃત્તિ દોષરૂપ કહી શકાય.

અહીં જે શુદ્ધાશયપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ કહી ત્યાં શુદ્ધ આશય એ છે કે, ગુરુકુલવાસના આસેવનથી જે આત્માઓ શાસ્ત્રની ગંભીરતાને યથાર્થ સમજ્યા છે અને પોતે સમજેલા ગંભીર ભાવો અન્ય જીવોને શાસ્ત્રમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ નથી તેથી, તે જીવોના ઉપકાર માટે નવા ગ્રંથની રચના કરવા ઇચ્છે છે, તેઓની ગ્રંથરચનાની પ્રવૃત્તિ શુદ્ધાશયપૂર્વકની છે એમ કહેવાય; પરંતુ જેઓને હજુ શાસ્ત્રના પદાર્થો સામાન્યથી જ જણાયા છે પણ પરસ્પર સાપેક્ષ રીતે શાસ્ત્રના પદાર્થોને જોડવાની પ્રજ્ઞા હજી ખીલી નથી, તેઓ જો પોતાની અલ્પ બુદ્ધિમાં અધિક બુદ્ધિના ભ્રમથી નવા શાસ્ત્રોની રચના કરવામાં યત્ન કરે તો તેમનો ભાવાવેશ કહેવાય, પણ શુદ્ધ આશયની પ્રવૃત્તિ ન કહેવાય. ॥૧-૮/૯/૧૦॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૨ માં કહેલ કે લૌકિક અને લોકોત્તર કેટલાક પદાર્થને કહું છું, તે પદાર્થોનાં નામો બતાવતાં કહે છે-

અહિગારસૂચના ધ્વજ-લોગાણાદિત્તમેવ બોદ્ધવ્યં ।

કુલનીઇલોગધમ્મા, સુદ્ધો વિ ય ચરમપરિયદ્ધો ॥૧૧॥

અધિકારસૂચનાઃ ધ્વજ-લોકાનાદિત્તમેવ બોદ્ધવ્યમ્ ।

કુલનીતિલોકધર્માઃ, શુદ્ધોપિ ચ ચરમપરિવર્તઃ ॥૧૧॥

તત્ત્વીજાઇકમો વિ ય, જંસુ પુણ સમ્પત્તમેવ વિત્તેઓ ।

દાણવિહી ય તઓ ધ્વજ, પરમો પૂયાવિહી ચેવ ॥૧૨॥

તત્ત્વીજાદિક્રમોપિ ચ, યેષુ પુનઃ સમ્યક્ત્વમેવ વિજ્ઞેયઃ ।

દાનવિધિશ્ચ તતઃ ધ્વજ, પરમઃ પૂજાવિધિશ્ચૈવ ॥૧૨॥

સાવગધમ્મો ય તઓ, તપ્પડિમાઓ ય હંતિ બોદ્ધવ્યા ।

જઇધમ્મો ઇત્તો પુણ, દુવિહા સિઘ્ધા ય ઇયસ્સ ॥૧૩॥

શ્રાવકધર્મશ્ચ તતસ્તત્પ્રતિમાશ્ચ ભવન્તિ બોદ્ધવ્યાઃ ।

યતિધર્મ ઇતઃ પુનર્દ્વિવિધા શિક્ષા ચૈતસ્ય ॥૧૩॥

ભિક્ષાઇ વિહી સુદ્ધો, તયંતરાયા અસુદ્ધિલિંગંતા ।

આલોચનાવિહાણં, પચ્છિત્તા સુદ્ધિભાવો ય ॥૧૪॥

ભિક્ષાયા વિધિઃ શુદ્ધસ્તદન્તરાયા અશુદ્ધિલિજ્ઞાન્તાઃ ।

આલોચનાવિધાનં, પ્રાયશ્ચિત્તાચ્છુદ્ધિભાવશ્ચ ॥૧૪॥

તત્તો જોગવિહાણં, કેવલનાણં ચ સુપરિસુદ્ધં તિ ।

સિદ્ધવિભક્તી ય તહા, તેસિં પરમં સુહં ચેવ ॥૧૫॥

તતો યોગવિધાનં, કેવલજ્ઞાનં ચ સુપરિશુદ્ધમિતિ ।

સિદ્ધવિભક્તિશ્ચ તથા, તેષાં પરમં સુખં ચૈવ ॥૧૫॥

ગાથાર્થ :-

૧ અહિગારસૂચના ધ્વજ અધિકારની સૂચના

૨ લોગાણાદિત્તમેવ બોદ્ધવ્વં લોકનું અનાદિપણું જ જાણવું
 ૩ કુલનીઝલોગધમ્મા કુળનીતિ લોકધર્મો
 ૪ સુદ્ધો વિ ય ચરમપરિયટ્ઠો શુદ્ધ પણ ચરમપરિવર્ત (ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત)
 ૫ તલ્લીજાઝકમો વિ ય અને તેના = શુદ્ધ ધર્મના બીજાદિનો ક્રમ જ
 ૬ જંસુ પુણ સમ્પત્તમેવ વિન્નેઓ જેમાં = બીજાદિક્રમમાં વળી (ફળરૂપે) સમ્યક્ત્વ
 જ જાણવું.

૭ દાણવિહી ય તઓ ખલુ અને ત્યારપછી દાનાદિની વિધિ
 ૮ પરમો પૂયાવિહી ચેવ અને પરમ=શ્રેષ્ઠ, પૂજાની વિધિ
 ૯ સાવગધમ્મો ય તઓ અને ત્યારપછી શ્રાવકધર્મ
 ૧૦ તપ્પડિમાઓ ય હંતિ બોદ્ધવ્વા અને તેની=શ્રાવકની, પ્રતિમા જાણવા
 યોગ્ય છે.

૧૧ જઙ્ઘમ્મો ઇત્તો પુણ આના પછી=શ્રાવકધર્મ પછી, યતિધર્મ
 ૧૨ દુવિહા સિક્ખા ય ઇયસ્સ અને આની=યતિધર્મની, બે પ્રકારની શિક્ષા
 ૧૩ ભિક્ખાઝ સુદ્ધો વિહી અને ભિક્ષાની શુદ્ધ વિધિ
 ૧૪ તયંતરાયા અસુદ્ધિલિંગંતા અને અશુદ્ધ લિંગ છે અંતે જેને એવા તેના=
 ભિક્ષાના, અંતરાયો

૧૫ આલોયણાવિહાણં અને આલોચનાનું વિધાન
 ૧૬ પંચ્છિત્તા સુદ્ધિભાવો ય અને પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિનો ભાવ
 ૧૭ તત્તો જોગવિહાણં ત્યારપછી યોગનું વિધાન
 ૧૮ કેવલનાણં ચ સુપરિસુદ્ધં તિ અને સુપરિશુદ્ધ એવું કેવળજ્ઞાન
 ૧૯ સિદ્ધવિભત્તી ય અને સિદ્ધના ભેદો
 ૨૦ તહા તેસિં પરમં સુહં ચેવ અને તેઓનું = સિદ્ધોનું પરમ સુખ જ

✽ ગાથા-૧૪ના અંતનો ‘ય’, ‘ચ’ કાર અર્થમાં છે અને દરેક સાથે તેનું યોજન
 છે.

ભાવાર્થ :-

૧. અધિકાર સૂચના (નિર્દેશ) : પ્રથમ વિંશિકામાં અધિકારની સૂચના કરેલ છે.
 ૨. લોકઅનાદિપણું : બીજી વિંશિકામાં સૌ પ્રથમ લોક અનાદિ છે તે વાત સિદ્ધ
 કરશે અને લોક અનાદિ સિદ્ધ થવાથી ધર્મની આવશ્યકતા નક્કી થશે. કેમ કે જો લોક

અનાદિ ન હોય તો પરલોકાદિ ન હોઈ શકે અને પરલોકાદિ ન હોય તો ધર્મનું પ્રયોજન શું? વગેરે પ્રશ્નો થાય.

૩. કુળનીતિ અને લોકધર્મો : લોક અનાદિ સિદ્ધ થયા પછી પ્રથમ લૌકિક ધર્મો બતાવવા માટે ત્રીજી વિંશિકામાં કુળનીતિ અને લોકધર્મો બતાવશે, જેથી લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મની વિશેષતાઓ સમજી શકાય અને લૌકિક ધર્મનું શું ફળ છે? અને લોકોત્તર ધર્મનું લૌકિક ધર્મ કરતાં શું વિશેષ ફળ છે તે પણ બતાવી શકાય.

૪. શુદ્ધચરમપુદ્ગલપરાવર્ત : અનાદિ પણ લોકમાં જીવો અનાદિ કાળથી છે, અને અનાદિ કાળથી સંસારમાં રહેતા જીવના દરેક પુદ્ગલપરાવર્ત અશુદ્ધ છે, અને ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત શુદ્ધ છે. તેથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં જીવ ધર્મનો અધિકારી બને છે તે બતાવવા, અને જેનાથી પોતે ધર્મનો અધિકારી છે કે નહિ તે પ્રકારનો નિર્ણય વિવેકી વ્યક્તિ કરી શકે તે બતાવવા, ચોથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત વિંશિકા બતાવશે.

૫. શુદ્ધ ધર્મના બીજાદિનો ક્રમ : ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં પણ લોકોત્તર ધર્મો બીજાદિના ક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત પાંચમી બીજાદિવિંશિકામાં બતાવશે.

૬. સદ્ધર્મ : પાંચમી વિંશિકામાં બતાવેલ બીજાદિ ક્રમમાં ફળસ્થાનીય સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ ધર્મને છઠ્ઠી સદ્ધર્મવિંશિકામાં બતાવશે.

૭. દાનવિધિ : સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી જીવ ખરેખર આચરણારૂપ ધર્મનો અધિકારી બને છે, અને ચાર પ્રકારના આચરણારૂપ ધર્મમાં દાનધર્મ પ્રથમ છે, તેથી સાતમી દાનવિંશિકામાં દાનની વિધિ બતાવશે.

૮. પૂજાવિધિ : સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી પ્રથમ દાનધર્મ અને ત્યારપછી ઉત્તમ પુરુષોની ભક્તિ જ કર્તવ્યરૂપ છે, તેથી સાતમી વિંશિકામાં દાનધર્મ બતાવ્યા પછી આઠમી વિંશિકામાં પૂજાધર્મ બતાવશે, કેમ કે દાન અને પૂજા સમ્યક્ત્વની વિશેષ શુદ્ધિનાં કારણો છે.

૯. શ્રાવકધર્મ : નવમી વિંશિકામાં સમ્યક્ત્વની ઉપરની ભૂમિકારૂપ શ્રાવકધર્મ બતાવશે.

૧૦. શ્રાવકપ્રતિમા : દશમી વિંશિકામાં શ્રાવકની પ્રતિમા કે જે વિશેષ શ્રાવકધર્મરૂપ છે તે બતાવશે.

૧૧. યતિધર્મ : અગિયારમી વિંશિકામાં શ્રાવકધર્મની પ્રતિમાથી વિશેષ ભૂમિકારૂપ યતિધર્મ=સાધુધર્મ, છે તે બતાવશે.

૧૨. યતિધર્મની શિક્ષા : બારમી વિંશિકામાં યતિધર્મની બે પ્રકારની શિક્ષા- ૧. ગ્રહણશિક્ષા અને ૨. આસેવનશિક્ષા બતાવશે.

૧૩. ભિક્ષાની શુદ્ધ વિધિ : તેરમી વિંશિકામાં સંયમજીવનના વિશેષ અંગરૂપ ભિક્ષાની શુદ્ધ વિધિ બતાવશે.

૧૪. ભિક્ષાવિધિના અંતરાયાદિ : ચૌદમી વિંશિકામાં અશુદ્ધિનાં લિંગ છે અંતમાં જેને એવા ભિક્ષાવિધિના અંતરાયો બતાવશે.

૧૫. આલોચનાવિધિ : પંદરમી વિંશિકામાં આલોચનાની વિધિ બતાવશે, કેમ કે યતિધર્મ ગ્રહણ કર્યા પછી ગ્રહણશિક્ષા, આસેવન શિક્ષા, ભિક્ષાશુદ્ધિ અને ભિક્ષાના અંતરાયોના નિવારણ અર્થે યત્ન આવશ્યક છે, તેથી તે તે વિંશિકાઓ પૂર્વમાં બતાવી; હવે યતિધર્મમાં યત્ન કરવા છતાં અનાભોગાદિથી સ્ખલનાઓનો સંભવ છે તેના નિવારણ માટે આલોચનાવિધિ બતાવશે.

૧૬. પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિનો ભાવ : દોષોની શુદ્ધિ અર્થે આલોચના કર્યા પછી ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધિ કરવી આવશ્યક છે. તેથી આલોચના વિંશિકા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત વિંશિકા બતાવશે.

૧૭. યોગની વિધિ : ધર્મબીજથી માંડીને ક્રમસર શ્રાવકધર્મ-સાધુધર્મ બતાવ્યા. ત્યારપછી સાધુની આચરણા અને તેમાં થતા દોષોની શુદ્ધિના ઉપાયો બતાવ્યા. હવે સંયમજીવનની ક્રિયાઓ કઈ રીતે કરવાથી મોક્ષની સાથે આત્માને જોડી શકાય તે બતાવવા માટે સત્તરમી યોગવિંશિકા બતાવશે.

૧૮. સુપરિશુદ્ધ કેવળજ્ઞાન : સમ્યક્ યોગના સેવનથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બતાવવા અર્થે સુપરિશુદ્ધ એવા કેવળજ્ઞાનને અદ્વારમી વિંશિકામાં બતાવશે.

અહીં કેવળજ્ઞાનને ‘સુપરિશુદ્ધ’ વિશેષણ એટલા માટે આપેલ છે કે મત્યાદિ જ્ઞાનો ‘સુપરિશુદ્ધ’ નથી, જ્યારે કેવળજ્ઞાન સુપરિશુદ્ધ છે, તે બતાવવું છે.

૧૯. સિદ્ધના ભેદો : કેવળજ્ઞાનના ફળસ્વરૂપ સિદ્ધાવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે, તેથી ઓગણીસમી વિંશિકામાં સિદ્ધના ભેદો બતાવશે.

૨૦. સિદ્ધનું પરમસુખ : સિદ્ધાવસ્થામાં કેવું પરમસુખ છે તે વીસમી વિંશિકામાં બતાવશે. ॥૧-૧૧/૧૨/૧૩/૧૪/૧૫॥

एए इहाहिगारा वीसं वीसाहि चेव गाहाहिं ।

फुडवियडपायडत्था नेया पत्तेयपत्तेयं ॥१६॥

एते इहाधिकारा विंशतिर्विंशत्या चैव गाथाभिः ।

स्फुटविकटप्रकटार्था ज्ञेयाः प्रत्येकप्रत्येकम् ॥१६॥

અન્વયાર્થ :-

इह च અને આ ગ્રંથમાં પત્તેयपत्तयेयं वीसाहि गाहाहि एव પ્રત્યેક પ્રત્યેક વીશ ગાથાઓ વડે જ फुडवियडपायडत्था સ્પષ્ટ રીતે વિકટ એવા પદાર્થોના પ્રગટ કરાયેલ અર્થવાળા एए वीसं अहिंगारा આ વીશ અધિકારો નેયા જાણવા.

ગાથાર્થ :-

અને આ ગ્રંથમાં પ્રત્યેક પ્રત્યેક વીશ ગાથાઓ વડે જ સ્પષ્ટ રીતે વિકટ એવા પદાર્થોના પ્રગટ કરાયેલા અર્થવાળા આ વીશ અધિકારો જાણવા.

✽ સ્પષ્ટ રીતે વિકટ એવા પદાર્થોના પ્રગટ કરાયા છે અર્થો જેમાં એવા આ અધિકાર છે, એ પ્રકારે 'फुडवियडपायडत्था'નો સમાસ છે.

ભાવાર્થ :-

આ ગ્રંથમાં વીશ અધિકારો છે અને પ્રત્યેક અધિકાર વીશ ગાથાઓથી બતાવ્યો છે અને દરેક અધિકારમાં બતાવાયેલા પદાર્થો વિકટ છે, અર્થાત્ સામાન્ય જીવ તેને સમજી શકે તેવા નથી. આમ છતાં ગ્રંથકારે તે ભાવોને સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરેલ છે, તે બતાવવા માટે સ્પષ્ટ, વિકટ, પ્રગટ અર્થવાળા છે તેમ કહેલ છે. ॥૧-૧૬॥

અવતરણિકા :-

प्रस्तुत ग्रंथना बोधनुं श्रोताने शुं इण प्राप्त थशे ते बतावतां कहे छे-

एए सोऊण बुहो परिभावंतो उ तंतजुत्तीए ।
पाएण सुद्धबुद्धी जायइ सुत्तस्स जोग्ग ·त्ति ॥१७॥
एताञ्श्रुत्वा बुधः परिभावयंस्तु तन्त्रयुक्त्या ।
प्रायेण शुद्धबुद्धिर्जायते सूत्रस्य योग्य इति ॥१७॥

मज्झत्थयाइ नियमा सुबुद्धिजोएण अत्थियाए य ।
नज्जइ तत्तविसेसो न अन्नहा इत्थ जइयव्वं ॥१८॥
मध्यस्थतया नियमात्सुबुद्धियोगेनार्थितया च ।
ज्ञायते तत्त्वविशेषो नान्यथात्र यतितव्यम् ॥१८॥

અન્વયાર્થ :-

एए आने =अधिकारोने सोऊण सांभणीने तंतजुत्तीए परिभावंतो उ बुहो तन्त्र=शास्त्रअनुसारी युक्तिथी परिभावन करतो ज बुध पाएण प्रायः सुत्तस्स जोग्ग सूत्रने योग्य सुद्धबुद्धी शुद्ध बुद्धिवाणो जायइ थाय छे.

सुबुद्धिजोएण शुद्ध बुद्धिना योगथी मज्झत्थयाइ मध्यस्थताथी अत्थियाए य अने अर्थिताथी नियमा नक्की तत्तविसेसो नज्जइ तत्त्वविशेष ज्ञाय छे, न अन्नहा अन्यथा नही. (माटे ज) इत्थ जइयव्वं अही = आ ग्रंथમાં यत्ન કરવો જોઈએ.

✽ ગાથા-૧૭માં ‘ત્તિ’ પાદપૂર્તિ માટે અને ‘ઉ’ ‘જ’ કાર અર્થમાં વાપરેલ છે.

ગાથાર્થ :-

અધિકારોને સાંભળીને શાસ્ત્રાનુસારી યુક્તિથી પરિભાવન કરતો જ બુધ પ્રાયઃ સૂત્રને યોગ્ય શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થાય છે અને શુદ્ધ બુદ્ધિના યોગથી મધ્યસ્થતાથી અને અર્થિતાથી નક્કી તત્ત્વવિશેષ જ્ઞાય છે, અન્યથા નહીં. માટે જ આ ગ્રંથમાં યત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

અહીં ‘બુધ’ શબ્દથી તત્ત્વ જાણવાને અભિમુખ થયેલ જીવને ગ્રહણ કરવો છે અને એવો જીવ આ ગ્રંથને ભણીને સ્વમતિથી આ ગ્રંથના વિચારો કરે તો શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થઈ શકે નહીં, પરંતુ શાસ્ત્રાનુસારી યુક્તિથી પરિભાવન કરે તો જ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થઈ શકે અને શાસ્ત્રયુક્તિથી પરિભાવન કરવા યત્ન કરતો હોય તો પણ જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ અતિમંદ હોય તો શુદ્ધબુદ્ધિ ન થઈ શકે, તે બતાવવા માટે પ્રાયઃ શબ્દ મૂકેલ છે.

અહીં શુદ્ધ બુદ્ધિ એટલે શાસ્ત્રને યોગ્ય એવી નિર્મળ બુદ્ધિ ગ્રહણ કરવાની છે અને શુદ્ધ બુદ્ધિ થયા પછી જો શાસ્ત્ર ભણે તો તે સમ્યક્ પરિણમન પામી શકે છે.

ગાથા-૧૭ માં બતાવ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રને યોગ્ય એવી શુદ્ધ બુદ્ધિ થવાને કારણે જીવમાં તત્ત્વ-અતત્ત્વના વિભાગ કરવામાં મધ્યસ્થતા આવે છે અને તત્ત્વની અર્થિતા આવે છે. આ રીતે શુદ્ધ બુદ્ધિનો યોગ થાય, મધ્યસ્થતા આવે અને અર્થિતા પ્રગટે તો જીવ નિયમા તત્ત્વવિશેષને જાણી શકે છે, અન્યથા નહીં. એથી કરીને શુદ્ધ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે આ ગ્રંથમાં યત્ન કરવો જોઈએ. ||૧-૧૭/૧૮||

અવતરણિકા :-

ગાથા ૧૭-૧૮માં કહ્યું કે શુદ્ધ બુદ્ધિથી મધ્યસ્થતા અને અર્થિતા આવે છે અને તેને કારણે તત્ત્વવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે શુદ્ધ બુદ્ધિને ખીલવવા શું કરવું જોઈએ તે બતાવતાં કહે છે-

ગુણગુરુસેવા સમ્મં વિણઓ તેસિં તદત્થકરણં ચ ।
 સાહૂણમણાહાણ ય સત્તણુરૂવં નિઓગેણં ॥૧૧॥
 ગુણગુરુસેવા સમ્યગ્વિનયસ્તેષાં તદર્થકરણં ચ ।
 સાધૂનામનાથાનાં ચ શક્ત્યનુરૂપં નિયોગેન ॥૧૧॥

ભવ્વસ્સ ચરમપરિયટ્ટવત્તિણો પાયણં પરં એયં ।
 एसो वि य लक्खिज्जइ भवविरहफलो इमेणं तु ॥૨૦॥
 भव्यस्य चरमपरिवर्तवर्तिनः प्रायणं परमेतत् ।
 एषोपि च लक्ष्यते भवविरहफलोनेन तु ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

ગુણગુરુસેવા ગુણથી અધિકની સેવા સમ્મં વિણઓ તેસિં તેઓનો = ગુણથી અધિકનો સમ્યગ્ વિનય તદત્થકરણં ચ અને તેઓનું = ગુણથી અધિકનું કૃત્ય કરવું સાહૂણમણાહાણ ય સાધુ અને અનાથોનું સત્તણુરૂવં નિઓગેણં નિયોગથી શક્તિને અનુરૂપ (કૃત્ય કરવું)

એયં આ = ગાથા-૧૮માં બતાવેલ કૃત્ય ભવ્વસ્સ ચરમપરિયટ્ટવત્તિણો ચરમપુદ્ગલપરાવર્તવર્તી ભવ્ય જીવનું પાયણં પરં (સદ્બુદ્ધિનું) પરમ પાયન છે ભવવિરહફલો एसो वि य અને ભવવિરહફળવાળું આ = ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત પણ ઇમેણં તુ લક્ખિજ્જइ આના વડે જ = ગાથા-૧૮માં બતાવેલ કૃત્યો વડે જ જણાય છે.

ગાથાર્થ :-

ગુણથી અધિકની સેવા, ગુણથી અધિકનો સમ્યગ્ વિનય અને ગુણથી અધિકનું કૃત્ય કરવું, સાધુ અને અનાથોનું નિયોગથી શક્તિને અનુરૂપ કૃત્ય કરવું એ

ચરમપુદ્ગલપરાવર્તવર્તી ભવ્ય જીવની સદ્બુદ્ધિનું પરમ પાચન છે અને ભવવિરહફળવાળું એવું ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત પણ આ કૃત્યો વડે જ જણાય છે.

ભાવાર્થ :-

અહીં સાધુ અને અનાથ બે બતાવ્યા, ત્યાં ઉપલક્ષણથી બીજા પણ જીવો ગ્રહણ કરવાના છે અને તેઓ માટે શક્તિને અનુરૂપ ઉચિત કર્તવ્યો કરવાનાં છે.

ગાથા-૧૮માં બતાવેલ કૃત્યો કરવાથી જીવમાં વર્તતી શુદ્ધ બુદ્ધિ ખીલે છે અને તેવો જીવ ગાથા-૧૭માં બતાવ્યું તે પ્રમાણે તન્ત્રયુક્તિથી શાસ્ત્રોનું પરિભાવન કરે તો તેને ક્રમસર મધ્યસ્થતા અને અર્થિતા ગુણ પ્રગટે અને તેનાથી તેને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય. તેથી હિતાર્થીએ જેમ આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેમ ગાથા-૧૮માં બતાવેલ કૃત્યોમાં પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કૃત્યો દ્વારા જ જીવવર્તી ભવવિરહફળવાળું ચરમાવર્ત જણાય છે, અર્થાત્ જેનામાં આવાં કૃત્યો હોય તે નિયમા ચરમાવર્તમાં હોય તે નક્કી થઈ શકે છે, પરંતુ ચરમાવર્તમાં રહેલ બધા જીવો આ કૃત્યો કરતા જ હોય તેવી વ્યાપ્તિ નથી. આ પ્રકારનો ભાવ જણાય છે, વિશેષ બહુશ્રુત વિચારે. ॥૧-૧૮/૨૦॥

॥ इति प्रथमा अधिकारविंशिका समाप्ता ॥१॥

॥ અનાદિવિંશિકા દ્વિતીયા ॥

અવતરણિકા :-

લોક અનાદિ છે અને આત્મા પોતે પણ અનાદિ છે એમ નક્કી થાય તો જ પરલોકમાં પોતાના હિત અર્થે ધર્મની આવશ્યકતા નક્કી થાય. તેથી સૌ પ્રથમ અનાદિમાન લોક અને લોક અંતર્વર્તી અનાદિમાન પદાર્થોનું સ્વરૂપ શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી બતાવવા અર્થે આ અનાદિવિંશિકા કરેલી છે. ત્યાં પ્રથમ લોકનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે-

પંચત્થિકાયમઙ્ગો અણાઙ્ગમં વટ્ટુણ્ણમ્મો લોગો ।
 ન પરમપુરિસાઙ્ગકો પમાણમિત્થં ચ વચ્છણં તુ ॥૧॥
 પચ્છાસ્તિકાયમયકો ડનાદિમાન્વર્તતેયં લોકઃ ।
 ન પરમપુરુષાદિકૃતઃ પ્રમાણમત્ર ચ વચ્છણં તુ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

પંચત્થિકાયમઙ્ગો પંચાસ્તિકાયમય ઇમો લોગો અણાઙ્ગમં વટ્ટુણ્ણમ્મો આ લોક અનાદિ વર્તે છે (પરંતુ) ન પરમપુરિસાઙ્ગકો પરમપુરુષ આદિ વડે કરાયેલો નથી ચ ઇત્થં અને અહીં=લોક અનાદિ છે એ વિષયમાં વચ્છણં તુ પમાણમ્ વચન જ પ્રમાણ છે.

ગાથાર્થ :-

પંચાસ્તિકાયમય આ લોક અનાદિ વર્તે છે, પરંતુ પરમપુરુષ આદિ વડે કરાયેલો નથી; અને લોક અનાદિ છે એ વિષયમાં વચન જ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :-

જે લોકમાં આપણે અનાદિકાળથી છીએ અને અનંત કાળ રહેવાના છીએ તે પંચાસ્તિકાય લોક અનાદિકાળથી છે. અનાદિકાળથી હોવાને કારણે તેનો કર્તા કોઈ નથી. આમ છતાં, જગતમાં “આ જગત કોઈથી બનાવાયેલું છે” એવું માનનાર પણ મત છે અને તે બનાવનાર કોણ છે તે સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે, આ જગત પરમપુરુષ અર્થાત્ ઈશ્વરથી સર્જાયેલ છે. લોકને પરમપુરુષાદિકૃત માનનારા આવા મતોના નિરાકરણાર્થે જ આ ગાથામાં કહ્યું છે કે, લોક પરમપુરુષાદિકૃત નથી.

આ લોક અનાદિનો કેમ છે તેને બતાવનારી યુક્તિ સ્વયં ગ્રંથકાર આગળ બતાવવાના છે, તો પણ અહીં એટલું કહ્યું કે “લોક પંચાસ્તિકાયમય છે અને અનાદિ છે” એમ સ્વીકારવામાં સર્વજનું વચન જ પ્રમાણ છે. તેનો ભાવ એ છે કે જે પદાર્થ અતીન્દ્રિય હોય છે તેને છન્નસ્થ જોઈ શકતો નથી, અને તેથી જ છન્નસ્થે તો અતીન્દ્રિય પદાર્થની વિચારણા કરતી વખતે અતીન્દ્રિય પદાર્થને જોનારા સર્વજના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, તેમનાં વચનો યુક્તિથી ઘટે છે કે નહીં તેની જ વિચારણા કરવાની હોય છે, અને દષ્ટ એવા લોકનું પણ અનાદિપણું તો અતીન્દ્રિય જ છે તેથી, છન્નસ્થને જો તેની વિચારણા કરવી હોય તો પહેલાં સર્વજે લોકને પંચાસ્તિકાયમય, અનાદિ કહેલ છે; તે વચનને પ્રમાણરૂપ સ્વીકારવું પડે, અને ત્યારપછી તેમાં પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે યુક્તિઓ લગાડે તો જ તેને સમજાય કે લોકને અનાદિ માનવામાં કોઈ બાધ આવતો નથી અને વર્તમાનની દષ્ટવ્યવસ્થા પણ તેમ માનવાથી જ વધુ સંગત થાય છે. આ રીતે જ છન્નસ્થ અતીન્દ્રિય પદાર્થની વિચારણા કરી શકે. તેથી જ અહીં કહ્યું કે “આ વિષયમાં વચન જ પ્રમાણ છે.” ॥૨-૧॥

અવતરણિકા :-

પ્રથમ શ્લોકમાં અનાદિમાન લોકને બતાવ્યો, હવે લોકના અંગભૂત જે પાંચ અસ્તિકાય છે તેનાં લક્ષણો બતાવતાં કહે છે-

ધમ્માધમ્માગાસા ગઈઠિઙ્ઠાવગાહલક્ષણા એ ૧ ।
 જીવા ઉવઓગજુયા મુત્તા પુણ પુગ્ગલા ખેયા ॥૨॥
 ધર્માધર્માકાશા ગતિસ્થિત્યવગાહલક્ષણા એ ૨ ।
 જીવા ઉપયોગયુતા મૂર્તાઃ પુનઃ પુદ્ગલા જ્ઞેયાઃ ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

એ ગઈઠિઙ્ઠાવગાહલક્ષણા ધમ્માધમ્માગાસા આ ગતિ, સ્થિતિ, અવકાશ લક્ષણવાળા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, જીવા ઉવઓગજુયા ઉપયોગયુક્ત જીવો પુણ વળી મુત્તા પુગ્ગલા મૂર્ત એવાં પુદ્ગલો ખેયા જાણવાં.

✽ પહેલી ગાથામાં કહેલ કે લોક પંચાસ્તિકાયમય છે, તે કથનથી બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત એવા પંચાસ્તિકાયને પરામર્શ કરવાર્થે ‘એ’ શબ્દ મૂકેલો છે.

ગાથાાર્થ :-

આ ગતિ, સ્થિતિ, અવકાશ લક્ષણવાળા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ; અને ઉપયોગયુક્ત જીવો, વળી મૂર્ત એવાં પુદ્ગલો જાણવાં.

ભાવાર્થ:-

જીવ કે અજીવને ગતિમાં સહાય કરવાના ગુણવાળો ધર્માસ્તિકાય છે, જીવ કે અજીવને સ્થિતિમાં સહાય કરનાર અધર્માસ્તિકાય છે, અવગાહના આપવાના સ્વભાવવાળું આકાશાસ્તિકાય છે, ઉપયોગ લક્ષણયુક્ત જીવ છે અને પુદ્ગલાસ્તિકાય વર્ણાદિયુક્ત મૂર્તસ્વભાવવાળું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ધર્માસ્તિકાયાદિને માનવાની જરૂર શી છે? ધર્માસ્તિકાયાદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે. આ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને અતીન્દ્રિયજ્ઞાનને ધારણ કરનાર સર્વજ્ઞના વચનથી જ માનવાના છે. સર્વજ્ઞે પંચાસ્તિકાયકરૂપ લોક કહ્યો છે માટે આપણે માનવો જોઈએ, અને આ વચનના આધારે જો યુક્તિન્ની વિચારણા કરીએ તો કહી શકાય કે, જીવ અને પુદ્ગલ તો પ્રત્યક્ષ છે જ, અને એમની ગતિ-સ્થિતિ અને અવગાહનારૂપ કાર્ય પણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ કાર્યના કારણ તરીકે કોઈ વસ્તુ માનવી જરૂરી છે, તેથી જ માની શકાય કે જીવ કે અજીવને ગતિમાં સહાયક ધર્માસ્તિકાય છે, જીવ કે અજીવને સ્થિતિમાં સહાયક અધર્માસ્તિકાય છે અને તેમને અવગાહના આપનાર આકાશાસ્તિકાય છે.

આકાશ દ્રવ્ય એક છે છતાં પ્રદેશથી અનંત છે અને કેવળી તે આકાશને પૂર્ણ જુએ છે, છતાં અંત જોતા નથી; કેમ કે આકાશનો અંત માનીએ તો ત્યારપછી આકાશનો અભાવ છે તેમ માનવું પડે, અને અભાવ શશશૂંગ જેવો પદાર્થ નથી પણ કોઈક દ્રવ્યનો જ અભાવાત્મક પર્યાય છે. અને તે રીતે આકાશનો અંત માનીએ તો આકાશના અભાવના આધારભૂત એવા કોઈ અન્ય દ્રવ્યની કલ્પના કરવી પડે. તેથી આકાશ, પ્રદેશથી અનંત હોવા છતાં તેનો અંત નથી, જેમ કાળનો અંત નથી.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે, એક એક દ્રવ્ય છે અને તેનો અંત આવે છે. ત્યારપછી તે બંનેનો જે અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તે આકાશનો પર્યાય છે. હવે જો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય ન હોય તો, જીવ અને પુદ્ગલ અનંત હોવા છતાં અનંત આકાશમાં એ રીતે પ્રસરી જાય કે જીવને પુદ્ગલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહીં, અને પુદ્ગલને જીવની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહીં. કેમ કે પુદ્ગલ અને જીવની સંખ્યા કરતાં આકાશનું ક્ષેત્ર ઘણું મોટું છે. ધર્માસ્તિકાય ગતિમાં સહાયક દ્રવ્ય છે અને લોકના છેડે

તેનો અંત આવે છે. તેથી જ ત્યારપછી જીવ અને પુદ્ગલ ગતિ કરી શક્તાં નથી અને એટલે જ લોકકૃત પરિમિત ક્ષેત્રમાં જ જીવ અને પુદ્ગલ રહે છે અને તેથી જ દરેક જીવને શરીરાદિ પુદ્ગલોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આવું માનીએ તો જ દૃષ્ટવ્યવસ્થા સંગત થાય. આ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને દ્રવ્યરૂપે સ્વીકારવાની યુક્તિ છે. આમ છતાં, ઈન્દ્રિયથી અગોચર એવા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશનો સ્વીકાર કરવો અને તેની અવગાહના કેવી માનવી, તે ભગવાનના વચનપ્રમાણથી જ માન્ય છે, પરંતુ ભગવાનના વચનનિરપેક્ષ યુક્તિમાત્રથી નહીં. ॥૨-૨॥

અવતરણિકા :-

લોકઅંતર્વર્તી પાંચ અસ્તિકાય અનાદિ-અનંત છે તે બતાવવા સાથે, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે-

एए अणाइनिहणा तहा तहा नियसहावओ नवरं ।
वट्ठंति कज्जकारणभावेण भवे ण परस्वरूपे ॥३॥
एते अनादिनिधनास्तथा तथा निजस्वभावतः केवलम् ।
वर्तन्ते कार्यकारणभावेन भवेत् न परस्वरूपे ॥३॥

ण वि य अभावो जायइ तस्सत्ताए य नियम(विगम)विरहाओ।
एवमणाई एए तहा तहा परिणइसहावा ॥४॥
नापि चाभावो जायते तत्सत्तायाश्च नियमविरहात् ।
एवमनादय एते तथा तथा परिणतिस्वभावाः ॥४॥

અવયાર્થ :-

અણાઈનિહણા અનાદિ-અનંત એવા એએ આ = પંચાસ્તિકાય (બીજા શ્લોકમાં બતાવેલ પાંચે પદાર્થો) તહા તહા તે તે પ્રકારે નિયસહાવઓ પોતાના સ્વભાવથી નવરં કેવલ કજ્જકારણભાવેણ વટ્ઠંતિ કાર્યકારણભાવરૂપે વર્તે છે, (પરંતુ) પરસ્વરૂપે ભવે ણ પરસ્વરૂપે થતા નથી ચ અને ણ વિ અભાવો જાયઇ (તેમનો) અભાવ પણ થતો નથી, તસ્સત્તાએ ચ નિયમ (વિગમ) વિરહાઓ કારણ કે તેમની સત્તાના જ વિગમનો વિરહ છે. એવમણાઈ એએ આ રીતે = અભાવ થતો નથી એ રીતે, અનાદિ એવા આ = પાંચે પદાર્થો તહા તહા પરિણઇસહાવા તે તે પ્રકારે પરિણતિ સ્વભાવવાળા છે.

✽ અહીં ગાથા-૪માં નિયમ ને સ્થાને વિગમ શબ્દ ભાસે છે, તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે, પાઠ મળ્યો નથી. ‘ય’ ‘એવકાર’ અર્થક છે.

ગાથાર્થ :-

બીજી ગાથામાં બતાવેલ પાંચે પદાર્થો અનાદિ-અનિધન (અનંત) છે અને તે તે પ્રકારે પોતાના સ્વભાવમાં કેવલ કાર્યકારણભાવથી વર્તે છે પરંતુ પરસ્વરૂપે થતા નથી, અને તેમનો અભાવ પણ થતો નથી; કારણ કે તેમની સત્તાના જ વિગમનો વિરહ છે. એ રીતે અનાદિ એવા આ પાંચે પદાર્થો તે તે પ્રકારે પરિણતિ સ્વભાવવાળા છે.

ભાવાર્થ :-

બીજી ગાથામાં બતાવેલા “ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થો અનાદિ-અનંત છે.” એમ કહેવાથી તે પદાર્થો શાશ્વત છે એટલી જ પ્રાપ્તિ થઈ, પરંતુ તેઓની અવસ્થાન્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે કે નહીં? તેનો નિર્ણય અનાદિ-અનંત કહેવાથી થતો નથી. તેથી આ ગાથામાં કહે છે કે દરેક પદાર્થ પોતાના સ્વભાવથી જ કાર્યકારણભાવરૂપે વર્તે છે, અર્થાત્ તે દરેક દ્રવ્ય પોતાનામાં થતા પર્યાયો પ્રત્યે કારણ છે અને તે તે ક્ષણમાં થતો પર્યાય કાર્ય છે. તેમજ દરેક દ્રવ્ય, અન્ય દ્રવ્ય પ્રત્યે પણ યથાયોગ્ય પરસ્પર નિમિત્તકારણરૂપે પોતાના સ્વભાવથી વર્તે છે ત્યારે, અન્ય દ્રવ્યમાં થતા કાર્ય પ્રત્યે તે દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવથી જ નિમિત્તકારણરૂપે બને છે. આનાથી એ પ્રાપ્ત થયું કે પોતાનામાં થતા પર્યાયો પ્રત્યે દ્રવ્ય ઉપાદાનકારણ છે અને અન્ય દ્રવ્યમાં થતા કાર્ય પ્રત્યે યથાયોગ્ય નિમિત્તભાવરૂપે કારણ છે; અને અન્ય દ્રવ્ય પ્રત્યે નિમિત્તકારણ હોવા છતાં પણ કોઈ દ્રવ્ય પોતાનું સ્વરૂપ છોડીને પરરૂપે થતું નથી, અર્થાત્ જીવ પુદ્ગલ બનતો નથી અને પુદ્ગલ ક્યારે પણ જીવ બનતું નથી. આ રીતે સર્વ દ્રવ્યમાં જાણવું.

વળી તે સર્વ દ્રવ્યનો અભાવ ક્યારેય થતો નથી, કારણ કે દ્રવ્યના પર્યાયો પરિવર્તન થયા કરે છે તો પણ તે દ્રવ્યની સત્તાનો ક્યારે પણ નાશ થતો નથી; અને એ રીતે એટલે કે નિજસ્વભાવથી કાર્યકારણભાવરૂપે વર્તે છે, પરરૂપે થતા નથી અને તેઓનો અભાવ થતો નથી. એ રીતે, આ પાંચે પદાર્થો તે તે પ્રકારના પરિણતિ સ્વભાવવાળા છતાં અનાદિ છે, પરંતુ પરિણામાંતરને પામ્યા વગરના અનાદિ નથી. ॥૨-

इत्तो उ आइमत्तं तहासहावत्तकप्पणाए वि ।

एसिमजुत्तं पुव्वि अभावओ भावियव्वमिणं ॥५॥

इतश्चादिमत्त्वं तथास्वभावत्वकल्पनयापि ।

एषामयुक्तं पूर्वमभावतो भावयितव्यमिदम् ॥५॥

અન્વયાર્થ :-

इत्तो उ श्लोक-उ અને ૪માં સિદ્ધ કર્યું કે આ પાંચે પદાર્થો સ્વમાં કાર્યકારણરૂપે વર્તે છે, પરરૂપે થતા નથી અને એમનો અભાવ પણ થતો નથી; આથી કરીને જ તહાસહાવત્તકપ્પણાए वि આ પાંચે પદાર્થોમાં પહેલાં ન હોવાના અને પાછળથી થવાના સ્વભાવની કલ્પના વડે પણ एसिम् આમનું= પંચાસ્તિકાયનું આइमत्तं अजुत्तं આદિમાનપણું (માનવું) યુક્ત નથી. (કેમ કે) पुव्वि अभावओ પૂર્વમાં (તેમનો) અભાવ હોવાથી. (અને અભાવમાંથી આ પદાર્થો થઈ શકે નહીં.) भावियव्वमिणं આ ભાવન કરવું જોઈએ.

✽ તહાસહાવત્તકપ્પણाए वि માં 'वि' થી એ કહેવું છે કે તેવા સ્વભાવની કલ્પના ન કરો તો પંચાસ્તિકાયનું આદિમાનપણું યુક્ત નથી જ, પણ તેવા સ્વભાવની કલ્પના કરો તો પણ આદિમાનપણું યુક્ત નથી.

ગાથાર્થ :-

श्लोक-उ અને ૪ માં સિદ્ધ કર્યું કે આ પાંચે પદાર્થો સ્વમાં કાર્યકારણરૂપે વર્તે છે, પરરૂપે થતા નથી, અને એમનો અભાવ પણ નથી; આથી કરીને જ આ પાંચે પદાર્થોમાં પહેલાં ન હોવાના અને પાછળથી થવાના સ્વભાવની કલ્પના વડે પણ પંચાસ્તિકાયનું આદિમાનપણું માનવું યુક્ત નથી, કારણ કે પૂર્વમાં તેમનો અભાવ હતો. (અને અભાવમાંથી આ પદાર્થો થઈ શકે નહીં.) આ ભાવન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

ચોથી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું કે અનાદિ એવા આ પાંચે પદાર્થો તે તે પ્રકારના પરિણતિ સ્વભાવવાળા છે, એથી કરીને જ અથવા ગાથા-उ અને ૪ માં સિદ્ધ કર્યું કે આ પાંચે પદાર્થો સ્વમાં કાર્યકારણરૂપે વર્તે છે, પરરૂપે થતા નથી અને એમનો અભાવ પણ થતો નથી, એથી કરીને જ “આ પાંચે પદાર્થોનો તેવો જ સ્વભાવ છે કે પહેલાં તેઓ ન હોય અને પછી તેઓ થાય છે” આવા સ્વભાવની કલ્પના કરીને પણ આ પાંચે

પદાર્થોનું આદિમાનપણું સ્વીકારવું યુક્ત નથી. કેમ કે આવી કલ્પના કરીએ તો પૂર્વમાં પદાર્થોનો અભાવ સ્વીકારવો પડે અને અભાવમાંથી તો આ પદાર્થો ઉત્પન્ન જ ના થઈ શકે. માટે આવી કલ્પના વડે પણ પંચાસ્તિકાયને આદિમાન સ્વીકારી શકાય નહીં.

આ ભાવન કરવું જોઈએ એમ કહીને ગ્રંથકારને કહેવું છે કે-“ પાંચે દ્રવ્યોને આદિમાન સ્વીકારી શકાય નહીં”-એ ભાવન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારના ભાવનથી આ બધા પદાર્થો અનાદિ છે તે નિર્ણય સ્થિર થાય છે, અને તેવો નિર્ણય સ્થિર થવાથી જ પોતે પણ અનાદિ છે એવું નક્કી થાય છે, અને પોતે અનાદિ છે માટે પોતાના પારલૌકિક હિત માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય. ॥૨-૫॥

અવતરણિકા :-

બીજી ગાથામાં લોકવર્તી પાંચે પદાર્થોનું લક્ષણ બતાવ્યું, ત્યાર પછી ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં તે કેવા સ્વરૂપવાળા છે તે બતાવ્યું અને પાંચમી ગાથામાં આ પાંચે પદાર્થો આદિમાન સ્વીકારવા યુક્ત નથી તે બતાવ્યું, અને તેની જ પુષ્ટી કરવા માટે આ ગાથામાં બતાવે છે કે તે પાંચે પદાર્થો પરમપુરુષથી કરાયેલા પણ નથી અને આદિમાન પણ નથી.

નો પરમપુરિસપહવા પઓયણાભાવઓ દલાભાવા ।

તત્તસ્સહાવયા૯ તસ્સ વ તેસિં અણાઇત્તં ॥૬॥

નો પરમપુરુષપ્રભવાઃ પ્રયોજનાભાવતો દલાભાવાત્ ।

તત્તત્સ્વભાવતાયાં તસ્યેવ તેષામનાદિત્વમ્ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

પઓયણાભાવઓ પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી (અને) દલાભાવા દળનો=ઉપાદાનકારણનો, અભાવ હોવાથી નો પરમપુરિસપહવા (પંચાસ્તિકાય) પરમપુરુષ વડે ઉત્પન્ન કરાયેલો નથી, (પરંતુ) તત્તસ્સહાવયા૯ તે તે સ્વભાવથી તસ્સ વ તેની જેમ=લોકની જેમ તેસિં અણાઇત્તં તેઓનું=પંચાસ્તિકાયનું અનાદિપણું છે.

ગાથાર્થ :-

પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી અને ઉપાદાનકારણનો અભાવ હોવાથી પાંચ અસ્તિકાયો પરમપુરુષ વડે ઉત્પન્ન કરાયેલા નથી, પરંતુ તે તે સ્વભાવથી લોકની જેમ પાંચ અસ્તિકાયો પણ અનાદિ છે.

❖ અહીં ‘તસ્સ વ=લોકની જેમ’ એ શબ્દ દ્વારા એમ કહેવું છે કે પહેલી ગાથામાં જે રીતે લોકને અનાદિમાન બતાવ્યો તેની જેમ લોકવર્તી પાંચે પદાર્થો અનાદિમાન છે. ‘તસ્સ’ શબ્દથી કોઈ ઈશ્વરનો પરામર્શ કરવાનો પ્રયત્ન કરે, પરંતુ તે સાતમી ગાથાના કથન સાથે સંગત થતું નથી. તેથી પહેલી ગાથામાં સર્વજ્ઞના વચનથી લોકને અનાદિરૂપે સ્થાપન કર્યો, તે લોકના દૃષ્ટાંતથી લોકઅંતર્વર્તી પાંચે પદાર્થો લોકની જેમ અનાદિ છે તે બતાવવા માટે જ ‘તસ્સ વ’નો પ્રયોગ છે.

બાવાર્થ :-

કોઈ પણ કાર્ય કરવા પાછળ કર્તાનું કોઈ પ્રયોજન હોય ત્યારે જ કર્તા તે કાર્ય કરે છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થોનું નિર્માણ કરવા માટે પણ પરમપુરુષને કોઈ પ્રયોજન હોય તો પરમપુરુષે ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થોનું નિર્માણ કર્યું છે એવું માની શકાય. પરંતુ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થોનું નિર્માણ કરવા પરમપુરુષને કોઈ પ્રયોજન નથી, કેમ કે પરમપુરુષ વીતરાગ છે તેથી તેને બાહ્ય જગતના નિર્માણનું પ્રયોજન હોઈ શકે નહીં. માટે પરમપુરુષે પંચાસ્તિકાયનું નિર્માણ કર્યું છે એવું માની શકાય નહીં. અને જો પરમપુરુષને પ્રયોજન છે એમ “તુષ્યતો દુર્જનન્યાયેન” સ્વીકારી લઈએ તો પણ જેમ ઘટાદિ દરેક કાર્ય માટી આદિ ઉપાદાન કારણમાંથી જ બને છે, તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિનું નિર્માણ કરવા માટે પણ ઉપાદાનકારણરૂપ દળ જોઈએ, અને પરમપુરુષથી આ જગત કરાયેલ સ્વીકારીએ તો પહેલાં શૂન્ય હતું તેમ માનવું પડે અને તેમ માનીએ તો દળનું અસ્તિત્વ પહેલાં નહોતું તેમ માનવું પડે, અને ઉપાદાન કારણ વગર કાર્ય થઈ શકે નહીં તેથી પણ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થો પરમપુરુષથી કરાયેલ છે એવું માની શકાય નહીં.

પરમપુરુષથી કરાયા નથી તો પછી ધર્માસ્તિકાયાદિ કેવા છે તે બતાવવા માટે ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે કે, લોકની જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થો પણ તે તે સ્વભાવથી અનાદિ છે. પહેલી ગાથામાં બતાવ્યું હતું કે વચનના પ્રમાણથી આ લોક અનાદિ છે, તેથી તેના દૃષ્ટાંત દ્વારા હવે બતાવે છે કે તેની જેમ તે તે સ્વભાવપણાથી ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થો પણ અનાદિ છે, અર્થાત્ જીવ ચૈતન્ય સ્વરૂપે અને તે તે રૂપે પરિણમન પામવાના સ્વભાવરૂપે અનાદિ છે, પુદ્ગલ પણ જડ સ્વરૂપે અને તે તે રૂપે પરિણમન પામવાના સ્વભાવરૂપે અનાદિ છે અને તે રીતે આકાશાદિ દ્રવ્યો પણ અનાદિ જાણવાં. ॥૨-૬॥

અવતરણિકા :-

છઠ્ઠી ગાથામાં 'તસ્સ વ'થી કલ્પું કે લોકની જેમ ધર્માસ્તિકાય પણ અનાદિ છે, ત્યાં કોઈને શંકા થાય કે દૃષ્ટાંત તરીકે તમે લોકને અનાદિ કહ્યો, અને તેની જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ અનાદિ છે તેમ બતાવ્યું, પરંતુ લોક જ હજુ અનાદિ સિદ્ધ થયો નથી તો એની જેમ બીજાને કેવી રીતે અનાદિ મનાય? આવી શંકા પોતે જ ઉદ્ભાવન કરી સમાધાન કરતાં કહે છે-

ન સદેવ યઽસ્સ ભાવો કો ઇહ હેઝુ? તહાસહાવત્તં ।
 હંતાભાવગયમિણં કો દોસો તસ્સહાવત્તં ॥૭॥
 ન સદૈવ ચાસ્ય ભાવઃ ક ઇહ હેતુસ્તથાસ્વભાવત્વમ્ ।
 હન્તાભાવગતમિદં કો દોષસ્તત્સ્વભાવત્વમ્ ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

ય અને (પૂર્વપક્ષી કહે કે) સદેવ અસ્સ ન ભાવો સદા જ આનો=લોકનો ભાવ નથી. (તેને ગ્રંથકાર પૂછે કે) કો ઇહ હેઝુ? આમાં શું હેતુ છે?="સદા જ લોકનો ભાવ નથી." એવું કહેવામાં શું કારણ છે? (તો પૂર્વપક્ષી કારણ બતાવતાં જવાબ આપે છે કે) તહાસહાવત્તં તથાસ્વભાવપણું (અહીં હેતુ છે) (તો ગ્રંથકાર કહે કે) અભાવગયમિણં તસ્સહાવત્તં અભાવગત આ તત્સ્વભાવપણું થાઓ (એમાં) કો દોસો શું દોષ છે? અર્થાત્ "લોકનો સદા અભાવ નથી" એવું તથાસ્વભાવપણું માનવામાં શું દોષ છે? અર્થાત્ કોઈ દોષ નથી.

✽ હંત કોમળ આમંત્રણમાં વપરાયેલ છે.

ગાથાર્થ :-

અને પૂર્વપક્ષી કહે કે:- "સદા જ લોકનો ભાવ નથી."

તેને ગ્રંથકાર પૂછે કે:- "એમાં શું હેતુ છે?"

તો પૂર્વપક્ષી જવાબ આપે કે:- "તથાસ્વભાવત્વં અહીં હેતુ છે."

તો ગ્રંથકાર કહે કે:- "આ તત્સ્વભાવત્વ અભાવગત થાઓ એવું કહેવામાં શું દોષ છે?" અર્થાત્ લોકનો સદા અભાવ નથી એ પ્રકારે આ તથાસ્વભાવત્વ છે એમ માનવામાં શું દોષ છે? અર્થાત્ કોઈ દોષ નથી.

ભાવાર્થ :-

ધણા લોકોનું એવું માનવું છે કે આ લોક સદા રહેતો નથી, કેમ કે તેનો તેવો સ્વભાવ છે કે તે સદા ન રહે. તો ગ્રંથકાર કહે છે કે આ લોકનો તેવો સ્વભાવ છે કે તે શાશ્વતકાળ રહે છે, તેમ માનવામાં પણ શું દોષ છે? અર્થાત્ કોઈ દોષ નથી. તેથી “લોકનો સદા ભાવ નથી” એવી માન્યતાનું સ્થાપન તથાસ્વભાવત્વ હેતુથી થઈ શકે નહીં. ॥૨-૭॥

અવતરણિકા :-

સાતમી ગાથામાં “લોકનો સદા ભાવ નથી” તેવું સ્થાપન કરવા માટે પૂર્વપક્ષીએ પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં હેતુ તથાસ્વભાવત્વ આપ્યો, પરંતુ તે રીતે તો તથાસ્વભાવત્વને અભાવગત સ્વીકારીને “લોકનો સદા અભાવ નથી” તેની પણ સિદ્ધિ થઈ શકે. તેથી પૂર્વપક્ષી “લોકનો સદા ભાવ નથી” એવી પોતાની માન્યતાનું સ્થાપન કરવા બીજી યુક્તિ બતાવે છે, અને ગ્રંથકાર તેનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે-

સો ભાવઽભાવકારણસહાવ ભયવં હવિજ્જ નેયં પિ ।

સઘ્વાહિલસિયસિદ્ધીઓ અન્નહા ભત્તિમત્તં તુ ॥૮॥

સ - ભાવાભાવકારણસ્વભાવો ભગવાન્ભવેત્રૈતદપિ ।

સર્વાભિલષિતસિદ્ધયોન્યથા ભક્તિમાત્રં તુ ॥૮॥

અન્વયાર્થ :-

સો ભાવઽભાવકારણસહાવ ભયવં હવિજ્જ “તે ભાવઅભાવનું કારણ છે સ્વભાવ જેને એવા ભગવાન થાઓ.” સઘ્વાહિલસિયસિદ્ધીઓ નેયં પિ (ભગવાનને) સર્વ અભિલષિતની સિદ્ધિ હોવાથી આ વાત પણ યુક્ત નથી. અન્નહા ભત્તિમત્તં તુ આવું ન માનો તો વળી (તે ભગવાનની ભક્તિ) ભક્તિમાત્ર થશે.

ગાથાર્થ :-

“તે ભાવ-અભાવનું કારણ છે સ્વભાવ જેને એવા ભગવાન થાઓ” આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે ભગવાનને સર્વ અભિલષિતની સિદ્ધિ છે. આવું ન માનો તો વળી તે ભગવાનની ભક્તિ ભક્તિમાત્ર થશે.

ભાવાર્થ :-

“લોકનો સદા ભાવ નથી” એવી માન્યતાનું સ્થાપન કરવા અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે લોક અનાદિનો નથી, પરંતુ જે ભગવાનની આપણે ઉપાસના કરીએ છીએ તે ભગવાન જ લોકના ભાવ-અભાવનું કારણ છે. તેથી ભગવાનમાં લોકને ઉત્પન્ન કરવાનો અને લોકને નાશ કરવાનો સ્વભાવ છે. જ્યારે ભગવાન લોકને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે લોક અસ્તિત્વને પામે છે અને જ્યારે વિનાશ કરે ત્યારે લોકનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વપક્ષીની આવી માન્યતાના નિરાકરણરૂપે ગ્રંથકાર કહે છે કે, ઈશ્વરની સર્વ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ છે, તેથી તેમને હવે કોઈ ઈચ્છા જ નથી કે જેથી લોકને ઉત્પન્ન કરે કે નાશ કરે. અર્થાત્ સર્વ અભિલષિતની સિદ્ધિ હોવાને કારણે ભગવાનમાં લોકને ઉત્પન્ન કરવાનો અને લોકને નાશ કરવાનો સ્વભાવ માનવો ઉચિત નથી.

આ જ વાતની પુષ્ટિ કરતાં ઉત્તરાર્ધમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, ભગવાનને બધા અભિલષિતની સિદ્ધિ થઈ છે એમ ન માનો તો તેમની ભક્તિ ફળ વગરની થશે, અર્થાત્ તેમની ભક્તિ માત્ર નામથી થશે પણ વાસ્તવિક રીતે તે ભક્તિને પાત્ર નહીં રહે. કેમ કે ભક્તિપાત્ર તો પૂર્ણપુરુષ જ હોય છે અને પૂર્ણપુરુષ તેને જ કહેવાય જેણે બધું જ પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય છે, બધું જ સાધી લીધું હોય છે; અને તેથી જ હવે તેને કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. જેને હજું કંઈક કરવાનું બાકી હોય તેને પૂર્ણપુરુષ કહેવાય જ નહીં. જો ભગવાનને હજી સંસારી જીવોની જેમ અભિલાષાઓ છે અને તેથી જ્યારે તેને અભિલાષા થાય છે ત્યારે જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને ઈચ્છા થાય ત્યારે જગતનો નાશ કરે છે, તો સામાન્ય લોકો જેવો જ ભગવાનનો સ્વભાવ થાય, પરંતુ તે પૂર્ણપુરુષ ના કહેવાય.

તેથી ભગવાનમાં જ લોકને ઉત્પન્ન કરવાનો અને લોકને નાશ કરવાનો સ્વભાવ છે એમ માનવાથી, ભગવાન ભક્તિને પાત્ર નથી રહેતા. છતાં એમની ભક્તિ કરવામાં આવે તો તે પૂર્ણપુરુષની ભક્તિ નથી, પણ આણે ભગવાનની ભક્તિ કરી એટલું કહેવામાત્રરૂપ તે ભક્તિ છે.

આનાથી એ ફલિત થયું કે છઠ્ઠી ગાથામાં જે કહેલ કે લોકની જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થો પણ અનાદિ છે તે જ વાત યુક્ત છે. કેમ કે વચનના પ્રમાણથી લોક અનાદિ છે એ વાત પહેલી ગાથામાં સ્થાપન કરેલી અને તેના જ દૃષ્ટાંતથી ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થો અનાદિ છે એમ સ્થાપન કર્યું, અને પરમપુરુષ લોકની ઉત્પત્તિ અને વિનાશમાં કારણ થઈ શકે નહીં, એ વાત પ્રસ્તુત ગાથામાં સ્થાપન કરી, તેથી લોકની જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે પદાર્થો અનાદિ છે એમ નક્કી થાય. ॥૨-૮॥

અવતરણિકા :-

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે ભગવાનને સર્વ અભિલષિતની સિદ્ધિ થઈ ગઈ છે માટે તેઓ કંઈ કરતા નથી, તો તમે તેમની ભક્તિ કેમ કરો છો? તેથી કહે છે...

ધમ્માધમ્મનિમિત્તં નવરમિહં હંત હોઙ્ગુ એસો વિ ।

ઙ્ગહરા ઉ થયક્કોસાઙ્ગ સવ્વમેયમ્મિ વિહલં તુ ॥૧॥

ધર્માધર્મનિમિત્તં કેવલમિહં હન્ત ભવતિ એષોપિ ।

ઇતરથા તુ સ્તવાક્રોશાદિ સર્વમેતસ્મિન્વિફલં તુ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

ઙ્ગહં અહીંયાં=આ જગતમાં એસો વિ આ પણ=ભગવાન પણ નવરમ્ ધમ્માધમ્મનિમિત્તં હંત કેવળ ધર્માધર્મનું નિમિત્ત થાય છે. ઉ વળી ઙ્ગહરા આવું ન માનો તો એયમ્મિ આ વિષયક=ભગવાન વિષયક થયક્કોસાઙ્ગ સ્તવ-આક્રોશાદિ સવ્વમ્ વિહલં તુ હોઙ્ગુ સર્વ વિફળ જ થાય.

ગાથાર્થ :-

આ જગતમાં ભગવાન પણ કેવળ ધર્માધર્મનું નિમિત્ત છે, વળી આવું ન માનો તો ભગવાન વિષયક સ્તવ-આક્રોશાદિ સર્વ વિફળ જ થાય.

ભાવાર્થ :-

ભગવાનની સ્તુતિ કરવાથી જે ધર્મની=પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આક્રોશ કરવાથી જે અધર્મની=પાપની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં ભગવાન નિમિત્તમાત્ર છે. ભગવાન કર્તાભાવે કંઈ કરતા નથી પરંતુ નિમિત્તભાવે તો કામ કરે જ છે. તેથી જ ભગવાનને નિમિત્ત કરી પોતાનામાં ભગવાનના જેવા ગુણ પ્રાપ્ત થાય તેવી ઈચ્છાથી જેઓ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, તેમને પુણ્યબંધ થાય છે; તથા ભગવાન પ્રત્યેના અનાદરને કારણે જેઓ તેમની નિંદાકરવારૂપ અશુભ ભાવ કરે છે, તેમને નિયમા પાપબંધ થાય છે. માટે ગુણવિકાસની ઈચ્છાવાળા આત્માઓ આ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે.

આનાથી એ ફલિત થયું કે ભગવાનની સ્તુતિ કરનાર કે આક્રોશ કરનારને ભગવાન શુભ કે અશુભ ફળ આપતા નથી, પરંતુ ભગવાનનું નિમિત્ત કરીને જીવો સ્વપરિણામથી જ શુભ કે અશુભ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી ભગવાનને તો સર્વ અભિલષિતની સિદ્ધિ છે જ અને માટે જ એ ભક્તિપાત્ર છે. ॥૨-૯॥

અવતરણિકા :-

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે જેમ તમે ધર્મ અને અધર્મના કારણરૂપે ભગવાનને સ્વીકારીને તેમની ભક્તિ કરો છો, તેમ અમે પણ ભગવાનને જગતના કારણ-અકારણરૂપે સ્વીકારીને ભક્તિ કરીએ તો શું દોષ? તેથી કહે છે-

અથવા નવમી ગાથામાં કહ્યું કે ભગવાન ધર્મ-અધર્મનું નિમિત્ત છે. તેથી પૂર્વપક્ષી કહે કે ભગવાન સ્તુતિ કરનારને ધર્મનું કારણ છે અને નિંદા કરનારને અધર્મનું કારણ છે, તેથી જ સિદ્ધ થાય છે કે તેમને સ્તુતિ ગમે છે અને નિંદા ગમતી નથી, માટે તેમને બધા અભિલષિતની સિદ્ધિ છે તેમ કહી શકાય નહીં-

ન ચ તસ્સ વિ ગુણદોષા અણાસયનિમિત્તભાવો હુંતિ ।
 તમ્મયચેયણકપ્પો તહાસહાવો ચ્હુ સો ભયવં ॥૧૦॥
 ન ચ તસ્યાપિ ગુણદોષા અનાશયનિમિત્તભાવતો ભવન્તિ ।
 તન્મયચેતનકલ્પસ્તથાસ્વભાવઃ ચ્હલુ સ ભગવાન્ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :-

ચ અને અણાસયનિમિત્તભાવો અનાશયનિમિત્તભાવ હોવાને કારણે તસ્સ વિ તેમને પણ=ભગવાનને પણ ગુણદોષા ન હુંતિ ગુણદોષો થતા નથી. (અહીં પ્રશ્ન થાય કે તો ભગવાન કેવા છે? તે બતાવતાં કહે છે કે) તમ્મયચેયણકપ્પો તન્મયચેતનકલ્પ તહાસહાવો ચ્હુ સો ભયવં તથાસ્વભાવવાળા ખરેખર તે ભગવાન છે.

ગાથાર્થ :-

અનાશયનિમિત્તભાવ હોવાને કારણે ભગવાનને પણ ગુણદોષો થતા નથી. (અહીં પ્રશ્ન થાય કે તો ભગવાન કેવા છે? તે બતાવતાં કહે છે કે) તન્મયચેતનકલ્પ તથાસ્વભાવવાળા ખરેખર તે ભગવાન છે.

ભાવાર્થ :-

ભગવાનની સ્તુતિ કરનાર વ્યક્તિને ધર્મ અને નિંદા કરનાર વ્યક્તિને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ રીતે ધર્મ કે અધર્મની પ્રાપ્તિમાં ભગવાન નિમિત્ત હોવા છતાં સ્તુતિ કરનાર વ્યક્તિને ધર્મપ્રાપ્તિ કરાવવાનો કે નિંદા કરનાર વ્યક્તિને અધર્મપ્રાપ્તિ કરાવવાનો ભગવાનનો આશય નથી હોતો. માટે જ ભગવાનને અનાશયનિમિત્તભાવવાળા કહ્યા

છે, અને તેથી જ પુણ્યબંધ કે પાપબંધરૂપ ગુણ કે દોષની પ્રાપ્તિ ભગવાનને નથી થતી.

અનાથી એ ફલિત થયું કે ભગવાનની સ્તુતિ કે નિંદાથી ભગવાન પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થઈને ફળ આપતા નથી, પણ સ્તુતિ કે નિંદા કરનારને સ્વપરિણામથી જ ફળ મળે છે, માટે જ ભગવાન ભક્તિપાત્ર છે; અને જેમ સ્તુતિ કે નિંદાનાં ફળ આપવામાં ભગવાન પ્રવૃત્ત નથી તેમ લોકના ભાવ કે અભાવ કરવામાં પણ ભગવાન પ્રવૃત્ત નથી માટે લોક અનાદિ જ માનવો ઉચિત છે.

આ રીતે શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાનને અનાશયનિમિત્તભાવવાળા કહ્યા. આવું સાંભળીને કોઈને જિજ્ઞાસા થાય કે ભગવાનનું સ્વરૂપ કેવું હશે? આવી જિજ્ઞાસાને સંતોષવા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

ભગવાન આત્મસ્વરૂપમય ચેતનરૂપ છે. સંસારી જીવો પણ ચેતનરૂપ તો છે જ પરંતુ તેઓ પુદ્ગલમય ચેતનસ્વરૂપ છે, જ્યારે ભગવાન એવા પુદ્ગલમય નથી, પરંતુ તત્ત્વમય છે, અર્થાત્ સ્વરૂપમય છે. ભગવાન પોતાના સ્વરૂપમાં જ વર્તતા હોય છે પણ બીજા માટે અનાશયનિમિત્ત થવાના સ્વભાવવાળા તો છે જ, તે બતાવવા માટે ‘તથાસ્વભાવ’ ભગવાન છે એમ કહ્યું છે. ||૨-૧૦||

અવતરણિકા :-

અહીં કોઈને શંકા થાય કે ભગવાન ગુણવાળા છે, તેથી તેમનું નિમિત્ત કરીને તેમની કોઈ ભક્તિ કરે તો તે ગુણપ્રાપ્તિમાં ભગવાન અનાશયનિમિત્તભાવ થઈ શકે, પરંતુ ભગવાન સ્વયં ધર્માદિરહિત છે, તેથી આપણા ધર્માદિની પ્રાપ્તિમાં તે નિમિત્તભાવરૂપ કઈ રીતે થઈ શકે? તેથી કહે છે-

રયણાઈ સુહરહિયા સુહાઈહેઠુ જહેવ જીવાણં ।
 ઇહ ધમ્માઈનિમિત્તં एसो ધમ્માઈરહિઓ વિ ॥૧૧॥
 રત્નાદયઃ સુખરહિતાઃ સુખાદિહેતવો યથૈવ જીવાનામ્ ।
 તથા ધર્માદિનિમિત્તં एष ધર્માદિરહિતોપિ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

જહા જે પ્રકારે સુહરહિયા રયણાઈ સુખરહિત એવાં રત્નાદિ જીવાણં સુહાઈહેઠુ એવ જીવોનાં સુખાદિનાં કારણ જ છે, તહ તે પ્રકારે ધમ્માઈરહિઓ વિ एसો ધર્માદિરહિત પણ આ=ભગવાન ધમ્માઈનિમિત્તં ધર્માદિના નિમિત્ત છે.

ગાથાર્થ :-

જે પ્રકારે સુખરહિત એવાં રત્નાદિ જીવોનાં સુખાદિનાં કારણ જ છે, તે પ્રકારે ધર્માદિરહિત પણ ભગવાન ધર્માદિના નિમિત્ત છે.

ભાવાર્થ :-

ચિંતામણી વગેરે ઉત્તમ જાતિનાં રત્નો જડ હોય છે અને તેથી જ તેનામાં સુખદુઃખ આદિ કશું જ નથી. આમ છતાં, જે પુણ્યશાળીને આવાં ઉત્તમ રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જો વિધિપૂર્વક તેનું આરાધન કરે તો તેને રત્નના નિમિત્તે પુણ્યનો ઉદય થતાં, ધન-ધાન્ય-રાજ્ય-પુત્ર-પરિવાર આદિ અઢળક સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને જો કોઈના ઘરમાં લક્ષણરહિત, અપશુકનિયાળ રત્નો આવી જાય તો તેની પ્રાપ્તિ સમૃદ્ધિ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; આ જ રીતે ભગવાન પણ સ્વયં ધર્મ-અધર્મરહિત હોવા છતાં નિમિત્તભાવે, સ્તુતિ કરનારને અને નિંદા કરનારને ધર્મ-અધર્મનું કારણ બની શકે છે. જેમ જડ પુદ્ગલમાં તમારા પુણ્યને જાગૃત કરવાની શક્તિ છે, તેમ ભગવાનમાં પણ નિમિત્તભાવે થવાની શક્તિ છે. તેથી જ ભગવાન અન્યના ધર્મ-અધર્મમાં નિમિત્ત બની શકે છે. ॥૨-

૧૧॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે ભક્તિપાત્ર ભગવાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી ઈશ્વરને વ્યક્તિથી અનાદિશુદ્ધ માનતા ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદિ મતના નિરાકરણાર્થે કહે છે-

एसो अणाइमं चिय सुद्धो य तओ अणाइसुद्धत्ति ।

जुत्तो य पवाहेणं, न अन्नहा सुद्धया सम्मं ॥१२॥

एषोनादिमानेव शुद्धश्च ततोनादिशुद्ध इति ।

युक्तश्च प्रवाहेण नान्यथा शुद्धता सम्यक् ॥१२॥

અવ્યર્થ :-

एसो आ=ભગવાન અણાઇમં ચિય સુદ્ધો ય અનાદિમાન જ છે અને શુદ્ધ છે તઓ અણાઇસુદ્ધત્તિ જુત્તો ય પવાહેણં તે કારણથી, અનાદિશુદ્ધ એ પ્રમાણે પ્રવાહથી જ ઘટે છે, અન્નહા અન્યથા=પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધ ન માનો અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધ માનો તો, ન સુદ્ધયા સમ્મં સમ્યક્ શુદ્ધતા નથી.

V-૪

ગાથાર્થ :-

ભગવાન અનાદિમાન જ છે અને શુદ્ધ છે એવું માનીએ તો તે કારણથી અનાદિશુદ્ધ એ પ્રમાણે પ્રવાહથી જ ઘટે છે, પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધ ન માનો અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધ માનો તો સમ્યગ્ શુદ્ધતા નથી.

ભાવાર્થ :-

સંસારમાં સંસારી જીવો જેમ વ્યક્તિથી અનાદિ છે, તેમ ભગવાન પણ વ્યક્તિથી અનાદિ હોવા છતાં વ્યક્તિથી અનાદિશુદ્ધ સ્વીકારી શકાય નહીં, કેમ કે શુદ્ધ શબ્દ જ પૂર્વની અશુદ્ધતા બતાવે છે. અશુદ્ધ જ પ્રયત્નથી શુદ્ધ બને છે. પરંતુ જે અશુદ્ધ જ ન હોય તે શુદ્ધ છે તેમ ન કહેવાય, પરંતુ જેવા સ્વરૂપવાળો હોય તેવા સ્વરૂપવાળો કહી શકાય. તેથી ભગવાન અનાદિ છે અને શુદ્ધ છે તેમ સ્વીકારીએ તો પ્રવાહની અપેક્ષાએ જ અનાદિશુદ્ધતા સ્વીકારી શકાય. અને એમ ન સ્વીકારીએ તો તેની શુદ્ધતા સમ્યગ્ નથી એમ જ માનવું પડે. આનાથી એ પ્રાપ્ત થયું કે વ્યક્તિગત કોઈ અનાદિશુદ્ધ નથી અને કોઈ સિદ્ધ આત્મા પ્રથમ નથી, પરંતુ જેમ કાળ અનાદિ છે તેમ સિદ્ધાત્માનો પ્રવાહ પણ પ્રારંભરહિત અનાદિનો છે. ॥૨-૧૨॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે પ્રવાહથી ઈશ્વરને અનાદિશુદ્ધ કહીને, કર્મબંધ પણ તેવો જ છે તે બતાવવા અર્થે કહે છે-

બંધો વિ હુ एवं चिय अणाइमं होइ हंत कयगो वि ।

इहरा उ अकयगतं निच्चत्तं चेव एयस्स ॥१३॥

बन्धोपि खल्वेवमेवमनादिमान्भवति हन्त कृतकोपि ।

इतरथा त्वकृतकत्वं नित्यत्वं चैवैतस्य ॥१३॥

અન્યાર્થ :-

एवं आ प्रमाणे=प्रवाहनी अपेक्षाએ જેમ ભગવાન અનાદિશુદ્ધ છે એ પ્રમાણે બંધો વિ હુ બંધ પણ ખરેખર કયગો વિ કૃતક હોવા છતાં પણ ચિય અણાઈમં હોઈ અનાદિમાન જ થાય છે. इहरा उ अन्य प्रकारे=प्रवाहनी अपेक्षाએ અનાદિ ન માનો તો વળી एयस्स આનું=બંધનું અકયગત્તં નિચ્ચત્તં ચેવ અકૃતકપણું અને નિત્યપણું જ થાય.

✽ ‘હંત’ કોમળ આમંત્રણમાં છે.

✽ કૃતક = જીવ વડે કરાયેલું, અકૃતક = કોઈના વડે નહિ કરાયેલું.

ગાથાર્થ :-

પ્રવાહની અપેક્ષાએ જેમ ભગવાન અનાદિશુદ્ધ છે, એ પ્રમાણે બંધ પણ ખરેખર કૃતક હોવા છતાં પણ અનાદિમાન જ થાય છે; અને પ્રવાહની અપેક્ષાએ જો બંધને અનાદિ ન માનો તો વળી બંધનું અકૃતકપણું અને નિત્યપણું જ થાય.

ભાવાર્થ :-

જેમ ભગવાન પ્રવાહની અપેક્ષાએ જ અનાદિશુદ્ધ સંગત છે, તેમ કૃતક એવો પણ કર્મનો બંધ પ્રવાહની અપેક્ષાએ જ અનાદિ સંગત છે; અને પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ ન માનો તો બંધને અકૃતક અને નિત્ય સ્વીકારવો પડે, પરંતુ કૃતક સ્વીકારી શકાય નહીં; જ્યારે મોક્ષને માનનારાં સર્વ દર્શનો બંધને તો કૃતક જ માને છે. આનાથી એ નક્કી થયું કે જન્ય પણ કર્મબંધ પ્રવાહની અપેક્ષાએ જ અનાદિમાન છે, અન્યથા નહીં. ॥૨-૧૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં બંધને પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ સિદ્ધ કર્યો, ત્યાં શંકા કરીને સમાધાન આપે છે-

જહ ભવ્વત્તમકયગં ન ય નિચ્ચં એવ કિં ન બંધોવિ? ।
કિરિયાફલજોગો જં એસો તા ન ખલુ એવં તિ ॥૧૪॥
યથા ભવ્યત્વમકૃતકં ન ચ નિત્યમેવં કિં ન બન્ધોપિ ।
ક્રિયાફલયોગો યદેત્ તતઃ ન ખલુ એવમિતિ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

જહ જે પ્રકારે ભવ્વત્તમકયગં ન ય નિચ્ચં એવ ભવ્યત્વ અકૃતક છે અને નિત્ય જ નથી તે પ્રકારે કિં ન બંધોવિ? બંધ પણ કેમ નહીં? (આ પ્રકારની શંકાના જવાબરૂપે કહે છે.) જં કિરિયાફલજોગો એસો જે કારણથી ક્રિયા અને ફળનો યોગ છે જેને એવો

આ=બંધ છે, તા તે કારણથી ન ચલ્તુ એવં (બંધ) આ પ્રકારનો=ભવ્યત્વ જેવો નથી.
તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

જે પ્રકારે ભવ્યત્વ અકૃતક છે અને નિત્ય જ નથી, તે પ્રકારે બંધ પણ કેમ નહીં?
(આ પ્રકારની શંકાના જવાબરૂપે કહે છે.) જે કારણથી ક્રિયા અને ફળનો યોગ છે જેને
એવો બંધ છે, તે કારણથી બંધ ભવ્યત્વ જેવો નથી.

ભાવાર્થ :-

અહીં કિરિયાફલજોગો એ બંધનું વિશેષણ હોવા છતાં એ હેતુ અર્થક વિશેષણ
છે. બંધને ક્રિયાનો અને ફળનો જોગ છે એમ કહ્યું, તેનો ભાવ એ છે કે જીવની ક્રિયાથી
કર્મ બંધાય છે, તેથી બંધ પ્રત્યે ક્રિયાનો યોગ છે. બંધાયેલું કર્મ ફળ આપે છે અને
વિનાશ થાય છે, તેથી ફળની સાથે બંધનો યોગ છે. ક્રિયા અને ફળની સાથે યોગ
હોવાને કારણે જ બંધ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ફળ આપીને વિનાશ થાય છે એમ
સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભવ્યત્વના જેવો અનાદિ-સાંત બંધ સ્વીકારી શકાય નહીં, પરંતુ
તેને જન્ય અને પ્રવાહથી જ અનાદિ સ્વીકારવો પડે.

અહીં વિશેષ એ છે કે ભવ્યત્વ એ જીવનો પારિણામિક ભાવ છે. તેથી જીવની
જેમ ભવ્યત્વ પણ અનાદિ છે. આમ છતાં, તે ભવ્યત્વ મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતારૂપ
છે, તેથી મોક્ષરૂપ કાર્ય થાય છે ત્યારે ભવ્યત્વ નાશ થાય છે. આથી ભવ્યત્વ અનાદિ-
સાંત છે, જ્યારે બંધ ભવ્યત્વ જેવો નથી. જીવ અનાદિથી સંસારમાં છે તેથી અનાદિ
કાળથી ક્રિયાદ્વારા કર્મનો બંધ છે અને બંધાયેલા કર્મના ફળને ભોગવે છે. તેથી તે તે
બંધાયેલું કર્મ બંધાતી વખતે અસ્તિત્વમાં આવે છે અને ફળ આપીને વિનાશ થાય છે.
આમ છતાં પ્રવાહરૂપે બંધ અનાદિ છે, તેથી પ્રવાહની અપેક્ષાએ બંધ અનાદિ છે. જે
ભવ્ય જીવ મોક્ષમાં જાય તેનો બંધ અટકી જાય, તેથી ભવ્ય જીવની અપેક્ષાએ બંધ
અનાદિ-સાંત છે અને અભવ્ય જીવ સદા સંસારમાં રહેવાનો છે, તેથી તેનો કર્મબંધ
અનાદિ-અનંત છે. ॥૨-૧૪॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વમાં બંધ ભવ્યત્વ જેવો નથી તે સિદ્ધ કર્યું, હવે ભવ્યત્વ અને મોક્ષ કેવો છે તે
બતાવવા કહે છે-

ભવ્વત્તં પુણમકયગમણિચ્ચમો ચેવ તહસહાવાઓ ।

જહ કયગો વિ હુ મુક્કો નિચ્ચો વિ ય ભાવવઙ્ગિચ્ચત્તં ॥૧૫॥

ભવ્યત્વં પુનરકૃતકમનિત્યં ચૈવ તત્સ્વભાવાત્ ।

યથા કૃતકોપિ ખલુ મોક્ષો નિત્યોપિ ચ ભાવવૈચિત્ર્યમ્ ॥૧૫॥

અન્યાર્થ :-

જહ કયગો વિ હુ મુક્કો નિચ્ચો વિ ય ખરેખર જેમ મોક્ષ કૃતક પણ છે અને નિત્ય પણ છે, પુણમ્ તેમ વળી તહસહાવાઓ તથાસ્વભાવથી ભવ્વત્તં અકયગમણિચ્ચમો ચેવ અકૃતક પણ ભવ્યત્વ અનિત્ય જ છે. (ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે આવું કેમ છે? તેથી કહે છે કે) ભાવવઙ્ગિચ્ચત્તં ભાવોનું વૈચિત્ર્ય છે.

ગાથાર્થ :-

ખરેખર જેમ મોક્ષ કૃતક પણ છે અને નિત્ય પણ છે, તેમ વળી તથાસ્વભાવથી અકૃતક પણ ભવ્યત્વ અનિત્ય જ છે. (ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે, આવું કેમ છે? તેથી કહે છે કે) ભાવોનું વૈચિત્ર્ય છે.

ભાવાર્થ :-

ભવ્યત્વ અકૃતક છે તેથી સામાન્ય રીતે એમ ભાસે કે જેમ આકાશ, જીવ, પુદ્ગલ આ બધા પદાર્થો કોઈના વડે કરાયેલા નથી, તેથી અનાદિ છે અને નિત્ય પણ છે; તેની જેમ ભવ્યત્વ પણ નિત્ય હોવું જોઈએ. આમ છતાં ભવ્યત્વ અકૃતક હોવાથી અનાદિ તો છે, પરંતુ તેવા પ્રકારના સ્વભાવને કારણે જ નિત્ય નથી. ત્યાં શંકા થાય કે આવું વૈચિત્ર્ય કેવી રીતે હોય? તેથી તેના જેવા અન્ય વૈચિત્ર્યને બતાવતાં કહે છે કે, જેમ સામાન્ય રીતે જે કૃતક હોય છે તે અનિત્ય જ હોય, જેમ ઘટ-પટ આદિ, પરંતુ મોક્ષ કૃતક હોવા છતાં પણ નિત્ય છે. તેમ અકૃતક પણ ભવ્યત્વ અનિત્ય જ છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે આવું કેમ છે? તેથી કહે છે કે ભાવોનું વૈચિત્ર્ય જ આમાં કારણ છે. ॥૨-૧૫॥

एवं चेव दिदिक्खा भवबीजं वासणा अविज्जा य ।

सहजमलसद्वचचं वन्निज्जइ मुखवाइहिं ॥१६॥

एवम् चैव दिदृक्षा भवबीजं वासना अविद्या च ।

सहजमलशब्दवाच्यं वर्ण्यते मोक्षवादिभिः ॥१६॥

અન્વયાર્થ :-

એવં ચેવ એ પ્રકારે જ=પંદરમી ગાથામાં કહ્યું કે ભવ્યત્વ તથાસ્વભાવથી અકૃતક અને અનિત્ય છે, એ પ્રકારે જ મુક્ષવાદિહિં મોક્ષવાદીઓ વડે સહજમલસદ્વચ્ચં સહજમલશબ્દવાચ્ય દિદિક્ષા, ભવબીજં ભવબીજ, વાસણા વાસના અને અવિજ્ઞા ય અવિદ્યા વન્નિજ્ઞઙ વર્ણન કરાય છે.

ગાથાર્થ :-

પંદરમી ગાથામાં કહ્યું કે ભવ્યત્વ તથાસ્વભાવથી અકૃતક અને અનિત્ય છે, એ પ્રકારે જ મોક્ષવાદીઓ વડે સહજમલશબ્દવાચ્ય દિદિક્ષા, ભવબીજ, વાસના અને અવિદ્યા વર્ણન કરાય છે.

ભાવાર્થ :-

અનાદિકાળથી કર્મબન્ધની યોગ્યતારૂપ જીવમાં જે મળ છે તે સહજમલ કહેવાય છે અને તેને જ અન્યદર્શનવાળા કેટલાક દિદિક્ષા કહે છે, કેટલાક ભવબીજ કહે છે, કેટલાક વાસના કહે છે અને કેટલાક અવિદ્યા કહે છે. અને તે સહજમલ જીવમાં અનાદિકાળથી છે અને સાધના દ્વારા તેનો વિનાશ થાય છે તેથી તે અનિત્ય છે, તેમ મોક્ષવાદીઓ કહે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેમ મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતારૂપ ભવ્યત્વ અનાદિ-સાંત છે, તેમ કર્મબન્ધની યોગ્યતા પણ અનાદિ સાંત છે અને કર્મબંધની યોગ્યતાને જુદા જુદા શબ્દો દ્વારા સ્વીકારીને મોક્ષવાદીઓ અનાદિસાંત માને છે. ||૨-૧૬||

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોકમાં સહજમલ ભવ્યત્વ જેવું જ અનાદિસાંત છે તેમ બતાવ્યું. હવે તે સહજમલનું સ્વરૂપ શું છે અને ભવ્યત્વની જેમ સહજમલનો અભાવ કઈ રીતે થાય છે તેમાં દષ્ટાંત બતાવે છે-

एयं	पुण	तह	कम्मेयराणुसंबंधजोगयारूवं ।
एतदभावे	णायं	सिद्धाणाभावणागमं	॥१७॥
एतत्पुनस्तथा		कर्मेतरानुसंबन्धयोग्यतारूपम्	।
एतदभावे	ज्ञातं	सिद्धानामाभावनागम्यम्	॥१७॥

અન્વયાર્થ :-

અર્થ આ=સહજમલ પુણ વળી તહકમ્મેયરાણુસંબંધજોગયારૂવં તે પ્રકારના કર્મનો અને ઈતરનો=આત્માનો, પરસ્પર અનુસંબંધ કરાવવાની યોગ્યતારૂપ છે. (અને) એતદભાવે આના=સહજમલના અભાવમાં સિદ્ધાણાભાવણાગમ્મં ણાયં સિદ્ધોનું દૃષ્ટાંત આભાવનાગમ્ય છે.

ગાથાર્થ :-

સહજમલ, વળી તે પ્રકારના કર્મનો અને આત્માનો પરસ્પર અનુસંબંધ કરાવવાની યોગ્યતારૂપ છે, અને સહજમલના અભાવમાં આભાવનાગમ્ય સિદ્ધોનું દૃષ્ટાંત છે.

ભાવાર્થ :-

સહજમલ એટલે અનાદિકાળથી જીવમાં રહેલી એક યોગ્યતા કે જેના કારણે કર્મ અને આત્માનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે. આ સહજમલ જીવના પરિણામસ્વરૂપ જ છે.

ગ્રંથકારે ગાથામાં માત્ર “કર્મનો અને આત્માનો પરસ્પર અનુસંબંધ” એમ નથી કહ્યું પરંતુ આ સંબંધ સામાન્ય સંબંધ કરતાં વિલક્ષણ છે તે બતાવવા માટે “તે પ્રકારનો કર્મનો અને આત્માનો પરસ્પર અનુસંબંધ” એમ કહ્યું છે જે કથંચિત્ તાદાત્મ્યભાવસ્વરૂપ છે, જેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે-

ચૌદ રાજલોકમાં એવી એક જગ્યા નથી કે જ્યાં જીવ અને પુદ્ગલો સાથે રહેતા ન હોય. તેથી સાથે રહેવારૂપ સંબંધ તો દરેક જીવનો પુદ્ગલ સાથે છે જ. સિદ્ધના આત્માઓ પણ જે આકાશમાં રહે છે તે જ આકાશપ્રદેશમાં અનંત કાર્મણવર્ગણાઓ હોય છે. તેથી સિદ્ધના આત્માઓનો પણ કર્મ સાથે એક ક્ષેત્રમાં સાથે રહેવા જેટલો તો સંબંધ છે જ, જ્યારે સંસારી જીવોનો જે કર્મ સાથે સંબંધ છે તે અન્યોન્યભાવઅનુગમનસ્વરૂપ છે. આવા સંબંધને કારણે જ આત્મા સાથે સંલગ્ન એવા પુદ્ગલમાં કંઈ થાય તો આત્મામાં કંઈ થાય છે અને આત્માને કંઈ થાય તો પુદ્ગલને અસર થાય છે. કર્મ વિપાકમાં આવે ત્યારે આત્માને અસર થાય છે અને જ્યારે જીવ કાંઈ વિચારે છે ત્યારે કર્મને અસર થાય છે. આ એકના ભાવની બીજાને અસર થવી તે જ અન્યોન્યભાવઅનુગમન છે. વળી સંસારી જીવોનો કર્મ સાથે સંબંધ માત્ર સાથેરહેવારૂપ નથી, પરંતુ કથંચિત્ તાદાત્મ્યભાવ સ્વરૂપ છે. એટલે જ જ્યાં જ્યાં

આત્મા જાય છે ત્યાં ત્યાં તેની સાથે બંધાયેલાં કર્મો પણ જાય છે. કર્મ સાથે આવો વિશિષ્ટ પ્રકારનો સંબંધ કરવાની યોગ્યતાને જ સહજમલ કહેવાય છે.

આ સહજમલ અનાદિકાળથી જીવમાં હોય છે, તો પણ ભવ્યત્વની જેમ સાધના દ્વારા આ યોગ્યતાનો પણ જીવ નાશ કરી શકે છે. તે દૃષ્ટાંતથી બતાવવા ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે કે જેમ સિદ્ધના જીવોએ અનાદિકાલીન કર્મબંધની યોગ્યતાનો અર્થાત્ સહજમલનો નાશ કર્યો તેમ સહજમલનો અભાવ થઈ શકે છે.

સહજમલનો અભાવ થઈ શકે છે એ વિષયમાં સિદ્ધોનું દૃષ્ટાંત તો આપ્યું, પરંતુ સિદ્ધના જીવો પ્રત્યક્ષથી દેખાતા નથી. તેથી કહ્યું છે કે આભાવનાગમ્ય એવું આ સિદ્ધોનું દૃષ્ટાંત છે. આભાવનાગમ્ય દૃષ્ટાંત એટલે ચારે બાજુથી શાસ્ત્રનું ભાવન કરીને જણાય એવું આ દૃષ્ટાંત છે. તાત્પર્ય એ છે કે અગ્નિના અનુમાનમાં મહાનસનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે તેમ સિદ્ધોનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષથી દેખાતું નથી, તેમ છતાં બધા મોક્ષવાદીઓ સાધનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ માને છે, એટલે આત્મના વચનના પ્રમાણથી મોક્ષ ઘટે છે. હવે જો મોક્ષ ઘટે છે તો એ માનવું જ પડે કે કર્મબંધની યોગ્યતાનો નાશ થયો છે. તેથી શાસ્ત્રના આધારે મોક્ષપદાર્થની વિચારણા કરવામાં આવે તો જણાય કે જેમ સિદ્ધોમાં સહજમલનો અભાવ થયો છે તેમ સહજમલનો અભાવ થઈ શકે છે. ॥૨-૧૭॥

અવતરણિકા :-

પહેલી ગાથામાં કહ્યું કે પંચાસ્તિકાયમય આ લોક અનાદિ છે, એમાં આગમવચન પ્રમાણ છે. પાંચમી ગાથામાં સ્થાપન કર્યું કે લોકવર્તી પાંચે અસ્તિકાયોને આદિમાન ન સ્વીકારી શકાય, અને છઠ્ઠી ગાથામાં આ પાંચે પદાર્થો પરમપુરુષથી ઉત્પન્ન કરાયેલા નથી એમ સ્થાપન કર્યું. તેથી એ પ્રાપ્ત થયું કે પંચાસ્તિકાયમય આ લોક આગમવચનના બળથી અનાદિ છે. આ રીતે નૈયાયિકઆદિ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદીઓની માન્યતા છે કે લોક ઈશ્વરકૃત છે તેનું નિરાકરણ કરીને હવે નૈયાયિકઆદિ લોકને પૂર્વે અભાવરૂપે માને છે, તેનું પણ યુક્તિથી નિરાકરણ કરીને લોકને અનાદિ માનવો ઉચિત છે તે સ્થાપન કરે છે-

इय असदेवाणाइयमग्गे तम आसि एवमाई वि ।

भेयगविरहे वइचित्तजोगओ होइ पडिसिद्धं ॥१८॥

एतदसदेवानादिकमग्गे तम आसीदेवमाद्यपि ।

भेदकविरहे वैचित्र्ययोगतो भवति प्रतिषिद्धम् ॥१८॥

અન્વયાર્થ :-

અગ્ને આગળમાં=ભૂતકાળમાં ઇચ્છા આ=લોક અસદેવાણાઇચ્છામ્ તમ આસિ અસદ્
જ અનાદિ અંધકાર હતો, એવમાઈ વિ ઇત્યાદિ પણ ભેદકનો વિરહ હોતો
છતે વદ્વિચિત્તજોગઓ વૈચિત્ર્યના યોગને કારણે હોઈ પડિસિદ્ધં પ્રતિષિદ્ધ થાય છે.

✽ અહીં ઇચ્છા શબ્દ ‘એતદ્’ અર્થક છે અને તે લોકનો પરામર્શક છે. જોકે લોક શબ્દ
પુલ્લિંગ છે તો પણ આગળમાં તમઃ શબ્દ નપુંસકલિંગ છે, તેની પ્રધાનતાથી અપેક્ષાએ
ઇચ્છા નપુંસકલિંગ ગ્રહણ કર્યો છે.

ગાથાર્થ :-

આગળમાં આ લોક અસદ્ જ અનાદિ અંધકાર હતો, ઇત્યાદિ પણ ભેદકનો
વિરહ હોતો છેતે વૈચિત્ર્યના યોગને કારણે પ્રતિષિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

નૈયાયિક સાત પદાર્થોને માને છે, તેમાં છ પદાર્થો ભાવાત્મક માને છે અને
સાતમો પદાર્થ અભાવરૂપે માને છે. તેઓ અભાવ પણ પ્રાગભાવ આદિ ચાર પ્રકારનો
માને છે. અંધકારને તે દ્રવ્યરૂપે નથી સ્વીકારતો પરંતુ પ્રકાશના અભાવરૂપે સ્વીકારે છે.
અહીં તેનું કહેવું છે કે પૂર્વમાં અનાદિકાળથી અસત્ અર્થાત્ અભાવરૂપ જ અંધકાર
હતો અને પાછળથી આ દૃશ્યમાન જગત અમુક કાળે પેદા થયું. તેના મત પ્રમાણે
પૂર્વમાં અંધકારાત્મક અસત્ એવો એક પદાર્થ હતો, તેના સિવાય વર્તમાનમાં દેખાય
છે તેવા કોઈ પદાર્થો હતા નહીં અને પાછળથી તે સર્વ ઉત્પન્ન થયા છે.

નૈયાયિકના મતનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે વર્તમાનમાં લોકની અંદર
વિચિત્રતા દેખાય છે અને તે વૈચિત્ર્યનો યોગ સર્વથા અભાવમાંથી થઈ શકે નહીં.
વર્તમાનમાં જગત અનેક વિચિત્રતાવાળું પણ દેખાય છે અને તે વિચિત્રતા, કારણના
વૈચિત્ર્યથી થતી પણ દેખાય છે. આ અનુભવને અનુરૂપ વિચારણા કરીએ તો પૂર્વમાં
સર્વથા અભાવ હોય અને તેમાંથી કોઈ વસ્તુ બને એમ સ્વીકારી લઈએ, તો પણ અનેક
વિચિત્રતાવાળી વસ્તુ કેમ થઈ એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે. આખા બંધ કરીને સ્વીકારીએ
તો જ સ્વીકારી શકાય કે વિચિત્ર એવું આ જગત અભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયું. પરંતુ
અનુભવ પ્રમાણે જોઈએ તો કાર્યની વિચિત્રતા પ્રત્યે કારણની વિચિત્રતા માનવી જ
પડે, અને કાર્યના વૈચિત્ર્યનું નિયામક કારણનું વૈચિત્ર્ય માનીએ તો સર્વથા અભાવ

હોય તો કાર્યના વૈચિત્ર્યનું ભેદક કોઈ નથી રહેતું. આ કારણથી જ અભાવમાંથી વિચિત્ર એવું આ જગત થઈ શકે નહીં. પહેલાં કોઈ વસ્તુ જ ન હોય તો પાછળથી જે જુદા જુદા અનેક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવારૂપ વૈચિત્ર્ય છે, તેને કરતો કોઈ ભેદક પણ પહેલાં નહોતો તેમ માનવું પડે, અને ભેદક ન હોય તો વૈચિત્ર્ય પણ થઈ શકે નહીં. અને આવી માન્યતા દૃષ્ટ્યવસ્થા સાથે સંગત નથી થતી, તેથી લોકને અનાદિ માનવો એ જ ઉચિત છે. ॥૨-૧૮॥

અવતરણિકા :-

અઢારમી ગાથામાં ભૂતકાળમાં અનાદિકાલીન અંધકાર જ હતો અને પછી જગતનું સર્જન થયું એવું માનનાર ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદીઓના જુદા જુદા મતોનું નિરાકરણ કર્યું. હવે શૂન્યવાદી બૌદ્ધમતનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે-

ભેયગવિરહે તસ્મેવ તસ્સઽભાવત્તકપ્પણમજુતં ।

જમ્હા સાવહિગમિણં નીઈં અવહી ય ણાભાવો ॥૧૧॥

ભેદકવિરહે તસ્યેવ તસ્યાભાવત્વકલ્પનમયુક્તમ્ ।

યસ્માત્સાવધિકમિદં નીત્યાઽવધિશ્ચ નાભાવઃ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

ભેયગવિરહે ભેદકના વિરહમાં તસ્મેવ તેની જેમ=તમઃની જેમ તસ્સઽભાવત્તકપ્પણમજુતં તેને=લોકને અભાવત્વરૂપે કલ્પવું યોગ્ય નથી, જમ્હા જે કારણથી સાવહિગમિણં આ=અભાવ સાવધિક છે એ અને નીઈં નીતિથી અવહી ણાભાવો અવધિ અભાવ નથી.

✽ અહીં તસ્સ શબ્દ અભાવપણાથી કલ્પનાનું કર્મ છે અને કર્માર્થક પછીવિભક્તિ છે.

ગાથાર્થ :-

ભેદકના વિરહમાં તમઃની જેમ લોકને અભાવત્વરૂપે કલ્પવું યોગ્ય નથી, જે કારણથી અભાવ સાવધિક છે અને નીતિથી અવધિ અભાવ નથી.

ભાવાર્થ :-

પહેલાં લોકને અસદ્ એવા અંધકારરૂપે માનવો તે ભેદકના વિરહને કારણે યુક્ત

નથી તે પૂર્વગાથામાં બતાવ્યું, તેની જેમ લોકને અભાવરૂપે કલ્પવો પણ યુક્ત નથી.

જેમ સ્વપ્નમાં બધું દેખાય છે પરંતુ કાંઈ હોતું નથી, તેમ વર્તમાનમાં જે સર્વે પદાર્થો દેખાય છે અને તેના સમુદાયરૂપ આ લોક છે એમ જે કહેવાય છે, તે વસ્તુતઃ કંઈ જ નથી, પરંતુ લોકનો અભાવ છે. આ પ્રકારનો એવંભૂતનય પર ચાલનાર શૂન્યવાદી બૌદ્ધનો મત છે.

તેનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે આ અભાવ હંમેશાં સાવધિક હોય છે. તે આ રીતે- જ્યારે આપણે “ઘટનો અભાવ છે” એમ કહીએ છીએ ત્યારે તેનાથી “ઘટ અવધિક અભાવ છે” એમ પ્રાપ્ત થાય. તે અભાવની અવધિ કરનાર ઘટ પદાર્થ છે. ઘટાભાવની અવધિ કરનાર જે ઘટ હોય તે ઘટ પોતે અભાવરૂપ નથી હોતો, પરંતુ તે ઘટ તો ભાવાત્મક પદાર્થ જ હોય છે. આથી જ ગ્રંથકાર કહે છે કે “નીઈ અવહી ણાભાવો” નીતિથી=યુક્તિથી, અવધિ (સ્વયં) અભાવ નથી.

“લોકનો અભાવ” એમ કહીએ તો “લોક અવધિક અભાવ” એમ સિદ્ધ થાય અને તે અભાવની અવધિ કરનાર તરીકે લોકનું ગ્રહણ થાય. જેમ ઘટાભાવની અવધિ કરનાર ઘટ પોતે તો ભાવાત્મક પદાર્થ જ હોય છે, તેમ લોક એ અભાવની અવધિ કરનાર હોવા છતાં પણ લોક પોતે અભાવરૂપ નથી હોતો, પરંતુ ભાવાત્મક પદાર્થ જ હોય છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ઘટનો અભાવ કહીએ તેથી ઘટની સત્તા ક્યાંક છે તેમ સિદ્ધ થાય, તે રીતે લોકનો અભાવ કહીએ તો લોકની સત્તા પણ ક્યાંક છે એમ સિદ્ધ થાય. તેથી વર્તમાનમાં જે લોક દેખાય છે તે નથી, એમ કહીને લોકને અભાવરૂપે સ્થાપન કરનાર બૌદ્ધની યુક્તિ અયુક્ત છે.

વસ્તુતઃ લોકનો અભાવ છે એમ કહેવાથી જ અભાવના અવધિરૂપે લોકની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી લોકનો અભાવ છે એ પ્રકારનું બૌદ્ધનું વચન જ “મારી માતા વંધ્યા છે” એના જેવું અસંબદ્ધ છે. ॥૨-૧૯॥

અવતરણિકા :-

આખી અનાદિવિંશિકાનું નિગમન કરતાં કહે છે.

इय तन्तजुत्तिसिद्धो अणाइमं एस हंदि लोगो त्ति ।

इहरा इमस्सऽभावो पावइ परिचिंतियव्वमिणं ॥२०॥

इति तन्त्रयुक्तिसिद्धोनादिमानेष हन्त लोक इति ।

इतरथास्याभावः प्राप्नोति परिचिन्तयितव्यमिदम् ॥२०॥

અન્વયાર્થ :-

ઇય આ પ્રકારે=શ્લોક-૧ થી ૧૮માં વર્ણન કર્યું તે પ્રકારે, તન્તજુત્તિસિદ્ધો શાસ્ત્રાનુસારી યુક્તિથી સિદ્ધ એસ લોગો આ લોક=પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલ અને ગ્રંથકારની બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત એવો આ લોક, અણાદમં હંદિ ખરેખર અનાદિમાન છે. ઇહરા એવું ન માનો તો ઇમસ્સઽભાવો પાવઙ્ગ આનો=દેખાતા લોકનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. પરિચિંતિયવ્વમિણં આ પરિચિંતવન કરવું. ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

શ્લોક-૧ થી ૧૮માં વર્ણન કર્યું તે પ્રકારે શાસ્ત્રાનુસારી યુક્તિથી સિદ્ધ, પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલ અને ગ્રંથકારની બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત એવો આ લોક ખરેખર અનાદિમાન છે. એવું ન માનો તો દેખાતા લોકનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. આ પરિચિંતવન કરવું.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વના શ્લોકોમાં વર્ણન કર્યું એ પ્રકારે શાસ્ત્રાનુસારી યુક્તિથી સિદ્ધ એવો આ અનાદિ લોક છે, અને આ લોક અનાદિ જ છે તેને દૃઢ કરવા અર્થે કહે છે કે, જો આ લોકને અનાદિ ન માનો તો લોકનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. કેમ કે પહેલાં લોક ન હોય તો અભાવમાંથી કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં, તેથી વર્તમાનમાં પણ તેનો અભાવ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. અને વર્તમાનમાં જો લોકનો અભાવ હોય તો આ બધું જ દેખાય છે એ કંઈ હોવું જોઈએ નહીં. અને આ બધું દેખાય છે, તેથી પૂર્વમાં પણ આ સર્વ વસ્તુઓનો કોઈને કોઈક સ્વરૂપે સદ્ભાવ હોવો જ જોઈએ. તેથી “લોક અનાદિ જ છે” આ પ્રકારે વિચારવું જોઈએ, જેથી શાસ્ત્રાનુસારી યુક્તિથી જગતના પદાર્થોને જોવાની નિર્મળ પ્રજ્ઞા પ્રગટે અને આત્મહિત માટે યત્ન થાય. ॥૨-૨૦॥

॥ इति द्वितीया अनादिविंशिका समाप्ता ॥२॥

॥ કુલનીતિધર્મવિંશિકા તૃતીયા ॥

અવતરણિકા :-

બીજી વિંશિકામાં તત્ત્વની વિચારણામાં ઉપયોગી અનાદિ પદાર્થો કયા કયા છે વગેરે બતાવ્યું. ત્યારપછી લોકોત્તર ધર્મની વિશેષતા બતાવવા માટે કુલનીતિ અને લૌકિક ધર્મો બતાવતાં કહે છે-

इत्थं कुलनीइधम्मा पाएण विसिद्धलोगमहिकिच्च ।

आवेणिगाइरूवा विचित्तसत्थोइया चेव ॥१॥

अत्र कुलनीतिधर्माः प्रायेण विशिष्टलोकमधिकृत्य ।

आवेणिकादिरूपा विचित्रशास्त्रोदिताश्चैव ॥१॥

અન્યવાર્થ :-

इत्थं અહીં=લોકમાં પાણ પ્રાયઃ કરીને વિસિદ્ધલોગમહિકિચ્ચ વિશિષ્ટલોકને આશ્રયીને કુલનીઇધમ્મા કુલનીતિઓ અને ધર્મો છે (જેમાં) આવેણિગાઇરૂવા આવેણિકાદિરૂપ કુલનીતિઓ ચેવ અને વિચિત્તસત્થોઇયા વિવિધ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોથી કહેવાયેલા ધર્મો છે.

✽ ‘ચેવ’ સમુચ્ચય અર્થમાં છે.

ગાથાર્થ :-

લોકમાં પ્રાયઃ કરીને વિશિષ્ટલોકને આશ્રયીને કુલનીતિઓ અને ધર્મો છે, જેમાં આવેણિકાદિરૂપ કુલનીતિઓ અને વિવિધ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોથી કહેવાયેલા ધર્મો છે.

બાવાર્થ :-

અહીં પ્રાયઃ શબ્દ એટલા માટે કહેલ છે કે ક્વચિત્ તેવા પ્રકારના સંયોગથી કુલનીતિઓ અને ધર્મો પ્રગટ થાય છે પરંતુ લગભગ તે વિશિષ્ટલોકને આશ્રયીને થાય છે. આવેણિકા આદિરૂપ કુલનીતિઓ છે અને વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રોથી કહેવાયેલા લૌકિક ધર્મો છે. ॥૩-૧॥

અવતરણિકા :-

ત્યાં પ્રથમ આવેણિકાદિરૂપ કુલનીતિનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે-

જે વેણિસંપયાયા ચિત્તા સત્થેસુ અપડિબદ્ધ ત્તિ ।
 તે તમ્મજ્જાયાએ સવ્વે આવેણિયા નેયા ॥૨॥
 યે વેણિસંપ્રદાયાશ્ચિત્ત્રાઃ શાસ્ત્રેષ્વપ્રતિબદ્ધા ઇતિ ।
 તે તન્મર્યાદયા સર્વે આવેણિકા જ્ઞેયાઃ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

સત્થેસુ શાસ્ત્રમાં અપડિબદ્ધ અપ્રતિબદ્ધ છે એવા ચિત્તા વિવિધ પ્રકારના જે જે વેણિસંપયાયા વેણિસંપ્રદાયો છે, તે સવ્વે તે સર્વે તમ્મજ્જાયાએ તેની મર્યાદાથી=સ્વસંપ્રદાયની મર્યાદાથી આવેણિયા આવેણિકા નેયા જાણવા. ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

શાસ્ત્રમાં અપ્રતિબદ્ધ છે એવા વિવિધ પ્રકારના જે વેણિસંપ્રદાયો છે, તે સર્વે તેની મર્યાદાથી=સ્વસંપ્રદાયની મર્યાદાથી આવેણિકા જાણવા.

ભાવાર્થ :-

કુલનીતિને કહેનારાં કોઈ શાસ્ત્રો નથી તેથી શાસ્ત્રોમાં અપ્રતિબદ્ધ એમ કહેલ છે. શાસ્ત્રોમાં જે બતાવાયેલા નથી તેવા સંપ્રદાયો, વેણિસંપ્રદાયરૂપ અનેક પ્રકારના છે. વેણિસંપ્રદાય એ સંપ્રદાયનું નામ છે અને તે જુદા જુદા સંપ્રદાયોની જુદી જુદી મર્યાદાઓ છે અને તે મર્યાદાથી બધા સંપ્રદાયો આવેણિકા શબ્દથી વાચ્ય જાણવા. આ આવેણિકા સંપ્રદાયો કુલનીતિરૂપ છે. ॥૩-૨॥

અવતરણિકા :-

આ આવેણિકા સંપ્રદાયની કુલનીતિને જહ શબ્દથી શરૂ કરીને ગાથા-૩ થી ૧૦ સુધી બતાવતાં કહે છે-

જહ સંઙ્ગાએ દીવયદાણં સત્થં રવિમ્મિ વિદ્ધત્થે ।
 સુદ્ધગ્ગિણો અદાણં ચ તસ્સ અભિસત્થપડિયાણં ॥૩॥
 યથા સંધ્યાયાં દીપકદાનં શસ્તં રવૌ વિધ્વસ્તે ।
 શુદ્ધાગ્નેરદાનં ચ તસ્યાભિશાસ્ત્રપતિતાનામ્ ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

જહજે આ પ્રકારે છે-તસ્મ અભિસત્થપડિયાણં તેનાં=તે આવેણિકા સંપ્રદાયનાં, શાસ્ત્રોમાં પડેલાઓને રવિમ્મિ વિદ્ધત્થે સૂર્યાસ્ત થયે છતે સંઝાણ સંજના સમયે દીવયદાણં દીપકનું દાન કરવું=દીપક પ્રગટાવવાનું સત્થં પ્રશસ્ત કહેવાયું છે ચ અને સુદ્ધગિણો અદાણં શુદ્ધ અગ્નિનું દાન નિષેધ કરેલ છે.

ગાથાર્થ :-

જે આ પ્રકારે છે- તે આવેણિકા સંપ્રદાયના શાસ્ત્રોમાં પડેલાઓને સૂર્યાસ્ત થયે છતે સંજના સમયે દીપક પ્રગટાવવાનું પ્રશસ્ત કહેવાયું છે અને શુદ્ધ અગ્નિનું દાન નિષેધ કરેલ છે. ||૩-૩||

નક્ખત્તમંડલસ્સ ય પૂજા નક્ખત્તદેવયાણં ચ ।
ગોસે સઙ્ગસરણાઙ્ગ ય ધન્નાણં વંદણા ચેવ ॥૪॥
નક્ષત્રમણ્ડલસ્ય ચ પૂજા નક્ષત્રદેવતાનાં ચ ।
ગોષે સતીસ્મરણાદિ ચ ધન્યાનાં વન્દના ચૈવ ॥૪॥

અન્વયાર્થ :-

નક્ખત્તમંડલસ્સ ય નક્ષત્રમંડલની નક્ખત્તદેવયાણં ચ અને નક્ષત્રદેવોની પૂજા પૂજા અને ગોસે સઙ્ગસરણાઙ્ગ ય સવારના સતીનું સ્મરણ ધન્નાણં વંદણા ચેવ અને ધન્યોને વંદન કરવાં જોઈએ.

ગાથાર્થ :-

અને નક્ષત્રમંડલની અને નક્ષત્રદેવોની પૂજા અને સવારના સતીનું સ્મરણ અને ધન્યોને વંદન કરવાં જોઈએ. ||૩-૪||

ગિહદેવયાઙ્ગસરણં વામંગુટ્ઠયનિવીડણા ચેવ ।
અસિલિટ્ઠદંસણમ્મી તહા સિલિટ્ઠે ય સિરિહત્થો ॥૫॥
ગૃહદેવતાદિસ્મરણં વામાઙ્ગુષ્ઠકનિપીડના ચૈવ ।
અશ્લિષ્ટદર્શને તથા શ્લિષ્ટે ચ શ્રીહસ્તઃ ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

અસિલિદ્વદંસણમ્મી ખરાબ સ્વપ્ન આવે ત્યારે ગિહદેવયાદસરણં ગૃહદેવતા આદિનું સ્મરણ કરવું વામંગુલ્યનિવીડણા ચેવ અને ડાબા અંગૂઠાનું નિષ્પીડન કરવું=મરડવું તથા ય સિલિદ્વે તથા સારું સ્વપ્ન આવે ત્યારે જ સિરિહત્થો શ્રીહસ્ત કરવું=હાથનું દર્શન કરવું.

ગાથાર્થ :-

ખરાબ સ્વપ્ન આવે ત્યારે ગૃહદેવતા આદિનું સ્મરણ કરવું અને ડાબો અંગૂઠો મરડવો તથા સારું સ્વપ્ન આવે ત્યારે જ શ્રીહસ્ત કરવું. ||૩-૫||

બાલાણં	પુણ્ણનિરૂવણાઇ	ચિત્તપ્પહેણગાર્હિં	
સત્થંતરેહિં	કાલાઇભેયઓ	વયવિભાગેણં	૬
બાલાનાં	પુણ્યનિરૂપણાદિ	ચિત્રપ્રહેણકાદિભિઃ	।
શાસ્ત્રાન્તરૈઃ	કાલાદિભેદતો	વયોવિભાગેન	૬

અન્વયાર્થ :-

સત્થંતરેહિં શાસ્ત્રાન્તર દ્વારા કાલાઇભેયઓ કાલાદિના ભેદને આશ્રયીને વયવિભાગેણં વયના વિભાગવડે કરીને ચિત્તપ્પહેણગાર્હિં ચિત્રપ્રહેણકાદિ વડે=વિવિધ રમકડાંઓ આપવા વડે બાલાણં પુણ્ણનિરૂવણાઇ બાળકોનું પુણ્યનિરૂપણ આદિ કરવું.

ગાથાર્થ :-

શાસ્ત્રાન્તર દ્વારા કાલાદિના ભેદને આશ્રયીને વયના વિભાગવડે કરીને ચિત્રપ્રહેણકાદિ વડે=વિવિધ રમકડાંઓ આપવા વડે બાળકોનું પુણ્યનિરૂપણ આદિ કરવું. ||૩-૬||

તપ્પરિભોગેણ	તથા	થાળે	પરદાણજાતજુત્તેણ	।
ચિત્તવિણિઓગવિસયા	ડિંભપરિચ્છ	ય	ચિત્ત ત્તિ	૭
તપ્પરિભોગેણ	તથા	સ્થાને	પરદાનજાતયુક્તેન	।
ચિત્રવિનિયોગવિષયા	ડિંભપરીક્ષા	ચ	ચિત્રેતિ	૭

અન્વયાર્થ :-

તહા થાળે તેવા પ્રકારના સ્થાનમાં પરદાળજાતજુત્તેણ બીજાને દાન આપવાથી યુક્ત એવા તપ્પરિભોગેણ તેના પરિભોગથી= બાળકના પરિભોગથી (શોખથી) ચિત્ત ચિત્તવિણિઓગવિસયા ડિંભપરિચ્છા ચ ચિત્ર પ્રકારની=વિવિધ પ્રકારની ચિત્તવિનિયોગના વિષયવાળી બાળકની પરીક્ષા જ કરવી જોઈએ. ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

✽ ‘ચ’ શબ્દ ‘એવ’ના અર્થમાં વપરાયેલ છે.

ગાથાર્થ :-

તેવા પ્રકારના સ્થાનમાં બીજાને દાન આપવાથી યુક્ત એવા તેના પરિભોગથી= બાળકના પરિભોગથી (શોખથી) ચિત્ર પ્રકારની=વિવિધ પ્રકારની ચિત્તવિનિયોગના વિષયવાળી બાળકની પરીક્ષા જ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

અહીં ‘તહા’ શબ્દ ‘થાળે’=સ્થાન’નું વિશેષણ છે. ‘તહા’ દ્વારા એ કહેવું છે કે, જ્યારે બાળકને કોઈ સારી વસ્તુ મળે ત્યારે તેની પાસે કોઈ બીજું બાળક હોય તેવા સ્થાનમાં, કે કોઈ મહાત્મા પધાર્યા હોય તેવા સ્થાનમાં, કે અન્ય કોઈ તેની પાસે તે વસ્તુની માંગણી કરે તેવા સ્થાનમાં તે પરને આપીને પોતે ખાય છે કે આપ્યા વગર, તેના દ્વારા બાળકની ચિત્તની પ્રકૃતિવિષયક જુદી જુદી પરીક્ષાઓ કરવી જોઈએ. આવી પરીક્ષાઓ કરીને બાળકની જે સારી પ્રકૃતિઓ હોય તેને ખીલવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને જે ખરાબ પ્રકૃતિઓ હોય તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ પ્રકારની કુળનીતિઓ છે. ||૩-૭||

વીવાહકોઁગેહિં   રડસંગમસત્તમદ્વણાઈહિં   ।
 ધૂયાણં   પુણ્ણનિરૂવણં   ચ   વિવિહપ્પઓગેહિં ||૮||
 વિવાહકૌતુકૈ   રતિસક્કમસક્કમર્દનાદિભિઃ   ।
 દુહિતૃણાં   પુણ્યનિરૂપણં   ચ   વિવિધપ્રયોગૈઃ ||૮||

અન્વયાર્થ :-

વીવાહકોઝોર્હિં વિવાહના કૌતુકવડે રડસંગમસત્તમદ્વણાઈર્હિં રતિ, સંગમ, સત્ત્વના મર્દન દ્વારા ચ અને વિવિહ્વ્વઓર્હિં વિવિધ પ્રયોગો વડે ધૂયાણં પુણ્ણનિરૂવણં પુત્રીના પુણ્યનું નિરૂપણ કરે છે.

ગાથાર્થ :-

વિવાહના કૌતુકવડે રતિ, સંગમ, સત્ત્વના મર્દન દ્વારા અને વિવિધ પ્રયોગો વડે પુત્રીના પુણ્યનું નિરૂપણ કરે છે.

ભાવાર્થ :-

માતાએ પુત્રીના પુણ્યને જાણવા માટે એનામાં વિવાહ માટે કેવું અને કેટલું કૌતુક છે તે તપાસવું જોઈએ, એની કામાદિમાં રતિ કેવી છે એ જોવું જોઈએ, તેનો સંગમ એટલે કે મેળાપ કોની સાથે છે એ જાણવું જોઈએ, અને એનું સત્ત્વ કેવું છે તે જાણવા બધા પ્રયોગોથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ પ્રકારનો ભાવ અહીં દેખાય છે. અહીં ‘સત્ત્વના મર્દન દ્વારા’ એ શબ્દોથી સત્ત્વની તપાસ કરવાના અર્થમાં હોવો જોઈએ. ||૩-૮||

ભોગે ભાવદ્વવણં ભાવેણારાહણં ચ દડયસ્સ ।
મલપુરિસુજ્ઙ્ઞ અણુવ્વરિમંતેણં સીલરક્ખા ય ॥૧॥
ભોગે ભાવસ્થાપનં ભાવેનારાધનં ચ દયિતસ્ય ।
મલપુરીષોજ્ઙ્ઞાઽનુર્વરાયામન્તેન શીલરક્ષા ચ ॥૧॥

ળહાયપરિણ્ણાજલભુત્તપીલણં વસણદંસણચ્ચાઓ ।
વેલાસુ અ થવણાઈ થીણં આવેણિગો ધમ્મો ॥૧૦॥
સ્નાનપરિજ્ઞાજલભુક્તપીડનં વસનદર્શનત્યાગઃ ।
વેલાસુ ચ સ્તવનાદિઃ સ્ત્રીણામાવેણિકો ધર્મઃ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :-

ભોગે ભોગમાં ભાવદ્વવણં મનને સ્થાપન કરવું, ભાવેણાસહણં ચ દડયસ્સ અને ભાવથી પતિનું આરાધન, મલપુરિસુજ્ઙ્ઞ અણુવ્વરિં ચ મળ-વિષ્ઠાનો શાંતપણે ત્યાગ

અન્તેણ સીલરક્ષા ય અને પ્રાણાન્તે (પણ) શીલનું રક્ષણ.

પ્રહાયસ્નાન કરવું, પરિણાજલભુક્તપીલણં પરિજ્ઞાત=વિવેકપૂર્વક જળ લાવવું, વિવેકપૂર્વક ભોજન કરવું અને વિવેકપૂર્વક દળવું જોઈએ, વસણદંસણચ્ચાઓ વ્યસનના દર્શનનો ત્યાગ=વ્યસનવાળી વ્યક્તિના વ્યસનને ના જોવાં જોઈએ વેલાસુ અ થવણાઈ અને ઉચિત વેળામાં=યોગ્ય અવસરે સ્તવનાદિ કરવું જોઈએ. (આ પ્રકારનો) થ્રીણં આવેણિગો ધમ્મો સ્ત્રીઓનો આવેણિક કુળધર્મ છે.

ગાથાર્થ :-

ભોગમાં મનને સ્થાપન કરવું અને ભાવથી પતિનું આરાધન કરવું, મળ-વિષ્ઠાનો શાંતપણે ત્યાગ કરવો અને પ્રાણાન્તે (પણ) શીલનું રક્ષણ કરવું.

સ્નાન કરવું, વિવેકપૂર્વક જળ લાવવું, વિવેકપૂર્વક ભોજન કરવું અને વિવેકપૂર્વક દળવું જોઈએ, વ્યસનવાળી વ્યક્તિનાં વ્યસનને ન જોવાં જોઈએ અને યોગ્ય અવસરે સ્તવનાદિ કરવાં જોઈએ. આ પ્રકારનો સ્ત્રીઓના આવેણિક કુળધર્મો છે. ||૩-૮/૧૦||

અવતરણિકા :-

કુળનીતિની વાત પૂરી કર્યા પછી હવે લૌકિક ધર્મો બતાવતાં કહે છે...

સત્થભણિયા ય અન્ને વણ્ણાસમધમ્મભેયઓ નેયા ।

વણ્ણા ઉ બંભણાઈ તહાસમા બંભચેરાઈ ॥૧૧॥

શાસ્ત્રભણિતાશ્ચાન્થે વર્ણાશ્રમધર્મભેદતો જ્ઞેયાઃ ।

વર્ણાસ્તુ બ્રાહ્મણાદયસ્તથાશ્રમા બ્રહ્મચર્યાદયઃ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

વણ્ણાસમધમ્મભેયઓ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મોના ભેદથી સત્થભણિયા ય અન્ને શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલા અન્ય (ધર્મો) નેયા જાણવા. વણ્ણા ઉ બંભણાઈ વર્ણ વળી બ્રાહ્મણાદિ છે તહાસમા બંભચેરાઈ અને આશ્રમ બ્રહ્મચર્યાદિ છે.

ગાથાર્થ :-

વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મોના ભેદથી શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલા અન્ય ધર્મો જાણવા. વર્ણ વળી બ્રાહ્મણાદિ છે અને આશ્રમ બ્રહ્મચર્યાદિ છે.

ભાવાર્થ :-

વેદશાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોને આશ્રયીને જુદા જુદા ધર્મો કહેવાયા છે. બ્રાહ્મણનાં અમુક જાતનાં નિત્યકૃત્યો હોય છે, તે નિત્યકૃત્યો બ્રાહ્મણોએ કરવાં જોઈએ. તેની જેમ ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રોને પણ અલગ અલગ નિત્યકૃત્યો કરવાનું વિધાન શાસ્ત્રોમાં છે, જે તેઓએ કરવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત પ્રથમ ઉંમરમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમના સેવનની વિધિ છે, ત્યારપછી ગૃહસ્થાશ્રમ, પાછળની ઉંમરમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને જીવનના અંત ભાગમાં સંન્યાસાશ્રમ સેવનની વિધિ છે. ||૩-૧૧||

एए ससत्थसिद्धा धम्मा जयणाइभेयओ चित्ता ।

अब्भुदयफला सव्वे विवागविरसा य भावेणं ॥१२॥

एते स्वशास्त्रसिद्धा धर्मा यतनादिभेदतश्चित्राः ।

अभ्युदयफलाः सर्वे विपाकविरसाश्च भावेन ॥१२॥

અવ્યયાર્થ :-

एए धम्मा आ धर्मो=શ્લોક-૧૧માં કહેવાયેલા ચાર પ્રકારના વર્ણના અને આશ્રમોના ધર્મો સસત્થસિદ્ધા સ્વશાસ્ત્રોમાં=બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ છે, જયણાઇભેયઓ ચિત્તા અને યતના આદિના ભેદથી અનેક પ્રકારના છે, ભાવેણં પરિણામથી=ફળથી સવ્વે અબ્બુદયફલા સર્વે અભ્યુદયફળવાળા છે વિવાગવિરસા ય અને (મોક્ષના કારણ નહીં હોવાને કારણે) વિપાકથી વિરસ છે.

ગાથાર્થ :-

શ્લોક-૧૧માં કહેવાયેલા ચાર પ્રકારના વર્ણના અને આશ્રમોના ધર્મો બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ છે અને જુદા જુદા યતનાઆદિના ભેદથી અનેક પ્રકારના છે, પરિણામથી=ફળથી સર્વે અભ્યુદયફળવાળા છે અને મોક્ષના કારણ નહીં હોવાને કારણે વિપાકથી વિરસ છે.

ભાવાર્થ :-

અગીયારમી ગાથામાં કહેવાયેલા ચાર પ્રકારના વર્ણના અને આશ્રમોના ધર્મો બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ છે અને જુદા જુદા યતનાઆદિના ભેદથી અનેક પ્રકારના છે. તે સર્વે ધર્મોના સેવન કરવાના પરિણામથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ આ ધર્મો મોક્ષના કારણ નહીં હોવાને કારણે પરિણામે વિરસ છે. ||૩-૧૨||

અવતરણિકા :

ગાથા-૧૨માં કહ્યું કે અન્યદર્શનના સ્વશાસ્ત્રસિદ્ધ ધર્મો અભ્યુદયફળવાળા છે, ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે, અન્યદર્શનના ધર્મો પ્રકૃતિથી સાવધ હોવા છતાં અભ્યુદયના કારણ કેવી રીતે બને? તે બતાવતાં કહે છે-

પયઈ સાવજ્જા વિ હુ તહા વિ અબ્બુદયસાહણં નેયા ।

હ ધમ્મસાલિગાણં હિંસાઈ તહજ્જથ્થહેઝ ત્તિ ॥૧૩॥

પ્રકૃતિઃ સાવદ્યાપિ ખલુ તથાપ્યભ્યુદયસાધનં જ્ઞેયા ।

યથા ધર્મશાલિકાનાં હિંસાદિ તથાર્થહેતુરિતિ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

પયઈ સાવજ્જા વિ પ્રકૃતિથી સાવધ પણ (આ ધર્મો) હુ ખરેખર તહા વિ તે પ્રકારના જ અબ્બુદયસાહણં અભ્યુદયના સાધન નેયા જાણવા, જહજેમ ધમ્મસાલિગાણં હિંસાઈ ધર્મશાળાદિ સંબંધી હિંસાદિ (પણ) તહજ્જથ્થહેઝ તે પ્રકારના=નિરનુબંધ અર્થના=પુણ્યબંધના હેતુ છે. ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

પ્રકૃતિથી સાવધ પણ આ ધર્મો ખરેખર તે પ્રકારના જ અભ્યુદયના સાધન જાણવા, જેમ ધર્મશાળાદિ સંબંધી હિંસાદિ પણ નિરનુબંધ પુણ્ય બંધાવવાનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :-

ધર્મશાળાદિમાં થતી હિંસા જેમ સામાન્ય પુણ્યોદય એટલે કે નિરનુબંધ પુણ્યોદયનું કારણ બને છે, તેમ અન્યદર્શનના વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મો પ્રકૃતિથી સાવધ હોવા છતાં પણ, મોક્ષ સાથે અસંલગ્ન એવા સામાન્ય પ્રકારના પુણ્યના જ સાધન છે.

અહીં ધર્મશાળાથી સામાન્ય મુસાફરોના આશ્રયસ્થાનરૂપ ધર્મશાળાઓ ગ્રહણ કરવાની છે. ॥૩-૧૩॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહેવાયેલા ધર્મો અભ્યુદયફળવાળા છે એમ બતાવીને, હવે લૌકિક ધર્મો કરનારા જીવો અને તેમનો વૈરાગ્ય કેવો હોય છે તે બતાવતાં કહે છે-

મોહપહાણે એ વેરગ્ગં પિ ય ઇમેસિ પાણે ।
 તગ્ગબ્ધં ચિય નેયં મિચ્છાભિનિવેસભાવાઓ ॥૧૪॥
 મોહપ્રધાના એતે વૈરાગ્યમપિ ચૈષાં પ્રાયઃ ।
 તદ્ગર્ભમેવ જ્ઞેયં મિથ્યાભિનિવેશભાવાત્ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

એ આ=લૌકિક ધર્મો મોહપહાણે મોહપ્રધાન હોય છે ય અને મિચ્છાભિનિવેસભાવાઓ મિથ્યા અભિનિવેશનો ભાવ હોવાને કારણે ઇમેસિ વેરગ્ગં પિ આ લોકોનો વૈરાગ્ય પણ પાણે પ્રાયઃ કરીને તગ્ગબ્ધં ચિય નેયં તદ્ગર્ભિત=મોહગર્ભિત જ જાણવો.

ગાથાર્થ :-

આ લૌકિક ધર્મો મોહપ્રધાન હોય છે અને મિથ્યા અભિનિવેશનો ભાવ હોવાને કારણે આ લોકોનો વૈરાગ્ય પણ પ્રાયઃ કરીને મોહગર્ભિત જ જાણવો.

ભાવાર્થ :-

અન્યદર્શનમાં રહેલા જીવોના ધર્મમાં મોહની પ્રધાનતા હોય છે, અને પ્રાયઃ કરીને તેઓનો વૈરાગ્ય પણ મોહગર્ભિત જ હોય છે, કેમ કે વિચાર્યા વગર સ્વદર્શનના પક્ષપાતથી તેઓ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતા હોય છે. અન્ય ધર્મમાં પણ કેટલાક તત્ત્વજિજ્ઞાસાને કારણે વિચારક હોય છે, અને તેથી તેઓ સ્વપ્રજ્ઞાને અનુરૂપ તત્ત્વ-અતત્ત્વનો વિચાર કરતા હોય છે. જ્યાં તેઓ નિર્ણય નથી કરી શકતા ત્યાં આત્મપુરુષના વચન પ્રમાણે ચાલવા યત્ન કરતા હોય છે. આવા જીવોની બાદબાકી કરવા માટે જ અહીં પ્રાયઃ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આવા જીવો ક્વચિત્ ખોટા માર્ગ ઉપર હોય તો પણ પ્રજ્ઞાપનીય હોય છે. એટલે જ્યારે તેઓ વિશેષ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેઓનો વૈરાગ્યભાવ તત્ત્વપ્રાપ્તિનું કારણ પણ બને છે. પરંતુ વિચાર્યા વગર જે લોકો સ્વશાસ્ત્ર પ્રત્યે બદ્ધ આગ્રહવાળા હોય છે, તેઓ મિથ્યા અભિનિવેશવાળા જ છે અને તેથી તેઓના વૈરાગ્યને મોહગર્ભિત કહ્યો છે. આ વૈરાગ્ય મોક્ષનું કારણ નથી બની શકતો.

અહીં પ્રાયઃ શબ્દથી જેઓની વ્યાવૃત્તિ કરી છે તેવા જીવો લૌકિક ધર્મ કરતા હોય ત્યારે પણ પ્રજ્ઞાપનીય હોવાને કારણે તેઓનો વૈરાગ્ય મોહગર્ભિત હોવા છતાં પણ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનું કારણ હોય છે. તેથી તેઓ દૂરવર્તી હોવા છતાં પણ મોક્ષમાર્ગમાં છે. ॥૩-૧૪॥

અવતરણિકા :-

અન્યદર્શનમાં પણ કેટલાક જીવો માર્ગ ઉપર હોય છે, અને જૈનદર્શનમાં પણ કેટલાક જીવો માર્ગ ઉપર નથી હોતા, તે બતાવતાં કહે છે-

અન્નેસિં તત્ત્વચિંતા દેસાણાભોગઓ ય અન્નેસિં ।

દીસંતિ ય જડણો વિત્થ કેઙ્ઠ સંમુચ્છિમપ્પાયા ॥૧૫॥

અન્યેષાં તત્ત્વચિન્તા દેશાનાભોગતશ્ચાન્યેષામ્ ।

દૃશ્યન્તે ચ યતયોપ્યત્ર કેચિત્સંમૂર્છિમપ્રાયાઃ ॥૧૫॥

અન્વયાર્થ :-

અન્નેસિં અન્યને=અન્યદર્શનમાં રહેલા કેટલાક જીવોને તત્ત્વચિંતા તત્ત્વચિંતા (પ્રગટ થઈ હોય છે) ય અન્નેસિં અને અન્ય કેટલાકને દેસાણાભોગઓ દેશ અનાભોગથી=આંશિક અનાભોગથી (તત્ત્વચિંતા પ્રગટ થઈ હોય છે) ય ઇત્ય અને અહીં=જૈનદર્શનમાં કેઙ્ઠ જડણો વિકેટલાક યતિઓ પણ સંમુચ્છિમપ્પાયાસંમૂર્છિમપ્રાયાઃ દીસંતિ દેખાય છે.

ગાથાર્થ :-

અન્યદર્શનમાં રહેલા કેટલાક જીવોને તત્ત્વચિંતા પ્રગટ થઈ હોય છે અને અન્ય કેટલાકને આંશિક અનાભોગથી તત્ત્વચિંતા પ્રગટ થઈ હોય છે અને જૈનદર્શનમાં કેટલાક યતિઓ પણ સંમૂર્છિમપ્રાયાઃ દેખાય છે.

ભાવાર્થ :-

અન્યદર્શનમાં રહેલા કેટલાક મોહગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા હોય છે અને તેઓમાંથી પણ કેટલાકને તત્ત્વચિંતા પ્રગટ થયેલી હોય છે. આવા જીવો “જગતમાં ખરેખર તત્ત્વ શું છે?” એ પ્રકારની જિજ્ઞાસાપૂર્વક તત્ત્વને જાણવા માટે યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરનારા હોય છે અને એથી જ આવા જીવો તે જ ભવમાં કે ક્વચિત્ સંયોગોને કારણે તે જ ભવમાં ન મળે તો જન્માંતરમાં તત્ત્વની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરે છે.

તેઓમાં પણ વળી કેટલાક બીજા જીવોને આંશિક અનાભોગથી તત્ત્વચિંતા વર્તે છે. તેઓમાં કોઈક ભાગને આશ્રયીને અવિચારકતા હોય છે, છતાં પણ જો વિશેષ સામગ્રી મળે તો તત્ત્વચિંતા કરી શકે તેવા હોય છે. તેઓને પણ તત્ત્વમાર્ગની પ્રાપ્તિ તત્ત્વચિંતક કરતાં દૂર હોવા છતાં પણ અવશ્ય થાય છે.

બીજી તરફ જૈનશાસનમાં પણ કેટલાક યતિઓ સંમૂર્ચિગ્રમ જેવા હોય છે. તેઓ તત્ત્વ-અતત્ત્વની વિચારણા કર્યા વગર કેવળ પરંપરાથી પ્રાપ્ત ધર્મને સેવનારા હોય છે અને તત્ત્વના વિષયમાં કોઈ વિશેષ જિજ્ઞાસા પણ નહીં હોવાને કારણે તેઓનો યતિધર્મ પણ લૌકિક ધર્મ જેવો જ હોય છે અને આથી જ તેઓને સંમૂર્ચિગ્રમપ્રાયઃ કહ્યા છે. ||૩-૧૫||

અન્ને ડ લોગધમ્મા પહુયા દેસાઙ્ગભેયઓ હુંતિ ।
 વારિજ્જસોયસૂયગવિસયા આચારભેણ ॥૧૬॥
 અન્યે તુ લોકધર્મા પ્રભૂતા દેશાદિભેદતો ભવન્તિ ।
 વિવાહશૌચસૂતકવિષયા આચારભેદેન ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :-

દેસાઙ્ગભેયઓ દેશાદિ=દેશ, કાળ આદિના ભેદથી આચારભેણ આચારભેદને કારણે વારિજ્જસોયસૂયગવિસયા વિવાહ, શૌચ, સૂતકવિષયક, અન્ને ડ અન્ય પણ પહુયા ઘણા લોગધમ્મા હુંતિ લોકધર્મો હોય છે.

ગાથાર્થ :-

દેશ, કાળ આદિના ભેદથી આચારભેદને કારણે વિવાહ, શૌચ, સૂતકવિષયક, અન્ય પણ ઘણા લોકધર્મો હોય છે. ||૩-૧૬||

કુલધમ્માડ અપેયા સુરા હિ કેસિંચિ પાણગાણં પિ ।
 ઇત્થિયણમુજ્ઙિયવ્વા તેણાણજ્જવિહ ઇમા મેરા ॥૧૭॥
 કુલધર્માદપેયા સુરા હિ કેષાંચિત્પાનકાનામપિ ।
 સ્ત્રીજન ડ્ઙ્ઙિતવ્યઃ સ્તેનાનામદ્યાપીહેમા મર્યાદા ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ :-

કેસિંચિ પાણગાણં પિ કેટલાક પાનકોને પણ=હલકી જાતિના લોકોને પણ કુલધમ્માડ કુલધર્મથી સુરા સુરા અપેયા હિ અપેય જ છે (અને) અજ્જવિહ આજે પણ અહીં=આર્ય દેશમાં તેણાણ ચોરોની ઇમા મેરા આ મર્યાદા છે (કે) ઇત્થિયણમુજ્ઙિયવ્વા સ્ત્રીઓને છોડી દેવી જોઈએ.

ગાથાર્થ :-

કેટલાક હલકી જાતિના લોકોને પણ કુલધર્મથી સુરા અપેય જ છે અને આજે પણ આર્ય દેશમાં ચોરોની આ મર્યાદા છે કે સ્ત્રીઓને છોડી દેવી જોઈએ. ॥૩-૧૭॥

ગણગુઢિઘડાપેડગજલ્લાઈણં ચ જે ઇહાચારા ।

પાળાપડિસેહાઈ તે તહ ધમ્મા મુણેયવ્વા ॥૧૮॥

ગણગોષ્ઠીઘટાપેટકજલ્લાદીનાં ચ જે ઇહાચારાઃ ।

પાનાપ્રતિષેધાદયસ્તે તથા ધર્મા મન્તવ્યાઃ ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ :-

ચ અને ઇહ અહીં=આર્ય દેશમાં ગણગુઢિઘડાપેડગજલ્લાઈણં ગણ, ગોષ્ઠ, ઘટા, પેટક અને જલ્લ આદિ જાતિઓના જે જે પાળાપડિસેહાઈ દારૂના પ્રતિષેધ આદિ આચારો આચારો છે તે તે (તેઓના) તહ ધમ્મા મુણેયવ્વા તે પ્રકારના ધર્મો જાણવા.

ગાથાર્થ :-

અને આર્ય દેશમાં ગણ, ગોષ્ઠ, ઘટા, પેટક અને જલ્લ આદિ જાતિઓના જે દારૂના પ્રતિષેધ આદિ આચારો છે, તે તેઓના તે પ્રકારના ધર્મો જાણવા. ॥૩-૧૮॥

અવતરણિકા :-

આ પ્રકારે પૂર્વ શ્લોકોમાં પ્રથમ આવેણિકાદિરૂપ ધર્મો બતાવ્યા, ત્યારપછી વિવિધ શાસ્ત્રોમાં કહેવાયેલા ધર્મો બતાવ્યા અને તે સિવાયના અન્ય લૌકિક ધર્મો પણ બતાવ્યા. હવે સર્વ વેદધર્મો કઈ રીતે મોક્ષસાધક નથી અને કઈ રીતે મોક્ષસાધક છે તે બતાવતાં કહે છે-

સવ્વે વિ વેયધમ્મા નિસ્સેયસસાહગા ન નિયમેણ ।

આસયભેણ્ણન્ને પરંપરાણ તયત્થં તિ ॥૧૯॥

સર્વેપિ વેદધર્મા નિઃશ્રેયસસાધકા ન નિયમેન ।

આશયભેદેનાન્યે પરંપરયા તદર્થમિતિ ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ :-

સર્વે વિ સર્વે પણ વેદધર્મો વેદધર્મો નિયમેણ નિયમથી નિસ્સેયસસાહગા ન નિઃશ્રેયસસાધક=મોક્ષસાધક નથી, આસયભેદથી પરંપરાએ પરંપરાએ તયત્થં તદર્થક છે=મોક્ષસાધક છે અત્રે એ પ્રમાણે અન્ય કહે છે. તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

સર્વે પણ વેદધર્મો નિયમથી મોક્ષસાધક નથી, 'આસયભેદથી પરંપરાએ મોક્ષસાધક છે, એ પ્રમાણે અન્ય કહે છે.

ભાવાર્થ :-

અહીં આસયભેદથી મોક્ષનો આસય ગ્રહણ કરવાનો છે અને તેને જ સામે રાખીને આગળના શ્લોકમાં ત્રણ પ્રકારનો શુદ્ધ ધર્મ કહેવાના છે. ||૩-૧૮||

વિસયસરૂવઽણુબંધેણ હોઈ સુદ્ધો તિહા ઇહ ધમ્મો ।
જં તા મુક્ષાસયઓ સર્વો કિલ સુંદરો નેઓ ॥૨૦॥
વિષયસ્વરૂપાનુબંધેન ભવતિ શુદ્ધસ્ત્રિધેહ ધર્મઃ ।
યત્તતો મોક્ષાશ્રયતઃ સર્વઃ કિલ સુંદરો જ્ઞેયઃ ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

જં જે કારણથી મુક્ષાસયઓ મોક્ષના આશયથી સર્વો સર્વ ધર્મ કિલ ખરેખર સુંદરો નેઓ સુંદર જાણવો. તા તે કારણથી ઇહ અહીં=સંસારમાં વિસયસરૂવઽણુબંધેણ સુદ્ધો વિષય, સ્વરૂપ અને અનુબંધથી શુદ્ધ, ધમ્મો ધર્મ તિહા ત્રણ પ્રકારનો હોઈ છે.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી મોક્ષના આશયથી સર્વ ધર્મ ખરેખર સુંદર છે, તે કારણથી સંસારમાં વિષય, સ્વરૂપ અને અનુબંધથી શુદ્ધ, ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ જાણવો.

ભાવાર્થ :-

ધર્મપ્રવૃત્તિનો જે ઉદ્દેશ છે તેને અહીં 'વિષય' શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ છે. જે જીવ મોક્ષને ઉદ્દેશીને ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે જીવની પ્રવૃત્તિનો વિષય શુદ્ધ બને છે. જો

કોઈ જીવ મોક્ષને ઉદ્દેશીને ભૃગુપાતાદિ ક્રિયા કરે તો તેની તે ક્રિયા સાવધ હોવા છતાં પણ તે ક્રિયા વિષયશુદ્ધઅનુષ્ઠાન કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં મોક્ષનો આશય છે. આ વિષયશુદ્ધઅનુષ્ઠાન નિયમા ચરમાવર્તમાં જ હોય છે.

મોક્ષના આશયપૂર્વકનું યમ-નિયમાદિ સ્વરૂપ જે અનુષ્ઠાન છે તે સ્વરૂપશુદ્ધઅનુષ્ઠાન છે. અન્યદર્શનમાં જે જીવો મોક્ષના આશયવાળા હોય અને પ્રજ્ઞાપનીય હોય છે, તેઓ જે યમ-નિયમ આદિની આચરણાઓ કરે છે તે સ્વરૂપશુદ્ધઅનુષ્ઠાન કહેવાય છે. એવી જ રીતે જે જૈનદર્શનમાં હોય અને જૈનદર્શનનાં અનુષ્ઠાન કરતા હોય, પણ સૂક્ષ્મ બોધ નહીં હોવાના કારણે ગુરુ-લાઘવનો વિચાર નથી કરી શકતા, તેઓનું પણ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપશુદ્ધઅનુષ્ઠાન છે.

અન્યદર્શનનાં અનુષ્ઠાનો પણ યમ-નિયમાદિ સ્વરૂપ તો હોય છે, પરંતુ તેઓના યમમાં વિશેષ પ્રકારનો વિવેક નહીં હોવાને કારણે તે અનુષ્ઠાન અનુબંધશુદ્ધ બનતું નથી. તેની જેમ જ જૈનદર્શનમાં કોઈ જીવ દ્વારા પણ જો દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની આચરણાઓ મોક્ષના આશયપૂર્વક કરાતી હોય, પરંતુ જો ત્યાં વિશેષ વિવેક ન હોય, તો તે અનુષ્ઠાનમાં અનુબંધશુદ્ધિ થતી નથી. અને જેઓ સૂક્ષ્મ બોધવાળા છે, અનાભોગથી પણ ક્વચિત્ ભ્રમ થયો હોય તેવા સ્થાનમાં ગીતાર્થથી પ્રજ્ઞાપનીય હોય છે, અને ગુરુ-લાઘવનો વિચાર કરી ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે તેઓનું અનુષ્ઠાન અનુબંધશુદ્ધઅનુષ્ઠાન કહેવાય છે. અનુબંધશુદ્ધઅનુષ્ઠાન કરવાની ઈચ્છાવાળાઓને ક્વચિત્ શાસ્ત્રનો શુદ્ધ બોધ ન હોય તો પણ, તેઓ ગીતાર્થને પરતંત્ર રહીને ગીતાર્થના બળથી ગુરુ-લાઘવનું ચિંતન કરી શકે છે.

અનુબંધશુદ્ધિ માટે વિશેષ વિવેકની અપેક્ષા રહે છે. અનુબંધશુદ્ધઅનુષ્ઠાન કરનાર જીવ તે અનુષ્ઠાનના સ્વરૂપને જાણે, તે અનુષ્ઠાનથી નિષ્પાદ્ય ભાવો કઈ રીતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામીને મોક્ષ સાથે સંલગ્ન છે તે જાણે, અને તે પ્રકારનું જ્ઞાન કરીને તે જ પ્રકારે કરવાની રુચિ તેનામાં પેદા થાય, ત્યારપછી તે જ પ્રકારે તે અનુષ્ઠાન સેવવા માટે તે યત્ન કરે, અને સેવ્યા પછી તે અનુષ્ઠાનમાં થયેલી બાહ્ય આચારવિષયક કે માનસ યત્નવિષયક કે માનસ યત્નને લક્ષ્ય સાથે જોડવા વિષયક કોઈ સ્ખલના થઈ હોય તો તેનું સ્મરણ કરીને તેની જુગુપ્સા કરે, અને ઉત્તરોત્તરના અનુષ્ઠાનોમાં તે સ્ખલનાના નિવારણ માટે યત્ન કરે, તો તેનું અનુષ્ઠાન અનુબંધશુદ્ધઅનુષ્ઠાન બને. અન્યદર્શનોના અનુષ્ઠાનોમાં તેવો વિવેક નહીં હોવાને કારણે તેમનાં અનુષ્ઠાનો અનુબંધશુદ્ધ બની શકે નહીં અને જૈનદર્શનના અનુષ્ઠાનમાં પણ તેવો જાણવાનો અને આચરવાનો યત્ન ન હોય તો જૈનદર્શનનાં અનુષ્ઠાન પણ અનુબંધશુદ્ધ બની શકે નહીં.

આ ત્રણે પ્રકારનાં અનુજાન સુંદર કેમ છે તેનું કારણ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં બતાવતાં કહે છે કે, મોક્ષના આશયથી આ ત્રણે અનુજાન સુંદર થાય છે. તેથી એમ નક્કી થાય કે ત્રણે અનુજાનમાં મોક્ષનો આશય આવશ્યક છે, તો પણ વિષયશુદ્ધઅનુજાન કરતાં સ્વરૂપશુદ્ધઅનુજાનમાં સ્થૂલથી વિવેક વિશેષ છે અને અનુબંધશુદ્ધઅનુજાનમાં અતિશય વિવેક છે. ||૩-૨૦||

॥ इति तृतीया कुल नीतिधर्माविंशिका समाप्ता ॥३॥

॥ ચરમપરિવર્તવિંશિકા ચતુર્થી ॥

અવતરણિકા :-

ત્રીજી વિંશિકાની ગાથા-૧૨માં કુલનીતિ અને લૌકિકધર્મો બતાવતાં કહ્યું કે આ લૌકિકધર્મો અભ્યુદયસાધક છે, આમ છતાં તે વિપાકથી વિરસ છે. ત્યારપછી ગાથા-૨૦માં લૌકિકધર્મ કરતાં વિલક્ષણ એવા શુદ્ધધર્મના ત્રણ ભેદો બતાવ્યા. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે આપણે અનાદિકાળથી છીએ તો અત્યાર સુધી આપણને એ શુદ્ધધર્મ મળ્યો હશે કે નહીં? અને ન મળ્યો હોય તો ક્યારે મળશે? તે જણાવવા ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં જ આ શુદ્ધધર્મ પ્રગટ થાય છે, આ બતાવવા માટે જ કુલનીતિ અને લોકધર્મ બતાવ્યા પછી “ચરમપરિવર્તવિંશિકા” રચેલ છે.

નિચ્છયઓ પુણ एसो जायइ नियमेण चरमपरियट्टे ।

तहभव्वत्तमलक्खयभावा अच्चंतसुद्धु त्ति ॥१॥

निश्चयतः पुनरेष जायते नियमेन चरमपरिवर्ते ।

तथाभव्यत्वमलक्षयभावादत्यन्तशुद्ध इति ॥१॥

અવ્યયાર્થ :-

પુણ વળી તહભવ્વત્તમલક્ખયભાવા તથાભવ્યત્વના પરિપાકને કારણે મલનો ક્ષય થવાથી અચ્ચંતસુદ્ધુ અત્યંત શુદ્ધ એવો एसो=આ=શુદ્ધધર્મ નિચ્છયઓ નિશ્ચયથી=પરમાર્થથી નિયમેણ નક્કી ચરમપરિયટ્ટેચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં જાયइ પ્રગટ થાય છે. ત્તિ=પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

તથાભવ્યત્વના પરિપાકને કારણે મલનો ક્ષય થવાથી અત્યંત શુદ્ધ એવો શુદ્ધધર્મ પરમાર્થથી નક્કી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં પ્રગટ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

જીવનું તથાભવ્યત્વ જ્યારે પરિપાકને અભિમુખ થાય છે ત્યારે મલનો ક્ષય થાય છે અને તેના કારણે જ પૂર્વ વિંશિકામાં બતાવેલ ત્રણ પ્રકારનો શુદ્ધધર્મ જીવમાં

નિયમથી પ્રગટ થાય છે. આ શુદ્ધધર્મ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં જ પ્રગટ થાય છે, તેની પૂર્વે પ્રગટ થતો નથી.

અહીં ‘નિયમથી’ પ્રગટ થાય છે તેમ કહ્યું, તેનો ભાવ એ છે કે, ચરમ-પુદ્ગલપરાવર્તમાં આ શુદ્ધધર્મ પ્રારંભથી જ પ્રગટ થાય છે તેવો નિયમ નથી, પરંતુ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. કોઈકને પ્રારંભથી થાય અને કોઈકને પાછળથી થાય.

વળી ‘નિશ્ચયથી’ પ્રગટ થાય છે તેમ કહ્યું તેનો ભાવ એ છે કે, જીવે સાધ્વાચારની ક્રિયાઓસ્વરૂપ ધર્મ વ્યવહારથી આચરણારૂપે તો અનંતી વખત પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જ્યારે તે સાધ્વાચારની ક્રિયાઓ બાહ્ય આચરણાઓથી શુદ્ધ હોય ત્યારે જ જીવની સદ્ગતિનું કારણ બને છે, પરંતુ મોક્ષનું કારણ બને તેવો શુદ્ધધર્મ ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત પૂર્વે ક્યારે પણ પ્રગટ થયો નથી; કેમ કે ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત પૂર્વે તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થયો હોતો નથી, કારણ કે તથાભવ્યત્વના પરિપાક માટે જેટલો ભાવમલનો ક્ષય આવશ્યક છે, તેટલો ભાવમલનો ક્ષય ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત પૂર્વે થયો હોતો નથી. તેથી વ્યવહારથી=બાહ્ય આચરણારૂપે ધર્મ ચરમાવર્ત બહાર પણ પ્રગટી શકે છે, પરંતુ નિશ્ચયથી=મોક્ષને અનુકૂળ એવા જીવના પરિણામરૂપ ભાવથી, ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં જ આ ધર્મ પ્રગટે છે. ॥૪-૧॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં કહ્યું કે ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં આ શુદ્ધધર્મ પ્રગટે છે, ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે કે, ચરમાવર્ત બહાર કેમ શુદ્ધધર્મ પ્રગટતો નથી? તેનો જવાબ આપતાં કહે છે-

મુક્ત્રાસઓ વિ નન્નત્થ હોઝ ગુરુભાવમલપહાવેણ ।

જહ ગુરુવાહિવિગારે ન જાઝ પત્થાસઓ સમ્મં ॥૨॥

મોક્ષાશયોઽપિ નાન્યત્ર ભવતિ ગુરુભાવમલપ્રભાવેણ ।

યથા ગુરુવ્યાધિવિકારે ન જાતુ પથ્યાશયઃ સમ્યક્ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

જહ જેમ ગુરુવાહિવિગારે મોટા વ્યાધિના વિકારમાં સમ્મં સમ્યક્ પત્થાસઓ પથ્યનો આશય ન જાઝતો નથી, તેમ ગુરુભાવમલપહાવેણ ધણા ભાવમલના પ્રભાવથી અન્નત્થ અન્યત્ર=ચરમાવર્ત બહાર મુક્ત્રાસઓ વિ મોક્ષનો આશય પણ ન હોઝ થતો નથી.

ગાથાર્થ :-

જેમ મોટા વ્યાધિના વિકારમાં સમ્યગ્ પથ્યનો આશય થતો નથી, તેમ ઘણા ભાવમલને કારણે ચરમાવર્તની બહાર મોક્ષનો આશય પણ થતો નથી.

ભાવાર્થ :-

ત્રણે પ્રકારના શુદ્ધધર્મો મોક્ષના આશયપૂર્વકની આચરણા સ્વરૂપ છે અને ચરમાવર્ત બહાર મોક્ષનો આશય પણ થતો ન હોવાથી શુદ્ધધર્મ સંભવતો નથી.

અહીં વિશેષ એ છે કે કોઈ જીવને મોક્ષનો આશય પ્રગટે એટલા માત્રથી ધર્માનુષ્ઠાન વિષયશુદ્ધ કહેવાય નહીં, પરંતુ મોક્ષનો આશય પ્રગટ્યા પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે ક્રિયા કરે તો તે ધર્માનુષ્ઠાન વિષયશુદ્ધ બને છે. પરંતુ જો તે ક્રિયા ભૃગુપાતાદિરૂપ હોય તો તે ધર્માનુષ્ઠાન વિષયશુદ્ધ હોવા છતાં પણ સ્વરૂપશુદ્ધ કે અનુબંધશુદ્ધ નથી. અને મોક્ષનો આશય પ્રગટ્યા પછી લોકદૃષ્ટિથી યમ-નિયમની આચરણા કરે છે તે ‘સ્વરૂપશુદ્ધઅનુષ્ઠાન’ છે, પરંતુ ‘અનુબંધશુદ્ધઅનુષ્ઠાન’ નથી. અને સૂક્ષ્મબોધને કારણે લોકોત્તર દૃષ્ટિથી યમ-નિયમની આચરણા કરે તો તે ‘અનુબંધશુદ્ધઅનુષ્ઠાન’ છે, જે ભગવાનના વચનાનુસાર દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિરૂપ છે.

વળી ચરમાવર્ત બહાર તો મોક્ષનો આશય પણ પ્રગટતો નથી, તો શુદ્ધધર્મ ક્યાંથી પ્રગટ થાય? તેથી જ અહીં કહ્યું કે ચરમાવર્ત બહાર શુદ્ધધર્મ પ્રગટ થતો નથી. ॥૪-૨॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૨માં કહ્યું કે ચરમપુદ્ગલપરાવર્તથી અન્યત્ર મોક્ષનો આશય પણ પ્રગટ થતો નથી, તેથી પ્રશ્ન થાય કે કેટલા પુદ્ગલપરાવર્તો થાય છે અને કઈ રીતે? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે-

પરિચટ્ટા ડ અણંતા હંતિ અણાઙ્મિમ્મિ ઇત્થ સંસારે ।
તપ્પુગ્ગલાણમેવ ય તહા તહા હંતિ ગહણાઓ ॥૩॥
પરિવર્તાસ્તુ અનન્તા ભવન્તિ અનાદાવત્ર સંસારે ।
તત્પુદ્ગલાનામેવ ચ તથા તથા ભવન્તિ ગ્રહણાત્ ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

इत्थ आ अणाइम्मि संसारे अनादि એવા સંસારમાં ઉ વળી અણંતા અનંતા પરિયટ્ટા પરિવર્તો હુંતિ થાય છે (કેવી રીતે થાય છે? તે બતાવતાં કહે છે-) य અને तप्पुग्गलाणमेव ते पुद्गलोना જ=સંસારવર્તી પુદ્ગલોના જ તહા તહા તે તે પ્રકારે ગહણાઓ ગ્રહણથી હુંતિ થાય છે

ગાથાર્થ :-

આ અનાદિ એવા સંસારમાં વળી અનંતા પરિવર્તો થાય છે અને તે સંસારવર્તી પુદ્ગલોના જ તે તે પ્રકારે ગ્રહણથી અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તો થાય છે.

ભાવાર્થ :-

અહીં ગ્રંથકારની બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત એવા આ સંસારનો ઉલ્લેખ કરવો છે, માટે અનાદિ સંસારને 'इत्थ'=આ વિશેષણ આપેલ છે.

ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં અનંત પરિવર્તો થાય છે તેમ કહ્યું, ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે તે અનંત પરિવર્તો કેવી રીતે થાય છે? તે બતાવવા અર્થે ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે કે સંસારવર્તી એવા તે પુદ્ગલો જ તે તે પ્રકારે ગ્રહણ કરાય છે, અર્થાત્ જીવ દ્વારા ઔદારિકાદિ આઠ વર્ગણાંરૂપે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાય છે, તેને કારણે પુદ્ગલોના પરાવર્તો બને છે અને તેવા પુદ્ગલપરાવર્તો અનંતા થાય છે. ॥૪-૩॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૩માં કહ્યું કે પુદ્ગલોના ગ્રહણથી સંસારમાં અનંત પુદ્ગલપરાવર્તો થયા, ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે જીવવડે પુદ્ગલો ગ્રહણ કેમ કરાય છે? તે બતાવતાં કહે છે-

तह तग्गेज्झसहावा जह पुग्गलमो हवंति नियमेण ।

तह तग्गहणसहावो आया य तओ उ परियट्ठा ॥४॥

तथा तद्ग्राह्यस्वभावा यथा पुद्गला भवन्ति नियमेन ।

तथा तद्ग्रहणस्वभाव आत्मा च ततश्चैवपरिवर्ताः ॥४॥

અન્વયાર્થ :-

જહ જેમ તહ તેવા પ્રકારે તગ્ગેજ્ઝસહાવા તેના વડે=જીવવડે ગ્રાહ્યસ્વભાવવાળા

પુદ્ગલમો પુદ્ગલો છે, ચ અને તહ તેવા પ્રકારે તગ્ગહણસહાવો તેને=પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો આયા આત્મા છે, તઓ તે કારણથી ડજ પરિયટ્ટા પુદ્ગલપરાવર્તો નિયમેણ નિયમથી હવંતિ થાય છે.

✽ ગાથામાં પહેલા ‘તહ’નો અર્થ તે પ્રકારે=ઔદારિકાદિ વર્ગણા પ્રકારે અને ‘તગ્ગેજ્ઞસહાવા’માં તદ્ શબ્દ જીવનો પરામર્શક છે, તેથી ‘તગ્ગેજ્ઞસહાવા’ નો અર્થ તેનાથી=જીવથી ગ્રાહ્ય સ્વભાવવાળાં પુદ્ગલો છે, એ પ્રમાણે સમજવો.

✽ બીજા ‘તહ’નો અર્થ તે રૂપે=જીવના ઔદારિક, કાર્મણ આદિ શરીરરૂપે કે ભાષારૂપે કે શ્વાસોશ્વાસરૂપે, અને ‘તગ્ગહણસહાવો’માં તદ્ શબ્દ પુદ્ગલનો પરામર્શક છે, તેથી ‘તગ્ગહણસહાવા’નો અર્થ તેને=ઔદારિકાદિ શરીરરૂપે પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો આત્મા છે, એ પ્રમાણે સમજવો.

✽ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાંથી “નિયમેણ હવંતિ”ની અનુવૃત્તિ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કરવાની છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થયું કે પુદ્ગલમાં ગ્રાહ્ય સ્વભાવ છે અને જીવમાં ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે. તેથી કરીને જ પરાવર્તો નિયમથી થાય છે.

ગાથાર્થ :-

જેમ તેવા પ્રકારે=ઔદારિકાદિ વર્ગણા પ્રકારે જીવ વડે ગ્રાહ્યસ્વભાવવાળા પુદ્ગલો છે, અને ઔદારિક, કાર્મણ આદિ શરીરરૂપે પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો આત્મા હોય છે, તે કારણથી જ પરાવર્તો નિયમથી થાય છે. ॥૪-૪॥

एवं चरमोऽवेसो नीईए जुज्जई इहरहा उ ।

तत्तस्सहावखयवज्जिओ इमो किं न सव्वो वि? ॥५॥

एवं चरमोप्येष नीत्या युज्यते इतरथा तु ।

तत्तत्स्वभावक्षयवर्जितोयं किं न सर्वोपि ॥५॥

અન્વયાર્થ :-

એવં આ રીતે ચરમોઽવેસો ચરમ પણ આ=પુદ્ગલપરાવર્ત નીઈએ નીતિથી=યુક્તિથી જુજ્જઈ ધટે છે, ડવળી ઇહરહા આવું ન માનો તો (જેમ) સવ્વો સર્વ પણ પુદ્ગલપરાવર્તો તત્તસ્સહાવખયવજ્જિઓ તે તે સ્વભાવના ક્ષયથી વર્જિત છે (તેમ) ઇમો વિ કિં ન આ ચરમ=પુદ્ગલપરાવર્ત પણ કેમ નહીં?

ગાથાર્થ :-

આ રીતે ચરમ પણ પુદ્ગલપરાવર્ત યુક્તિથી ઘટે છે. વળી આવું ન માનો તો જીવવડે પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેના ક્ષયથી વર્જિત જેમ સર્વ પણ પુદ્ગલપરાવર્તો છે, તેમ ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત પણ કેમ નથી ?

ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં 'તત્તસ્મહાવચ્ચવજ્જિઓ' માં જે 'તત્ તત્' શબ્દ છે તેમાં પ્રથમ 'તત્' શબ્દ જીવનો પરામર્શક છે અને બીજો 'તત્' શબ્દ પુદ્ગલગ્રહણનો પરામર્શક છે, અને તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવ વડે પુદ્ગલગ્રહણનો જે સ્વભાવ છે તેના ક્ષયથી વર્જિત સર્વ પુદ્ગલપરાવર્તો છે.

ભાવાર્થ :-

ગાથા-૪માં બતાવ્યું કે જીવનો પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે અને પુદ્ગલનો જીવથી ગ્રાહ્ય સ્વભાવ છે અને તેનાથી પુદ્ગલપરાવર્તો થાય છે. હવે આ ગાથામાં કહે છે કે એ રીતે નીતિથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત ઘટે છે. તેનો ભાવ એ છે કે દરેક ધર્મશાસ્ત્રની નીતિ જીવનો પુદ્ગલથી મોક્ષ સ્વીકારે છે. જ્યારે આત્માનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે જ આત્મા પરમ સુખનો ભોક્તા બને છે. આથી જ દરેક દર્શનકારો વડે પરમ સુખની પ્રાપ્તિના સ્થાનભૂત મોક્ષ માટેનો પુરુષાર્થ પરમ પુરુષાર્થ તરીકે સ્વીકારાયો છે. હવે જો જીવનો મોક્ષ ઘટે તો અનંત કાળથી પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવાનો જીવના સ્વભાવનો અંત થાય, અને તે સ્વભાવના કારણે થતા પુદ્ગલપરાવર્તોનો પણ અંત થાય. તેથી જ મોક્ષની પહેલાંનો જે છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત છે તે ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત તરીકે ઘટે છે. જો આમ ન સ્વીકારીએ તો જેમ ચરમ સિવાયના સર્વ પુદ્ગલપરાવર્તોમાં પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવાનો જે જીવનો સ્વભાવ છે તેનો નાશ થતો નથી, તેમ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં પણ જીવના તેવા સ્વભાવનો નાશ થતો નથી તેમ માનવું પડે; અને તેમ માનીએ તો મોક્ષ સંગત ન થાય. આનાથી એ ફલિત થાય છે કે સર્વ દર્શનકારો મોક્ષને માટે ઉપદેશ આપે છે, માટે જ એ નક્કી થાય છે કે જીવનો પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં ક્ષય થાય છે અને તેથી જ શાસ્ત્રયુક્તિથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત ઘટે છે. ॥૪-૫॥

તત્તગ્ગહણસહાવો આયગઓ ઇત્થ સત્થગારેહિં ।

સહજો મલુ ત્તિ ભણ્ણઙ્, ભવ્વત્તં તક્કઓ એસો ॥૬॥

તત્તદ્ગ્રહણસ્વભાવ આત્મગતોઽત્ર શાસ્ત્રકારૈઃ ।

સહજો મલ ઇતિ ભણ્યતે ભવ્યત્વં તત્ક્ષય ણ્ણઃ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

તત્ તે કારણથી=ગાથા-પમાં કહ્યું કે ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત નીતિથી ઘટે છે તે કારણથી ઇત્ય અહીંયાં=સંસારમાં આયગઓ આત્મગત એવો તગ્ગહણસહાવો તત્ ગ્રહણસ્વભાવ=પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ સત્યગારેહિં શાસ્ત્રકારોવડે સહજો મલુ ત્તિ સહજમલ એ પ્રમાણે ભણણ કહેવાયો છે (અને) એસો તક્કઓ આ, તેનો=સહજમલનો ક્ષય, ભવ્વત્તં ભવ્યત્વ છે.

✽ અહીં શ્લોકના પ્રારંભમાં જે ‘તત્’ શબ્દ છે તે ગાથા-પના પૂર્વાર્ધનો પરામર્શક છે અને ‘તસ્માત્’ અર્થક છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે શાસ્ત્રનીતિથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત ઘટે છે તે કારણથી ‘એસો’=આ=બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત એવો તેનો ક્ષય=સહજમલનો ક્ષય, ભવ્યત્વ છે, આ પ્રમાણે અન્વય છે. વળી ગાથા-૪માં બતાવેલ કે આત્માનો પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે અને તેના કારણે પુદ્ગલપરાવર્તન થાય છે, તેથી આ ગાથામાં તે પુદ્ગલગ્રહણનો સ્વભાવ શું પદાર્થ છે તે બતાવતાં કહે છે કે, આત્મામાં રહેલો જે પુદ્ગલગ્રહણસ્વભાવ છે, તેને શાસ્ત્રકારો વડે સહજમલ એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

ગાથાર્થ :-

ગાથા-પમાં કહ્યું કે ચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત નીતિથી ઘટે છે, તે કારણથી સંસારમાં આત્મગત એવા પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવને શાસ્ત્રકારોવડે સહજમલ એ પ્રમાણે કહેવાયેલો છે અને આ સહજમલનો ક્ષય એ ભવ્યત્વ છે.

ભાવાર્થ :-

સામાન્ય રીતે ભવ્યત્વ એ મોક્ષે જવાની યોગ્યતાસ્વરૂપ જીવના અનાદિ પારિણામિકભાવરૂપે પ્રસિદ્ધ છે અને અહીં સહજમલના ક્ષયરૂપે ભવ્યત્વને કહીએ તો ભવ્યત્વ અનાદિ પારિણામિકભાવરૂપે કઈ રીતે ઘટે? એવી શંકા થાય.તેનું તાત્પર્ય એ ભાસે છે કે જગતમાં કેટલાક જીવો ભવ્ય છે અને કેટલાક અભવ્ય છે અને તેમનામાં રહેલું ભવ્યત્વ કે અભવ્યત્વ તે જીવના અનાદિ પારિણામિકભાવરૂપ જ છે. પરંતુ દરેક ભવ્ય જીવમાં રહેલો જે સહજમલ છે તે અનાદિકાળથી પ્રતિ પુદ્ગલપરાવર્તે ઘટે છે, અને આમ ઘટતાં ઘટતાં ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં સહજમલનો દ્વાસ એક ચોક્કસ ભૂમિકા

સુધીનો થયેલ હોય છે, કે જેથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં જીવ મોક્ષ સાધવા માટે યોગ્ય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે. પરંતુ દરેક ભવ્ય જીવનો ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળ એક સાથે જ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે દરેક જીવની સહજમલના દ્વાસની ગતિમાં તરતમતા હોય છે, જેમ કે-

❖ જે જીવો અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત પહેલાં મોક્ષમાં ગયા તેઓનો સહજમલનો દ્વાસ પ્રતિ પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનાદિથી જ અધિક માત્રામાં થતો હતો,

❖ જે જીવો વર્તમાનમાં મોક્ષે જાય છે તેઓનો સહજમલનો દ્વાસ પ્રતિ પુદ્ગલપરાવર્ત પૂર્વના જીવો કરતાં અલ્પ માત્રામાં થતો હતો અને

❖ અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત પછી જે જીવો મોક્ષે જવાના છે, તેઓના સહજમલનો દ્વાસ અનાદિથી પ્રતિ પુદ્ગલપરાવર્તમાં થાય તો છે જ, પરંતુ બીજા પ્રકારના જીવો કરતાં પણ મંદ માત્રાથી તેમના સહજમલનો દ્વાસ થાય છે.

તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે, દરેક ભવ્ય જીવમાં રહેલું ભવ્યત્વ, પ્રતિ પુદ્ગલપરાવર્તમાં સહજમલના અંશે અંશે ક્ષયરૂપ કાર્ય કરે છે. તેથી આ સહજમલનો ક્ષય એ ભવ્યત્વનું કાર્ય છે, અને કાર્યની કારણરૂપે વિવક્ષા કરીને સહજમલનો ક્ષય તે ભવ્યત્વ છે એમ કહેલ છે. અહીં વિશેષ બહુશ્રુત વિચારે.

આ વિષયમાં વિશેષ એ છે કે, દરેક કાર્ય પાંચ કારણોથી જ થાય છે. તેથી પ્રતિ પુદ્ગલપરાવર્તમાં જે સહજમલનો દ્વાસ થાય છે તે જીવના પ્રયત્નથી જ થાય છે, આમ છતાં ત્યાં કાળની પ્રધાનતા છે.

અહીં ‘સહજમલ’ શબ્દથી સંસારી જીવોમાં અનાદિકાળથી રહેલી રાગ-દ્વેષ-મોહની પરિણતિ સમજવાની છે. જો કે આ રાગાદિની પરિણતિ એકેન્દ્રિયાદિના ભવોમાં ચેતના અતિ અલ્પ હોવાને કારણે અતિ મંદ દેખાય છે, તો પણ દૂર દૂર પુદ્ગલપરાવર્તમાં રાગાદિની પરિણતિ અનુબંધશક્તિથી અધિક અધિક હોય છે. તે જ રાગાદિની પરિણતિ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં પૂર્વના પરાવર્ત કરતાં અલ્પ હોય છે. આમ છતાં, પંચેન્દ્રિયાદિના ભવોમાં વિશેષ બાહ્ય સામગ્રી હોવાથી વ્યક્તરૂપે તે અધિક દેખાય છે, પણ તે માત્રાથી અધિક હોય છે અનુબંધશક્તિથી નહીં. વળી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં અનંત અનુબંધશક્તિવાળી રાગાદિની પરિણતિ હોય છે, તો પણ અહીં પૂર્વના પુદ્ગલપરાવર્ત કરતાં અનુબંધશક્તિ ઓછી હોય છે. તેથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં ભવ્યત્વને કારણે જ અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં વર્તતી તીવ્ર રાગાદિની અનુબંધશક્તિનો દ્વાસ થાય છે. તેના કારણે જ હવે જીવ ઉત્કૃષ્ટથી પણ એક પુદ્ગલપરાવર્તકાળ જ સંસારમાં રહે છે. ||૪-૬||

અવતરણિકા :-

ગાથા-પમાં કહેલ કે શાસ્ત્રનીતિથી આ ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત ઘટે છે, તેની જ ભૂમિકારૂપે ગાથા-૬માં સહજમલ અને ભવ્યત્વ બતાવ્યું. હવે શાસ્ત્રયુક્તિથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત કઈ રીતે ઘટે છે, તે બતાવતાં કહે છે-

અયસ્સ પરિક્ખયઓ તહા તહા હંત કિંચિ સેસમ્મિ ।
 જાયઙ્ગ ચરિમો એસુ ત્તિ તંતજુત્તી પમાણમિહ ॥૭॥
 એતસ્ય પરિક્ષયતસ્થા તથા હન્ત કિંચિચ્છેષે ।
 જાયતે ચરમ એષ ઇતિ તન્નયુક્તિઃ-પ્રમાણમિહ ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

હંત ખરેખર અયસ્સ આના=સહજમલના તહા તહા તે તે પ્રકારના પરિક્ખયઓ પરિક્ષયથી કિંચિ સેસમ્મિ (સહજમલ)કાંઈક શેષ હોતે છતે ચરિમો એસુ આ ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત જાયઙ્ગ થાય છે. ઇહ=એમાં ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે એમાં તંતજુત્તી શાસ્ત્રયુક્તિ પમાણમ્ પ્રમાણ છે.

✽ હંત=ખરેખર ત્તિ=પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

સહજમલના તે તે પ્રકારના પરિક્ષયથી (સહજમલ)કાંઈક શેષ હોતે છતે ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે અને ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે એમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :-

પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્તમાં તે તે પ્રકારે આ સહજમલનો પરિક્ષય થાય છે. અહીં “તે તે પ્રકારે” એટલા માટે કહેલ છે કે દરેક જીવને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારે સહજમલનો ક્ષય થાય છે, અને દરેક જીવનું ભવ્યત્વ વિલક્ષણ હોવાને કારણે પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્તમાં સહજમલના ક્ષયને અનુકૂળ યત્ન પણ દરેક જીવનો વિલક્ષણ હોય છે, અને તે પ્રમાણે જ સહજમલનો ક્ષય પણ વિલક્ષણ હોય છે. તેથી જ દરેક ભવ્ય જીવને ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આમ તે તે પ્રકારે ક્ષય

થતો સહજમલ જ્યારે કંઈક બાકી રહ્યો હોય, ત્યારે આ ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે. દરેક જીવને આ ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત ભિન્ન ભિન્ન કાળે પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ અને અનુક્રમે મોક્ષ થાય છે, આ સર્વ વાત સામાન્ય લોકને પ્રત્યક્ષ નથી અને માત્ર યુક્તિથી પણ એ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. તેથી અહીં કહ્યું છે કે આ રીતે ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે એમાં પ્રમાણ શાસ્ત્રયુક્તિ છે. ॥૪-૭॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે પૂર્વમાં શાસ્ત્રયુક્તિથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તની સિદ્ધિ કરી. હવે તે ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ કેમ થાય છે અને અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં કેમ થતી નથી, તે બતાવતાં કહે છે-

एयम्मि सहजमलभावविगमओ सुद्धधम्मसंपत्ती ।
 हेयेतरातिभावे जं न मुणइ अन्नहिं जीवो ॥८॥
 एतस्मिन्सहजमलभावविगमतः शुद्धधर्मसंपत्तिः ।
 हेयेतरादिभावान् यत्र जानात्यन्येषु जीवः ॥८॥

અન્વયાર્થ :-

જં જે કારણથી હેયેતરાતિભાવે હેય અને ઈતર=ઉપાદેય આદિ ભાવોને અન્નહિં અન્યોમાં=અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તોમાં જીવો જીવ ન મુણઇ જાણતો નથી, તે કારણથી એયમ્મિ આમાં=ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં સહજમલભાવવિગમઓ સહજમલરૂપ ભાવના વિગમથી સુદ્ધધમ્મસંપત્તી શુદ્ધધર્મની સંપત્તિ થાય છે.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી જીવ અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તોમાં હેય-ઉપાદેય આદિ ભાવોને જાણતો નથી, તે કારણથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં સહજમલરૂપ ભાવના વિગમથી શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

જીવનો અનાદિ સહજમલનો પરિણામ જે પૂર્વમાં ઘણો હતો તે ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં ઓછો થાય છે, એટલે જ ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત પ્રાપ્ત થાય

છે, અને ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં પણ તે સહજમલના પરિણામનો કાંઈક વિગમ થાય ત્યારે શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વની વિંશિકાની ગાથા-૨૦માં બતાવેલ તે રૂપ ત્રણ પ્રકારનો શુદ્ધધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. કેમ કે અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં જીવ હેય અને ઉપાદેય આદિ ભાવોને જાણતો નથી.

અહીં 'હેયેતરાતિભાવે' થી હેય, ઉપાદેય અને ઉપેક્ષણીય ભાવો ગ્રહણ કરવાના છે, અને તે ત્રણ ભાવો એ છે કે, આત્માની અશુદ્ધિને કરનારા સંસારના વિષયો આત્મા માટે હેય છે અને આત્માની શુદ્ધિને કરનારા એવા સદાલંબનો આત્માને માટે ઉપાદેય છે અને કેટલાક પદાર્થો જગતમાં આત્માના ભાવોને મલિન કરવાનું કારણ બનતા નથી કે આત્માની શુદ્ધિનું કારણ બનતા નથી, તેવાં પદાર્થો આત્મા માટે ઉપેક્ષણીય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે મોક્ષનો આશય જ્યારે જીવને થાય છે, ત્યારે જ એને સંસાર હેય અને મોક્ષ ઉપાદેય દેખાય છે, અને ત્યારે જ ત્રણ પ્રકારના શુદ્ધધર્મમાં વિષયશુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ તેને થાય છે. વળી અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં રહેલા જીવને મોક્ષ ઉપાદેયરૂપે ભાસી જ શકતો નથી, તેથી વિષયશુદ્ધધર્મની પણ પ્રાપ્તિ તેને થઈ શકતી નથી. ક્વચિત્ સ્વર્ગના સુખમાં મોક્ષનો ભ્રમ થવાથી મોક્ષની ઈચ્છા અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં થઈ શકે, પરંતુ અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં રહેલા જીવને ભોગાદિરહિત મોક્ષમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ થઈ શકે નહીં. ॥૪-૮॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૮માં કહેલ કે અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં જીવ હેય અને ઉપાદેય આદિ ભાવોને જાણી શકતો નથી, તે જ વાતને દષ્ટાંતથી ભાવન કરતાં કહે છે-

ભ્રમણકિરિયાહિયાએ સત્તીએ સમન્નિઓ જહા બાલો ।
પાસઙ્ગ થિરે વિ હુ ચલે ભાવે જા ધરઙ્ગ સા સત્તી ॥૧॥
ભ્રમણક્રિયાહિતયા શક્તયા સમન્વિતો યથા બાલઃ ।
પશ્યતિ સ્થિરાનપિ ખલુ ચલાન્ભવાન્યાવત્ ધરતિ સા શક્તિ ॥૧॥

તહ સંસારપરિભ્રમણસત્તિજુત્તો વિ નિયમઓ ચેવ ।
હેએ વિ ઉવાએ તા પાસઙ્ગ જાવ સા સત્તી ॥૧૦॥
તથા સંસારપરિભ્રમણશક્તિયુક્તોઽપિ નિયમતશ્ચૈવ ।
હેયાનપ્યુપાદેયાંસ્તાવત્પશ્યતિ યાવત્સા શક્તિ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :-

જહા જે પ્રમાણે ભ્રમણક્રિયાથી આહિત એવી શક્તિથી યુક્ત બાલો બાલ જા જ્યાં સુધી ધરડ સા સત્તી તે શક્તિ ધારણ કરે છે (ત્યાં સુધી) થિરે વિ ભાવે સ્થિર પણ ભાવોને પાસડ હુ ચલે ખરેખર ચલ જુએ છે,

તહ તે પ્રમાણે સંસારપરિભ્રમણસત્તિજુત્તો વિ સંસારપરિભ્રમણશક્તિથી યુક્ત એવો જીવ પણ નિયમઓ ચેવ નિયમથી જ જાવ જ્યાં સુધી સા સત્તી તે શક્તિ (ધારણ કરે) છે તા ત્યાં સુધી હેવ વિ હેય પણ ભાવોને ડવાણ ઉપાદેય તરીકે પાસડ જુએ છે.

ગાથાર્થ :-

જે પ્રમાણે ભ્રમણક્રિયાથી આહિત એવી શક્તિથી યુક્ત બાલ, જ્યાં સુધી તે શક્તિ ધારણ કરે છે ત્યાં સુધી સ્થિરભાવોને પણ ચલ જુએ છે, તે પ્રમાણે સંસારપરિભ્રમણશક્તિથી યુક્ત એવો જીવ પણ નિયમથી જ, જ્યાં સુધી તે શક્તિ ધારણ કરે છે ત્યાં સુધી હેય પણ ભાવોને ઉપાદેય તરીકે જુએ છે.

ભાવાર્થ :-

જેમ બાળક ગોળ ગોળ ફરે છે ત્યારે તે પ્રકારની ક્રિયાથી તેની અંદરમાં કોઈક પરિણતિ પેદા થાય છે, ફરવાની ક્રિયાથી તેનામાં થયેલ તેવા પ્રકારનો પરિણામ પેદા થાય છે, જેને કારણે સ્થિર એવા પણ ગૃહાદિ પદાર્થો તેને અમુક કાળ સુધી ફરતા દેખાય છે. તે જ રીતે સંસારવર્તી જીવ સંસારમાં દરેક ભવોમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને તેના કારણે નવાં નવાં શરીરોને પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે શરીરના સંબંધકાળમાં સંસારવર્તી પદાર્થો, જે તેના માટે હેય છે, તે પણ ઉપાદેયરૂપે જુએ છે; તેનું કારણ શરીરાદિથી સંબંધિત પરિણતિને કારણે જ તે પદાર્થોને જોવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે છે. અને જ્યાં સુધી ભાવમલ અધિક છે ત્યાં સુધી તેનામાં સંસારપરિભ્રમણની શક્તિ છે, તેથી તે સંસારના ભાવોને ઉપાદેય તરીકે જ જુએ છે. આથી જ અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ નથી. ||૪-૮/૧૦||

અવતરણિકા :-

‘ અન્ય આવર્તોમાં હેય-ઉપાદેય આદિ ભાવોને જે જાણતો નથી, તે જ જીવ ચરમાવર્તમાં વિવેક પેદા થાય ત્યારે તત્ત્વને જુએ છે. તેને દષ્ટાંતથી ભાવન કરતાં કહે છે-

જહ તસ્સત્તીવિગમે પાસઙ પઢમો થિરે થિરે ચેવ ।
 બીઓ વિ ઉવાણે તહ તવ્વિગમે ઉવાણે ॥૧૧॥
 યથાતચ્છક્તિવિગમે પશ્યતિ પ્રથમઃ સ્થિરાન્સ્થિરાનેવ ।
 દ્વિતીયોપ્પુપાદેયાન્સ્થા તદ્વિગમ ઉપાદેયાન્ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

જહજે પ્રમાણે તસ્સત્તીવિગમે તે શક્તિનો વિગમ થયે છતે પઢમો પહેલો =બાળ થિરે સ્થિર ભાવોને થિરે ચેવ સ્થિર જ પાસઙ જુએ છે, તહ તે પ્રમાણે બીઓ વિ બીજો પણ=સંસારપરિભ્રમણશક્તિથી યુક્ત એવો જીવ પણ, તવ્વિગમે તે શક્તિનો વિગમ થયે છતે ઉવાણે ઉપાદેય ભાવોને ઉવાણે ઉપાદેયરૂપે જુએ છે.

ગાથાર્થ :-

જે પ્રમાણે તે શક્તિનો વિગમ થયે છતે બાળ સ્થિર ભાવોને સ્થિર જ જુએ છે, તે પ્રમાણે સંસારપરિભ્રમણશક્તિથી યુક્ત એવો જીવ પણ તે શક્તિનો વિગમ થયે છતે ઉપાદેય ભાવોને ઉપાદેયરૂપે જુએ છે.

ભાવાર્થ :-

બાળક ગોળ ગોળ ફરે છે ત્યારે તેનામાં થયેલ ભ્રમણશક્તિ જ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી જ એ સ્થિર ભાવોને અસ્થિર જુએ છે. પરંતુ જ્યારે તે શક્તિ ચાલી જાય છે ત્યારપછી સ્થિર ગૃહાદિભાવો તેને સ્થિરરૂપે જ દેખાય છે. તેમ ચરમાવર્તમાં આવ્યા પછી તેવા પ્રકારના નિમિત્તને પામીને જ્યારે જીવમાં વિવેક પેદા થાય છે, ત્યારે તેની સંસારભ્રમણની શક્તિ ચાલી જાય છે, તેથી જ આત્મા માટે ઉપાદેયભાવો તેને ઉપાદેયરૂપે દેખાય છે અને સંસારવર્તી દરેક પ્રવૃત્તિ તેને અર્થ વગરની ભાસે છે. ॥૪-૧૧॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૧માં કહ્યું કે સંસારપરિભ્રમણશક્તિનો વિગમ થવાથી ઉપાદેયને ઉપાદેયરૂપે જીવ જુએ છે, ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે સંસારપરિભ્રમણશક્તિનો વિગમ શેનાથી થાય છે? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે-

તસ્સત્તીવિગમો પુણ જાયઙ કાલેણ ચેવ નિયણ ।
 તહાભવ્વત્તાઙ તદન્નહેઝકલિણ વ કહિંચિ ॥૧૨॥
 તચ્છક્તિવિગમઃ પુનર્જાયતે કાલેનૈવ નિયતેન ।
 તથાભવ્યત્વાદિસ્તદન્યહેતુકલિતેન વા કથંચિત્ ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :-

પુણ વળી (કોઈક અપેક્ષાએ) તસ્સત્તીવિગમો તે શક્તિનો વિગમ નિયણ કાલેણ ચેવ નિયત કાળ વડે જ જાયઙ થાય છે, વ કહિંચિ અથવા કોઈક અપેક્ષાએ તહાભવ્વત્તાઙ તથાભવ્યત્વાદિ તદન્નહેઝકલિણ તદ્ અન્યહેતુકલિત (નિયત કાળ વડે થાય છે.)

✽ ‘કહિંચિ’નો અન્વય ‘વા’ કારથી કરાયેલા બંને વિકલ્પોમાં કરવાનો છે અને બીજા વિકલ્પમાં પૂર્વ વિકલ્પનો ‘નિયણ કાલેણ ચેવ’ સાથે ફરી અન્વય કરવાનો છે.

✽ ‘કહિંચિ’ શબ્દનયની અપેક્ષાએ બે વિકલ્પ છે તે બતાવવા છે.

ગાથાર્થ :-

કોઈક અપેક્ષાએ વળી તે શક્તિનો વિગમ નિયત કાળ વડે જ થાય છે, અથવા કોઈક અપેક્ષાએ તથાભવ્યત્વાદિ તદ્ અન્યહેતુથી યુક્ત નિયત કાળવડે થાય છે.

ભાવાર્થ :-

કાર્ય માત્ર પ્રત્યે પાંચ કારણો કામ કરે છે, તેમ સંસારપરિભ્રમણશક્તિના વિગમનરૂપ કાર્ય પ્રત્યે પણ પાંચે કારણો કામ કરે છે, પરંતુ નિશ્ચયનય જે મુખ્ય કારણ હોય તેને જ સ્વીકારે છે, અન્ય કારણો હોવા છતાં નિશ્ચયનય તેને કારણ તરીકે સ્વીકારતો નથી; કેમ કે તે માને છે કે “સાપેક્ષમસમર્થ” અર્થાત્ જે કારણને કાર્ય કરવા માટે બીજા કારણની અપેક્ષા રહે છે, તે કારણ કાર્ય કરવા માટે અસમર્થ છે. તેથી શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં નિશ્ચયનયને સામે રાખીને કહ્યું કે નિયત કાળ વડે જ તે શક્તિનો વિગમ થાય છે, અને ત્યાં ‘એવ’કારવડે કાળથી અન્ય હેતુનો નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થેદ કર્યો.

ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી વ્યવહારનયની અપેક્ષાને સામે રાખીને કહે છે કે, કોઈક અપેક્ષાએ=વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તથાભવ્યત્વાદિરૂપ તદ્ અન્ય હેતુ=કાળથી અન્ય

હેતુથી કલિત અર્થાત્ યુક્ત એવા નિયત કાળ વડે જ સંસારપરિભ્રમણશક્તિનો વિગમ થાય છે. આ કથનમાં કાળને મુખ્ય કર્યો અને કાળના વિશેષણરૂપે તથાભવ્યત્વાદિ ચાર હેતુઓને બતાવ્યા, તે તેઓનો ગૌણરૂપ સ્વીકાર છે. વ્યવહારનય ગૌણ-મુખ્યરૂપે સર્વ કારણોને સ્વીકારે છે અને તેથી જ ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિમાં તત્શક્તિવિગમન કારણ છે તેના પ્રતિ કાળને મુખ્ય કારણ વ્યવહારનય કહે છે અને તથાભવ્યત્વાદિને ગૌણ કારણ કહે છે.

અહીં તથાભવ્યત્વથી શક્તિના વિગમનને અનુકૂળ એવું ભવ્યત્વ સમજવાનું છે અને ‘આદિ’થી તેવા પ્રકારનો પુરુષકાર, તેવા પ્રકારનું કર્મ અને તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતા ગ્રહણ કરવાની છે.

અહીં નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયનું જે કથન કરેલ છે તે યોગબિંદુ- ગાથા-૩૨૦ પ્રમાણે કરેલ છે, તેથી વિશેષ ત્યાંથી જોવું. ॥૪-૧૨॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૨માં બતાવ્યું કે સંસારપરિભ્રમણશક્તિનો વિગમ નિયત કાળથી થાય છે. તેને જ પુષ્ટ કરવા માટે યુક્તિ આપતાં કહે છે-

इय पाहन्नं नेयं इत्थं कालस्स तउ तओ चेव ।
 तस्सत्तिविगमहेऊ सा वि जओ तस्सहाव त्ति ॥१३॥
 इदं प्राधान्यं ज्ञेयमित्थं कालस्य तकस्ततः एव ।
 तच्छक्तिविगमहेतुः सापि यतस्तत्स्वभाव इति ॥१३॥

અન્વયાર્થ :-

इत्थं એ રીતે=ગાથા-૧૨માં કહ્યું એ રીતે કાલસ્સ કાળનું इय આ= બુદ્ધિમાં રહેલું पाहन्नं પ્રાધાન્યનેયં જાણવું તओ चेव તે કારણથી જ तउ ते= કાળ तस्सत्तिविगमहेऊ તત્શક્તિના=સંસારપરિભ્રમણશક્તિના વિગમનો હેતુ છે, जओ જે કારણથી सा वि ते પણ=તત્શક્તિ પણ तस्सहाव તેનો=કાળનો સ્વભાવ છે. त्ति=પાદપૂર્તિ માટે છે.

* ‘इय’ શબ્દ શબ્દકોષ પ્રમાણે ‘इम्’ના અર્થમાં છે અને તે પ્રાધાન્યનું વિશેષણ છે. તેથી ‘इमं’ની જેમ ‘इयं’ હોવું જોઈએ પરંતુ પ્રાકૃતમાં ‘म्’ કારનો લોપ પણ થાય છે, તે પ્રમાણે ‘इयं’ના ‘म्’ કારનો લોપ થયેલ છે. પરંતુ ‘इयं’ શબ્દ ‘इति’ અર્થમાં અહીં નથી.

ગાથાર્થ :-

ગાથા-૧૨માં કહ્યું એ રીતે કાળનું આ બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત એવું પ્રાધાન્ય જાણવું. તે કારણથી કાળ સંસારપરિભ્રમણશક્તિના વિગમનો હેતુ છે, જે કારણથી સંસારપરિભ્રમણશક્તિ પણ કાળનો સ્વભાવ છે.

ભાવાર્થ :-

ગાથા-૧૨માં નિશ્ચય અને વ્યવહાર દૃષ્ટિથી તત્ત્વશક્તિના વિગમનના કારણરૂપે કાળને કહેલ, તે રીતે તત્ત્વશક્તિવિગમન પ્રત્યે કાળ પ્રધાન કારણ થયું, અને કાળ પ્રધાન કારણ થયું તેથી જ એમ કહેવાય કે, કાળનો જ એવો સ્વભાવ છે કે તે સંસારપરિભ્રમણશક્તિને ધારી રાખે, તેથી જ પૂર્વના કાળનો એવો સ્વભાવ હતો કે જેના કારણે જીવમાં તે શક્તિ હતી અને હવે જ્યારે કાળ પાક્યો ત્યારે સંસારપરિભ્રમણશક્તિનું વિગમન થયું.

અનાથી એ ફલિત થયું કે દરેક જીવ પણ અનાદિનો છે અને કાળ પણ અનાદિનો છે, અને જે જીવનો કાળ પાકે છે ત્યારે તે જીવનો ચરમાવર્ત આવે છે. તેથી તે જીવનો પૂર્વકાલમાં સંસારપરિભ્રમણસ્વભાવ છે અને તે જીવનો ચરમાવર્તકાલ તે સંસારપરિભ્રમણશક્તિના નાશનો હેતુ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે જે મહિનામાં ઉનાળો આવે તે મહિનારૂપ કાળનો ગરમીનો સ્વભાવ છે તેમ ઉપચારથી વ્યવહારમાં કહેવાય છે, તેમ સંસારપરિભ્રમણશક્તિ વાસ્તવિક રીતે તો જીવમાં હોવા છતાં પણ તે શક્તિ કાળમાં અર્થાત્ ચરમાવર્ત સિવાયના કાળમાં જીવમાં વર્તે છે, તેથી સંસારપરિભ્રમણશક્તિ કાળનો સ્વભાવ છે એમ કહેલ છે. આ પ્રમાણે અર્થ ભાસે છે. તત્ત્વ બહુશ્રુત જાણે. ॥૪-૧૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વમાં સિદ્ધ કર્યું કે સંસારપરિભ્રમણશક્તિનો વિગમ નિયત કાળથી જ થાય છે. તેથી કોઈને ભ્રમ થાય કે ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે કાળ માત્ર જ કારણ છે, તેનું નિરાકરણ કરતાં કહે છ-

કાલો સહાવ નિયર્ઙ પુવ્વકયં પુરિસ કારણેગંતા ।

મિચ્છન્તં; તે ચેવ ડ સમાસઓ હુંતિ સમ્પન્તં ॥૧૪॥

કાલઃ સ્વભાવો નિયતિઃ પૂર્વકૃતં પુરુષઃ કારણૈકાન્તઃ ।

મિથ્યાત્વં; તે ચેવ તુ સમાસતો ભવન્તિ સમ્યક્ત્વમ્ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

કાળો કાળ, સહાવ સ્વભાવ, નિયત્તિ, પુલ્લકયં કર્મ અને પુરિસ પુરુષકારને કારણેગંતા એકાંતે કારણ માનવાં મિચ્છન્તં તે મિથ્યાત્વ છે, અને ઉવળી તે ચેવ તે જ (પાંચે કારણો) સમાસઓ સમુદાયથી સમ્મત્તં હુંતિ સમ્યક્ત્વ થાય છે=યથાર્થરૂપે સ્વીકારેલાં બને છે.

ગાથાર્થ :-

કાળ, સ્વભાવ, નિયત્તિ, કર્મ અને પુરુષકારને એકાંતે કારણ માનવાં તે મિથ્યાત્વ છે અને વળી તે જ પાંચે કારણો સમુદાયથી કારણ તરીકે માનવાં તે સમ્યક્ત્વ થાય છે=યથાર્થરૂપે સ્વીકારેલાં બને છે.

ભાવાર્થ :-

કાર્યમાત્ર પ્રત્યે પાંચે કારણોને યથાયોગ્યરૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો તે કાર્ય-કારણભાવનો બોધ સમ્યક્ થાય છે અને તે પાંચે કારણોને તે તે સ્થાનને આશ્રયીને એકાન્તે સ્વીકારવામાં આવે તો તે બોધ મિથ્યાત્વરૂપ છે. જેમ ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિ એકાન્તે કાળથી થાય છે તેમ કહેવામાં આવે તો તે વચનપ્રયોગ મિથ્યા છે, અને કાળ સિવાયનાં ચારે કારણોને સ્વીકારીને કાળને મુખ્યરૂપે ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિમાં કારણ કહેવામાં આવે તો તે કથન યથાર્થ કથન સ્વરૂપ છે. ||૪-૧૪||

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૪માં પાંચે કારણોના સમુદાયને સમ્યક્ત્વ રૂપે કહ્યું, તે જ વાતને શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતથી બતાવતાં કહે છે-

નાયમિહ મુગ્ગપત્તી સમયપ્રસિદ્ધા વિ ભાવિયવ્વં ત્તિ ।

સવ્વેસુ વિસિદ્ધત્તં ઇયરેયરભાવસાવિક્ખં ॥૧૫॥

જ્ઞાતમિહ મુદ્ધપક્કિઃ સમયપ્રસિદ્ધાઽપિ ભાવયિતવ્યમિતિ ।

સર્વેષુ વિશિષ્ટત્વમિતરેતરભાવસાપેક્ષમ્ ॥૧૫॥

અન્વયાર્થ :-

ફહ અહીં=પાંચ કારણોનો સમુદાય સમ્યક્ત્વ છે એ પ્રમાણે જે ગાથા-૧૪માં

કહ્યું, તે કથનમાં સમયપ્રસિદ્ધા વિ સમયપ્રસિદ્ધ જ મુગ્ધપત્ની મગનું પાયન નાયમ્ દૃષ્ટાંત છે. ઇતિ એથી કરીને ભાવિચ્છં ભાવન કરવું જોઈએ કે સર્વેસુ સર્વમાં=પાંચે કારણોમાં ઇયરેચરભાવસાવિચ્છં ઈતરેતરભાવસાપેક્ષ એવું વિસિદ્ધત્તં વિશિષ્ટપણું છે, અર્થાત્ દરેક કારણ સ્વથી ઈતર યાવત્ અન્ય કારણોના સદ્ભાવની અપેક્ષા રાખીને કાર્ય કરે છે, તે રૂપ વિશિષ્ટપણું દરેક કારણમાં છે

ગાયાર્થ :-

પાંચ કારણોનો સમુદાય સમ્યક્ત્વ છે એ પ્રમાણે જે ગાથા-૧૪માં કહ્યું, તે કથનમાં સમયપ્રસિદ્ધ જ મગનું પાયન દૃષ્ટાંત છે. એથી કરીને ભાવન કરવું જોઈએ કે પાંચે કારણોમાં ઈતરેતરભાવસાપેક્ષ એવું વિશિષ્ટપણું છે, અર્થાત્ દરેક કારણ સ્વથી ઈતર યાવત્ અન્ય કારણોના સદ્ભાવની અપેક્ષા રાખીને કાર્ય કરે છે, તે રૂપ વિશિષ્ટપણું દરેક કારણમાં છે.

ભાવાર્થ :-

કોઈ વ્યક્તિ મગને રાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે કોરું મગ હોય તો તે મગમાં રંધાવાનો સ્વભાવ હોતો નથી, તેથી તે મગમાંથી ચઢેલા મગસ્વરૂપ કાર્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ જે મગ રંધાઈ શકે તેવા સ્વભાવવાળા હોય, તેમાં રાંધવાની ક્રિયા કરવામાં આવે તો રંધાયેલા મગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ત્યાં મગનો રંધાવાનો સ્વભાવ^૧ રંધાયેલા મગની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ કાર્ય પ્રતિ કારણ છે. આ જ મગ રાંધવાની ક્રિયામાં, રાંધનાર વ્યક્તિનો પ્રયત્ન તે પુરુષકાર^૨ સ્થાને છે અને તે રંધાયેલા મગને જે વ્યક્તિ ખાય છે તેનું પુણ્ય ત્યાં સહકારરૂપે છે. રંધાવાને અનુકૂળ સર્વ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય છે અને વચમાં કોઈ વિઘ્ન પ્રાપ્ત થતું નથી તે સર્વમાં ખાનાર વ્યક્તિનું કર્મ^૩ કારણ બને છે. આ જ મગ પહેલાં રાંધવા માટે ગ્રહણ ન થયા અને અત્યારે જ કેમ ગ્રહણ થયા? ત્યાં તે મગનો રંધાવાને અનુકૂળ કાળ^૪ પાડ્યો છે તેમ કહેવાય છે, અને રાંધનાર વ્યક્તિએ આ જ મગને ગ્રહણ કર્યા અન્ય મગને કેમ નહિ? ત્યાં તે મગની ભવિતવ્યતા^૫ કારણ છે.

આ સર્વ ક્રિયા પ્રત્યે રાંધનાર વ્યક્તિનો પ્રયત્ન પ્રધાનરૂપે કારણ હોય છે અને તેની પાછળ ઈતર સર્વ કારણો પ્રવર્તતાં હોય છે, તેથી ઈતર સર્વ કારણોના સદ્ભાવ સાપેક્ષ રાંધનારનો પ્રયત્ન, રંધાયેલા મગની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે. અને તે જ દૃષ્ટાંતમાં રાંધવાની ક્રિયાનો પ્રારંભ થયા પછી બીજી જ ક્ષણમાં કાર્ય થતું નથી, પરંતુ ચોક્કસ

કાળમર્યાદા પછી કાર્ય નિષ્પન્ન થાય છે, તે દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો કાર્યના વિલંબમાં કાળ જ મુખ્ય કારણ છે અને તે ઈતર સર્વ કારણોની અપેક્ષા રાખે છે.

તેવી જ રીતે અન્ય સ્થાને વિચારીએ તો ભવ્ય જીવ પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્તમાં સહજમલનો કંઈક નાશ કરે છે અને એ જ ક્રમથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તની પ્રાપ્તિ કરે છે, ત્યાં પણ જીવનો તે તે પ્રકારનો અંતરંગ યત્ન વર્તે છે, તેથી વિપર્યાસની અનુબંધશક્તિ પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્તમાં કંઈક ઘટે છે. તેથી ચરમપુદ્ગલપરાવર્તની પ્રાપ્તિમાં તેનો અંતરંગ યત્ન^૧ પણ કારણ છે. પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્તમાં જીવ તે તે ભવમાં તે તે નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને તેવો તેવો ભાવ કરે છે, અને તે નિમિત્તોની પ્રાપ્તિમાં કર્મ કારણ બને છે, તેથી તે અધ્યવસાયમાં કારણભૂત નિમિત્તની પ્રાપ્તિ દ્વારા કર્મ^૨ કારણ બને છે. વળી જીવનો તેવા પ્રકારનો ભવ્યત્વ સ્વભાવ છે, આથી જ પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્તમાં કંઈક સહજમલ નાશ થાય તેવો પરિણામ તેનામાં ઊઠે છે, જે બતાવે છે કે ચોક્કસકાળે ચરમાવર્તને અનુકૂળ તેટલા કર્મનો દ્વાસ કરી શકે તેવો જીવનો સ્વભાવ^૩ પણ કારણ છે. વળી જે જે પ્રકારે પ્રત્યેક પુદ્ગલપરાવર્તમાં વિશુદ્ધિ કરીને ચોક્કસ સમયે જીવ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં પ્રવેશે છે, તે જ વખતે ચરમપુદ્ગલપરાવર્તને પ્રાપ્ત કરવું નિશ્ચયદૃષ્ટિથી નિયત હતું, તે અપેક્ષાએ ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે નિયતિ^૪ પણ કારણ છે. આમ છતાં, ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે કાળ જ મુખ્ય કારણ છે; અને આથી જ ઈતર સર્વ કારણોના સદ્ભાવથી સહિત એવો કાળ દરેક જીવમાં જુદો જુદો પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે જીવનો જ્યારે કાળ^૫ પાકે ત્યારે જ તેને ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિ થાય છે. ||૪-૧૫||

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૫માં બતાવ્યું કે સર્વ કારણોમાં ઈતરેતર સાપેક્ષ એવું વિશિષ્ટપણું છે. હવે તે ઈતરેતર સાપેક્ષ કઈ રીતે છે, તે બતાવતાં કહે છે-

તહભવ્વત્તક્ષિત્તો જહ કાલો તહ ઇમં તિ (વિ)* તેણં તિ ।

इय अन्नून्नाविक्खं रूवं सव्वेसि हेऊण ॥૧૬॥

તથાભવ્યત્વાક્ષિત્તો યથા કાલસ્તથૈતદિતિ(પિ)* તેનેતિ ।

इत्यन्योन्यापेक्षं रूपं सर्वेषां हेतूनाम् ॥૧૬॥

અવ્યયાર્થ :-

તહભવ્વત્તક્ષિત્તો તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત જહજે પ્રમાણે કાલો કાળ (છે) તહ

તે પ્રમાણે **ઇમં વિ** આ પણ=તથાભવ્યત્વ પણ તેણં તેના વડે=કાળ વડે (આક્ષિપ્ત છે).
તિ=પાદપૂર્તિ માટે છે. **ઇય** આ રીતે સર્વેસિ સર્વ હેઝળ હેતુઓનું અનુનાવિક્ષ્ણં રૂબં
અન્યોન્ય અપેક્ષાવાળું રૂપ છે.

✽ મૂળમાં તિ પાઠ છે, (વિ) પાઠ મળ્યો નથી, પરંતુ અન્વયની દૃષ્ટિએ આ અર્થ ભાસે
છે.

ગાથાર્થ :-

તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત જે પ્રમાણે કાળ છે, તે પ્રમાણે તથાભવ્યત્વ પણ કાળ
વડે આક્ષિપ્ત છે. આ રીતે સર્વ હેતુઓનું અન્યોન્ય સાપેક્ષપણું છે.

ભાવાર્થ :-

દરેક જીવનું જેવા પ્રકારનું ભવ્યત્વ છે તે પ્રમાણે તે જીવો જુદા જુદા કાળમાં
ચરમાવર્તને પ્રાપ્ત કરે છે, અને તથાભવ્યત્વ એટલે જેવું કાર્ય થાય તેવા પ્રકારનું ભવ્યત્વ.
તેથી જ્યારે ચરમાવર્ત પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ચરમાવર્તને પ્રાપ્ત કરાવે તેવું તે જીવનું
તથાભવ્યત્વ છે એમ કહેવાય, અને તેથી તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત=ખેંચાયેલો,
ચરમાવર્તકાળ છે. અને તે જ રીતે તથાભવ્યત્વ પણ કાળથી આક્ષિપ્ત=ખેંચાયેલું છે,
અર્થાત્ તે કાળમાં જ તથાભવ્યત્વ ચરમાવર્તરૂપે પરિણામ પામ્યું અન્ય કાળમાં નહીં,
એટલે તે કાળવડે તથાભવ્યત્વ ચરમાવર્તરૂપે પરિણામ પામ્યું. આ રીતે સર્વ કારણોનો
પરસ્પર સાપેક્ષ ભાવ છે.

અહીં પ્રસ્તુતમાં તથાભવ્યત્વ અને કાળનું અન્યોન્ય સાપેક્ષપણું બતાવ્યું તેના
આધારે તેવી જ રીતે પાંચે કારણોને પરસ્પર સાપેક્ષ સમજવાં. જેમ માટી ઘટરૂપે પરિણામ
પામે છે તેમાં કુંભારના પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખે છે, અને કુંભારનો પ્રયત્ન દંડ-ચકાદિને
આધીન છે. તેથી માટીને ઘટરૂપે પરિણામ પમાડવામાં કુંભારનો પ્રયત્ન, દંડ, ચક્ર,
ચીવર વગેરે એક બીજાની અપેક્ષા રાખીને કામ કરે છે, તેમ કાર્યમાત્ર પ્રત્યે સ્વભાવાદિ
પાંચે કારણો પરસ્પર અપેક્ષા રાખીને કાર્ય કરે છે. ||૪-૧૬||

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૬માં બતાવ્યું કે તથાભવ્યત્વ અને કાળને એકબીજાની અપેક્ષા છે, ત્યાં
પ્રશ્ન થાય કે જો સર્વ જીવોનાં તથાભવ્યત્વ અને કાળને અન્યોન્ય અપેક્ષા હોય તો સર્વ
જીવોનો ચરમાવર્ત એક કાળે જ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, પરંતુ સર્વ જીવો એક કાળમાં

ચરમાવર્તને પામતા નથી અને ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં ચરમાવર્તને પામીને ભિન્ન ભિન્ન કાળે મોક્ષમાં જાય છે, તેનું કારણ શું છે? તે બતાવવા અર્થે કહે છે-

ન ય સવ્વહેતુલ્લં ભવ્વત્તં હંદિ સવ્વજીવાણં ।
 જં તેણેવક્ખિત્તા નો તુલ્લા દંસણાઈયા ॥૧૭॥
 ન ચ સર્વહેતુતુલ્યં ભવ્યત્વં હંતિ સર્વજીવાનામ્ ।
 યત્તેનૈવાક્ષિત્તા તતો નો તુલ્યા દર્શનાદિકાઃ ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ :-

ય અને જં જે કારણથી તેણેવક્ખિત્તા તેના વડે જ=ભવ્યત્વ વડે જ આક્ષિત્ત તુલ્લા દંસણાઈયા તુલ્ય દર્શનાદિ નો નથી (તે કારણથી) સવ્વજીવાણં સર્વ જીવોનું સવ્વહેતુલ્લં સર્વ હેતુથી તુલ્ય ભવ્વત્તં ભવ્યત્વ ન હંદિ નથી.

ગાથાર્થ :-

અને જે કારણથી ભવ્યત્વ વડે જ આક્ષિત્ત તુલ્ય દર્શનાદિ નથી, તે કારણથી સર્વ જીવોનું સર્વ હેતુથી તુલ્ય ભવ્યત્વ નથી.

ભાવાર્થ :-

મોક્ષમાં જવા યોગ્ય જીવોનું ભવ્યત્વ ભવ્યત્વરૂપે દરેકનું સમાન છે, તો પણ તે તે સામગ્રીનું આક્ષેપક એવું ભવ્યત્વ દરેક વ્યક્તિનું જુદું છે, તે બતાવવા માટે જ ભવ્યત્વનું વિશેષણ સર્વહેતુતુલ્ય મૂકેલું છે. તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે સિદ્ધિમાં જવાની યોગ્યતારૂપ ભવ્યત્વ દરેક જીવોમાં સરખું હોવા છતાં, પુરુષકાર-કર્મ આદિ અન્ય કારણોનું આક્ષેપક ભવ્યત્વ દરેક જીવોનું જુદું છે. તેથી તે પ્રકારના ભવ્યત્વથી આક્ષિત્ત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પણ બધાને જુદાં પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ કોઈકને ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં દર્શનાદિ થાય છે, તો કોઈકને ત્રણે સાથે થાય છે અને કોઈકને સમ્યગ્ દર્શનમાં પણ વરબોધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જ કોઈક તીર્થંકર-ગણધરાદિ થઈને ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં મોક્ષરૂપ ફળને પામે છે. વળી જો સર્વ રીતે ભવ્યત્વ સરખું હોત તો બધાનો ચરમાવર્ત પણ એક કાળમાં જ પ્રાપ્ત થાય, અને સરખી રીતે બધા મોક્ષમાં જાય, પરંતુ તેવી જગતની વ્યવસ્થા દેખાતી નથી; એનાથી જ સિદ્ધ થાય છે કે દરેક જીવનું ભવ્યત્વ જુદા પ્રકારનું છે. ॥૪-

૧૭॥

V-૭

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૭માં દરેક જીવનું ભવ્યત્વ સર્વ હેતુથી તુલ્ય નથી તે બતાવ્યું. હવે ભવ્યત્વ અને તથાભવ્યત્વ વચ્ચેનો ભેદ બતાવીને દરેક જીવના ભવ્યત્વને વિલક્ષણ સ્વીકારવાની યુક્તિ બતાવે છે-

ન ઇમો ઇમેસિ હેઠુ, ન ય ણાતુલ્લા ઇમેણ, એયં પિ ।
 એસિં તહાહેઠુ, તા તહભાવં ઇમં નેયં ॥૧૮॥
 નાઽયમેતેષાં હેતુર્ન ચ નાતુલ્યા અનેનૈતદપિ ।
 એતેષાં તથાહેતુસ્તતસ્તથાભાવમિદં જ્ઞેયમ્ ॥૧૮॥

અવ્યયાર્થ :-

ઇમેસિ આમાં=અતુલ્ય એવા દર્શનાદિમાં ઇમો આ=ભવ્યત્વ હેઠુ હેતુ ન નથી, ય અને ઇમેણ એના વડે=ભવ્યત્વ વડે ણાતુલ્લા ન દર્શનાદિ અતુલ્ય નથી (એવું પણ) નથી. એયં પિ આ પણ=ભવ્યત્વ પણ એસિં આમાં=અતુલ્ય દર્શનાદિમાં તહાહેઠુ તેવા પ્રકારનો હેતુ છે, તા તેથી કરીને તહભાવં તેવા પ્રકારના ભાવવાળું ઇમં આ=ભવ્યત્વ નેયં જાણવું.

✽ અહીં ‘એયં પિ’માં ‘અપિ’થી એ બતાવવું છે કે જેમ પુરુષકાર આદિ કારણો દર્શનાદિની અતુલ્યતામાં કારણ છે, તેમ ભવ્યત્વ પણ કારણ છે.

ગાથાર્થ :-

અતુલ્ય એવા દર્શનાદિમાં ભવ્યત્વ હેતુ નથી, અને ભવ્યત્વ વડે દર્શનાદિ અતુલ્ય નથી એવું પણ નથી. ભવ્યત્વ પણ અતુલ્ય દર્શનાદિમાં તેવા પ્રકારે હેતુ છે, તેથી કરીને તેવા પ્રકારના ભાવવાળું આ અર્થાત્ ભવ્યત્વ જાણવું.

ભાવાર્થ :-

પ્રથમ સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વરૂપ ભવ્યત્વને ‘ઇમો’ શબ્દથી ગ્રહણ કરીને કહ્યું કે અતુલ્ય એવા દર્શનાદિમાં ભવ્યત્વ હેતુ નથી, કેમ કે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વરૂપ ભવ્યત્વ સિદ્ધિગમનનો હેતુ છે, પરંતુ અતુલ્ય એવા દર્શનાદિનો હેતુ નથી.

ત્યારપછી 'ફમેણ' શબ્દથી કહ્યું કે આના વડે અર્થાત્ ભવ્યત્વ વડે અતુલ્યદર્શનાદિ નથી એમ નહીં. તેનો ભાવ એ છે કે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ભવ્યત્વના પરિપાકરૂપ છે અને તે દર્શનાદિ પરિપાક પામીને સિદ્ધિગમનરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામે છે, અને દર્શનાદિ ભવ્યત્વના પરિપાકરૂપ જ છે એટલે પરિપાકમાં થતી ભિન્નતાનું કારણ પણ ભવ્યત્વની ભિન્નતા છે તેમ માનવું પડે. કેમ કે ભવ્યત્વ બધાનું સરખું જ હોય તો પરિપાક પણ સરખો જ થવો જોઈએ તેથી જે જે પ્રકારે ભવ્યત્વનો પરિપાક થાય છે તે તે પ્રકારનું ભવ્યત્વ પણ જુદું છે જ. જો ભવ્યત્વરૂપ કારણ સમાન જ હોય તો પરિપાકરૂપ કાર્ય પણ સમાન જ થવું જોઈએ અને કાર્ય જુદું દેખાય છે તેથી ભવ્યત્વરૂપ કારણ પણ જુદું છે જ. એનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે ભવ્યત્વ પણ અતુલ્યદર્શનાદિમાં તે પ્રકારે હેતુ છે, અર્થાત્ જે જે જીવમાં જે જે પ્રકારે દર્શનાદિ થાય તે તે પ્રકારે દર્શનાદિ કરવામાં તે તે જીવનું ભવ્યત્વ પણ કારણ છે. તેથી કરીને આ ભવ્યત્વ તેવા ભાવવાળું જાણવું, અર્થાત્ જેવા પ્રકારનું દર્શનાદિરૂપ કાર્ય થાય છે તેવા ભાવવાળું જાણવું.

આનાથી એ ફલિત થયું કે જે જીવમાં જેવા જેવા દર્શનાદિ થાય તેવા તેવા ભાવવાળું તેનું તથાભવ્યત્વ જુદું છે. દરેક જીવનું તથાભવ્યત્વ તેને અનુરૂપ પુરુષકારાદિ સામગ્રી મેળવીને, તેવા તેવા પ્રકારના દર્શનાદિ પામીને, મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાન્ત પામે છે. ॥૪-૧૮॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે ગાથા-૧૮માં દરેક જીવમાં તથાભવ્યત્વ જુદું છે તે સિદ્ધ કર્યું અને તેનાથી એ પ્રાપ્ત થયું કે દરેક જીવનો ચરમાવર્તકાળ પોતાના ભવ્યત્વને અનુરૂપ ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં આવે છે અને ચરમાવર્તકાળ પહેલાંનો સર્વ કાળ અચરમાવર્તકાળ છે, તેથી ચરમાવર્તકાળવર્તી અને અચરમાવર્તકાળવર્તી જીવોનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે બતાવતાં કહે છે-

અચરિમપરિયટ્ટેસું કાલો ભવબાલકાલમો ભણિઓ ।

ચરિમો ડ ધમ્મજુલ્લણકાલો તહ ચિત્તભેઓ ત્તિ ॥૧૧॥

અચરમપરિવર્તેષુ કાલો ભવબાલકાલો ભણિતઃ ।

ચરમસ્તુ ધર્મયૌવનકાલસ્તથા ચિત્રભેદ ઇતિ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

અચરિમપરિયદ્રેસું અચરમાવર્તમાં કાલો કાળ ભવબાલકાલમો ભવબાળકાળ
ભણિઓ કહેવાયો છે, ડ વળી તહ ચિત્તભેઓ તેવા પ્રકારે ચિત્રભેદવાળો ચરિમો
ચરમાવર્ત ધમ્મજુલ્લવ્વળકાલો ત્તિ ધર્મયૌવનકાળ એ પ્રમાણે (કહેવાય છે).

ગાથાર્થ :-

અચરમાવર્તમાં કાળ ભવબાળકાળ કહેવાયો છે, વળી તેવા પ્રકારના
ચિત્રભેદવાળો ચરમાવર્ત ધર્મયૌવનકાળ એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :-

બાલ્ય અવસ્થામાં જીવો જેમ કોઈ જાતની વિચારણા વગર જે જાતની
રમતગમતની મનોવૃત્તિ થાય છે તેમ જીવે છે, તે જ રીતે અચરમાવર્તી જીવો પણ જે
પ્રકારની ઈન્દ્રિયોની પ્રેરણા થાય છે તે પ્રકારે જીવવાની વૃત્તિવાળા હોય છે, તેથી
અચરમાવર્તને ભવબાળકાળ કહેવાય છે.

ક્યારેક અચરમાવર્તકાળમાં પણ જીવ ધર્મ કરે છે અને તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ નવમું
ગ્રૈવેયક પણ મેળવે છે છતાં ત્યાં ભવનો બાલકાળ જ સ્વીકારેલ છે, તેનું કારણ
અચરમાવર્તમાં જીવને ક્યારેક તીર્થકરાદિનો યોગ થાય છે તેના કારણે ભૌતિક સુખનો
ઉપાય આ સંયમ જ છે એમ દેખાય છે તેથી જ સંયમયત્ન કરે છે; પરંતુ આત્માના
ગુણોનું આકર્ષણ ત્યાં થતું નથી, તેથી જ તેમનો ધર્મ ક્યારે પણ મોક્ષસાધક બનતો નથી
અને બાહ્ય તુચ્છ વિષયોના આકર્ષણથી જ ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોવાના કારણે તેઓ
તત્ત્વદષ્ટિએ બાળ જેવા જ છે.

જેમ યુવાવસ્થામાં હિતાહિતની વિચારણા પ્રગટે છે અને ધનસંપત્તિઆદિ માટે
ઉચિત પ્રયત્ન કરાય છે, તેમ ચરમાવર્તી જીવોને પણ નિમિત્તાદિને પામીને તત્ત્વાત્ત્વની
વિચારણા પ્રગટે છે, અને આત્મહિત સાધવાની મનોવૃત્તિ પ્રગટે છે; અને તે મનોવૃત્તિ
દરેક જીવને જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. આથી જ કોઈક અપ્રમાદથી ધર્મમાં યત્ન
કરનારા હોય છે અને કોઈક અનેક સ્ખલનાથી યત્ન કરનારા હોય છે. તેથી ચરમાવર્તને
ચિત્રભેદવાળો ધર્મયૌવનકાળ કહેવાય છે. ॥૪-૧૯॥

અવતરણિકા :-

ચરમાવર્ત બહારના જીવો પણ ધર્માનુષ્ઠાનો કરતા હોય છે, પરંતુ તેઓના

ધર્મનુષ્ઠાનો સમ્યગ્ કેમ બનતા નથી અને ચરમાવર્તવાળાના સમ્યગ્ કેમ બને છે તે બતાવતાં કહે છે-

एयम्भि धम्मरागो जायइ भव्वस्स तस्सभावाओ ।
 इत्तो य कीरमाणो होइ इमो हंत सुद्ध त्ति ॥२०॥
 एतस्मिन्धर्मरागो जायते भव्यस्य तत्स्वभावात् ।
 इतश्च क्रियमाणो भवत्ययं हन्त शुद्ध इति ॥२०॥

અવ્યયાર્થ :-

एयम्भि આમાં=ચરમાવર્તમાં તસ્સભાવાઓ તત્સ્વભાવથી ભવ્વસ્સ ભવ્યને ધમ્મરાગો ધર્મરાગ જાયइ ઉત્પન્ન થાય છે ય અને इत्तो આથી કરીને कीरमाणો કરાતો એવો इमो આ=ધર્મ સુદ્ધ શુદ્ધ હોइ થાય છે.

✽ હંત=કોમળ આમંત્રણમાં છે, ત્તિ=પાદપૂર્તિ માટે છે.

✽ કોઈક પ્રતમાં સુદ્ધ પાઠ છે અને કોઈક પ્રતમાં સુદ્ધ પાઠ છે. સુદ્ધ યોગ્ય લાગે છે તેથી તે લીધેલ છે.

ગાથાર્થ :-

ચરમાવર્તમાં તત્સ્વભાવથી ભવ્યને ધર્મરાગ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી કરીને કરાતો એવો ધર્મ ખરેખર શુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

ચરમાવર્તમાં તેવા પ્રકારની સામગ્રીઆદિ પામીને જીવને ધર્મરાગ પ્રગટે છે. અહીં ચરમાવર્તના પ્રારંભમાં જ ધર્મરાગ પ્રગટે તેવો નિયમ નથી, પરંતુ ચરમાવર્તમાં અવશ્ય પ્રગટે છે એમ સમજવું. ધર્મરાગ પ્રગટ્યા પછી ધર્મરાગથી કરાયેલું ધર્મનુષ્ઠાન અનેક ત્રુટિઓવાળું હોય તો પણ શુદ્ધ છે, જ્યારે અચરમાવર્તમાં ધર્મરાગ નહીં હોવાને કારણે અંગસાકલ્યથી પણ કરાતું ધર્મનુષ્ઠાન અશુદ્ધ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે અચરમાવર્તમાં ફળથી ધર્મરાગ પ્રગટે છે, જ્યારે ચરમાવર્તમાં મુક્તિનો અદ્વેષ ક્રિયારાગનો જનક છે. તેથી ધર્મનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયાનો રાગ

ચરમાવર્તમાં જીવને પ્રગટે છે, અન્ય આવર્તમાં સ્વરૂપથી ધર્મરાગ હોતો નથી. તેથી ધર્મક્રિયાના ભૌતિક ફલથી જ ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ચરમાવર્તમાં ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યે રાગ પણ પ્રગટ થઈ શકે છે, તેથી ચરમાવર્તમાં કરાયેલો ધર્મ શુદ્ધ થાય છે એમ કહેલ છે. ॥૪-૨૦॥

॥ इति चतुर्थी चरमपरिवर्तविंशिका समाप्ता ॥४॥

॥ બીજાદિવિંશિકા પદ્યમી ॥

અવતરણિકા :-

ચોથી વિંશિકાની ૨૦મી ગાથામાં કહ્યું કે ચરમાવર્તમાં ભવ્ય જીવને ધર્મરાગ પ્રગટ થાય છે, અને ધર્મરાગથી કરાતો ધર્મ શુદ્ધ થાય છે. હવે તે ધર્મ જીવમાં કયા ક્રમથી પ્રગટ થાય છે તે બતાવતાં કહે છે-

બીજાઙ્કમેણ પુણો જાયઙ્ એસુત્થ ભવ્વસત્તાણં ।

નિયમા, ણ અન્નહા વિ હુ ઇઠ્ઠફલો કપ્પરુક્ખુ વ્વ ॥૧॥

બીજાદિક્રમેણ પુનર્જાયતે એષોત્ર ભવ્યસત્ત્વાનામ્ ।

નિયમાન્નાન્યથાપિ ખલુ ઇષ્ટફલઃ કલ્પવૃક્ષ ઇવ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

ઇત્થ અહીંયાં=ચરમાવર્તમાં એસુ આ=ધર્મ પુણો વળી ભવ્વસત્તાણં ભવ્ય જીવોને બીજાઙ્કમેણ બીજાદિના ક્રમથી હુ જ કપ્પરુક્ખુ વ્વ કલ્પવૃક્ષ જેવા ઇઠ્ઠફલો ઈષ્ટફલવાળો નિયમા નિયમથી જાયઙ્ થાય છે, ણ અન્નહા વિ પણ અન્યથા થતો નથી=પણ બીજાદિક્રમને છોડીને થતો નથી.

ગાથાર્થ :-

ચરમાવર્તમાં વળી ધર્મ ભવ્ય જીવોને બીજાદિના ક્રમથી જ કલ્પવૃક્ષ જેવા ઈષ્ટફલવાળો નિયમથી થાય છે, પણ બીજાદિક્રમને છોડીને થતો નથી.

ભાવાર્થ :-

ચરમાવર્તમાં જ ભવ્ય જીવને ધર્મ પ્રગટે છે, પરંતુ ચરમાવર્તના પ્રારંભમાં જ બધાને પ્રગટે એવો નિયમ નથી. આ ધર્મ સંસારમાં જેમ કલ્પવૃક્ષ ભૌતિક ઈષ્ટફલને આપનાર છે તેમ સર્વ ઈષ્ટફલને આપનાર છે, કારણ કે જીવને કષાયોના ઉપશમભાવથી જ પ્રારંભિક ધર્મ પ્રગટે છે, અને તેના દ્વારા પુણ્યપ્રકૃતિની અને અંશે અંશે ઉપશમભાવની પ્રાપ્તિરૂપ ઈષ્ટફલ પ્રાપ્ત થાય છે, જે સદ્ગતિની પરંપરા દ્વારા મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાંત થાય છે. “આ ધર્મ બીજાદિના ક્રમથી જ પેદા થાય છે, તે સિવાય નથી થતો” તેમ

કહેલ છે; તેનો ભાવ એ લાગે છે કે લગભગ જીવોને તે જ ક્રમથી ધર્મનો વિકાસ થાય છે. કોઈક વાર મરુદેવામાતા જેવા જીવોને સીધો સમતાનો પરિણામ સ્પર્શે છે, પરંતુ તેવા જીવોને છોડીને બાકીના જીવોને આચરણાત્મક શુદ્ધધર્મ બીજાદિક્રમથી જ પેદા થાય છે; તેવો અર્થ ભાસે છે, તત્ત્વ બહુશ્રુત વિચારે. ॥૫-૧॥

અવતરણિકા :-

સૌ પ્રથમ બીજને બતાવે છે-

બીજં વિ મસ્સ ણેયં દઢૂણં એયકારિણો જીવે ।
 બહુમાણસંગયાએ સુદ્ધપસંસાઙ્ગ કરણિચ્છા ॥૨॥
 બીજમપ્યસ્ય જ્ઞેયં દૃષ્ટ્વા એતત્કારિણો જીવાન્ ।
 બહુમાણસંગતયા શુદ્ધપ્રશંસયા કરણેચ્છા ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

એયકારિણો આને કરનારા=ધર્મને કરનારા જીવે જીવોને દઢૂણં જોઈને બહુમાણસંગયાએ બહુમાનથી યુક્ત એવી સુદ્ધપસંસાઙ્ગ શુદ્ધ પ્રશંસાપૂર્વક કરણિચ્છા કરવાની ઈચ્છા બીજં વિ મસ્સ આનું=ધર્મનું બીજ જ ણેયં જાણવું.

✽ બીજં વિ મસ્સ માં વિ શબ્દ એવકાર અર્થમાં અને બીજં વિ પછી મ્ શબ્દ અલાક્ષણિક છે.

ગાથાર્થ :-

ધર્મને કરનારા જીવોને જોઈને બહુમાનથી યુક્ત એવી શુદ્ધ પ્રશંસાપૂર્વક કરવાની ઈચ્છા, ધર્મનું બીજ જ જાણવું.

ભાવાર્થ :-

ધર્મ કરનારા જીવોને જોઈને ચિત્તમાં ધર્મનો રાગ પેદા થાય છે. આ રાગના કારણે જ ધર્મ કરનારા જીવો ઉપર હૈયામાં બહુમાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ બહુમાનપૂર્વક જે પ્રશંસાના ઉદ્ગારો નીકળે, તે જ શુદ્ધ પ્રશંસા છે, પરંતુ અન્ય કોઈની પ્રશંસા સાંભળીને વિચાર્યા વિના કે સહસા જે પ્રશંસા થાય તે શુદ્ધ પ્રશંસા નથી. આ શુદ્ધ પ્રશંસાપૂર્વક

પોતાને તેવા પ્રકારનો ધર્મ ‘કરવાની ઈચ્છા’ થાય. આમ છતાં, તત્કાલ તેવી પ્રવૃત્તિ ન પણ થાય, તો પણ તે ‘કરવાની ઈચ્છા’ ધર્મનું બીજ જ જાણવું. ॥૫-૨॥

અવતરણિકા :-

ધર્મના બીજને બતાવ્યા પછી બીજની ઉત્તરભૂમિકારૂપ અંકુરો અને અંકુરાની ઉત્તરભૂમિકારૂપ કાષ્ઠને બતાવે છે-

તીર્ણ ચેવઽણુબંધો અકલંકો અંકુરો ઇહં નેઓ ।
 કઠ્ઠં પુણ વિન્નેયા તદુવાયન્નેસણા ચિત્તા ॥૩॥
 તસ્યાશ્ચૈવાનુબન્ધોઽક્લઙ્કોઙ્કુર ઇહ જ્ઞેયઃ ।
 કાષ્ઠં પુનર્વિજ્ઞેયા તદુપાયાન્વેષણા ચિત્રા ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

તીર્ણ ચેવઽણુબંધો તેનો=કરણઈચ્છારૂપ બીજનો જ અનુબંધ=પ્રવાહ ઇહં અહીંયાં=ધર્મના વિષયમાં અકલંકો અંકુરો અકલંક અંકુરો નેઓ જાણવો. પુણ વળી ચિત્તા ચિત્ર પ્રકારના તદુવાયન્નેસણા તેના=ધર્મના ઉપાયોની અન્વેષણા કઠ્ઠં કાષ્ઠ વિન્નેયા જાણવું.

ગાથાર્થ :-

ધર્મ કરવાની ઈચ્છારૂપ બીજનો જ પ્રવાહ ધર્મના વિષયમાં અકલંક અંકુરો જાણવો. વળી ચિત્ર પ્રકારના ધર્મના ઉપાયોની અન્વેષણા કાષ્ઠ જાણવું.

ભાવાર્થ :-

શુદ્ધધર્મને કરનારાઓને જોઈને જે કરણઈચ્છા પ્રગટ થઈ, તે જ ઈચ્છા વારંવાર થયા કરે તે બીજના ઉત્તરભાવી અંકુરાની અવસ્થા છે. બીજમાંથી તો ક્યારેક અંકુરો ફૂટ્યા પછી વિનાશ પણ પામી શકે છે, પરંતુ આ અંકુરો વિનાશ પામે તેવો નથી; પણ જે અંકુરો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને વૃક્ષ બને છે, તેના જેવો જ આ અકલંક અંકુરો છે, અને આથી તે જ ભવમાં કે જન્માંતરમાં આ અંકુરામાંથી અવશ્ય શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ બતાવવા માટે જ આ અંકુરાને ‘અકલંક’ વિશેષણ આપેલ છે.

તે અંકુરો થયા પછી વિચારક જીવને તે ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોની વિવિધ પ્રકારની

અન્વેષણા અર્થાત્ શોધવાની ઈચ્છા પ્રગટે છે, જે કાષ્ઠ સ્થાને છે. શુદ્ધધર્મને વારંવાર કરવાની ઈચ્છા થયા પછી વિચારક જીવ વિચારે છે કે “ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયો શું છે તે જાણવા જોઈએ” અને તેથી ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ સદ્ગુરુને મેળવવાની તીવ્ર અભિલાષા તેને પ્રગટે છે, તે કાષ્ઠસ્થાને જાણવી.

અહીં વિવિધ પ્રકારના ઉપાયોની અન્વેષણા એટલા માટે કહેલ છે કે, કોઈ વ્યક્તિ ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપે સદ્ગુરુને શોધવા માટે વિચાર કરે છે, જ્યારે કોઈક તેના ઉપાયરૂપે ધર્મવાદો ક્યાં થાય છે તેની વિચારણા કરે છે, કોઈક વ્યક્તિ વળી તત્ત્વને બતાવનારાં ક્યાં શાસ્ત્રો છે તેની ઉપાયરૂપે વિચારણા કરે છે. આ સર્વે વિવિધ પ્રકારના ઉપાયોની અન્વેષણા તે કાષ્ઠરૂપ છે. ॥૫-૩॥

અવતરણિકા :-

બીજ, અંકુર અને કાષ્ઠના ઉત્તરભાવી પાંદડાં અને પુષ્પસ્થાનીય ધર્મરાગને બતાવે છે-

તેસુ પવિત્તી ય તહા ચિત્તા પત્તાઇસરિસિગા હોઇ ।

તસ્સંપત્તી પુષ્પં ગુરુસંજોગાઇરૂવં તુ ॥૪॥

તેષુ પ્રવૃત્તિશ્ચ તથા ચિત્રા પત્રાદિસદૃશિકા ભવતિ ।

તત્સંપત્તિઃ પુષ્પં ગુરુસંયોગાદિરૂપં તુ ॥૪॥

અન્વયાર્થ :-

ય અને તેસુ તેઓમાં=ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં તહા તે પ્રકારની ચિત્તા પવિત્તી ચિત્રપ્રવૃત્તિ પત્તાઇસરિસિગા પત્રાદિ=પાંદડાદિ સદૃશ હોઇ છે, તુ વળી ગુરુસંજોગાઇરૂવં ગુરુસંયોગાદિરૂપ તસ્સંપત્તી તેની=ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોની પ્રાપ્તિ પુષ્પં પુષ્પ છે.

ગાથાર્થ :-

અને ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં તે પ્રકારની ચિત્રપ્રવૃત્તિ પાંદડાદિ સદૃશ છે, વળી ગુરુસંયોગાદિરૂપ ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોની પ્રાપ્તિ પુષ્પ છે.

ભાવાર્થ :-

ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોની અન્વેષણા થયા પછી વિચારક જીવ તે ઉપાયોને મેળવવા

માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેમાં કોઈક જીવ ધર્મપ્રાપ્તિ માટે જુદા જુદા યોગીઓ પાસે જાય છે અને તેમની પાસે ધર્મ સાંભળીને નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે કયા ગુરુથી તેને શુદ્ધધર્મનો બોધ થશે. જ્યાં સુધી તેવા ગુરુનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તે જે પ્રયત્ન કરે છે તે સર્વ ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયો વિષયક પ્રવૃત્તિ છે.

તે પ્રવૃત્તિ ચિત્ર પ્રકારે એટલા માટે કહેલ છે કે કોઈ વ્યક્તિ સદ્ગુરુના નિર્ણય માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો વળી કોઈ વ્યક્તિ કયાં શાસ્ત્રો શુદ્ધધર્મનાં પ્રરૂપક છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે કષાદિ પરીક્ષા દ્વારા પ્રયત્ન કરતો હોય છે. આવી બધી પ્રવૃત્તિઓ શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને તે સર્વે પાંદડાદિ સમાન કહેવાય છે.

પત્રાદિમાં આદિ પદ્યથી એ કહેવું છે કે જેમ વૃક્ષમાં કાષ્ઠ થયા પછી પત્રના ફણગાઓ ફૂટે છે અને ક્રમે કરીને પુષ્પ થતાં પૂર્વે અનેક પત્રો અને શાખાઓ વગેરે પ્રગટે છે, તેની જેમ જ આ શુદ્ધધર્મની શોધની પ્રવૃત્તિ છે. જેમ વૃક્ષમાં પત્રાદિની અનેક અવાંતર અવસ્થાઓ છે, તેમ શુદ્ધધર્મને શોધવા માટે થતા પ્રયત્નની પણ અનેક અવાંતર અવસ્થાઓ છે. આથી જ સદ્ગુરુને શોધતાં ઘણા સદ્ગુરુઓ પાસે ધર્મ આદિ ચર્ચાઓ કરીને શુદ્ધધર્મ માટે કાંઈક પ્રાથમિક ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જ્યાં સુધી શુદ્ધધર્મના ઉપદેશક ગુરુનો સંયોગ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે પ્રવૃત્તિ પુષ્પની પૂર્વે થતી પત્રાદિ પ્રવૃત્તિ જેવી છે અને સદ્ગુરુનો યોગ થાય તે પુષ્પસ્થાનીય છે.

સદ્ગુરુનો યોગ જેમ પુષ્પસ્થાનીય છે, તેમ આદિ પદ્યથી એ ગ્રહણ કરવું છે કે કોઈ જીવ વિદ્વાન હોય અને દર્શનશાસ્ત્ર ભણવા માટે યત્ન કરતો હોય તો, જ્યાં સુધી કયું દર્શન કષ-છેદ-તાપથી શુદ્ધ છે તે નિર્ણય ન કરી શકે ત્યાં સુધી શુદ્ધધર્મના ઉપાયને મેળવવા માટેની તેની પ્રવૃત્તિ પત્રાદિ સદૃશ છે, અને જ્યારે તેને એ નિર્ણય થાય કે આ જ શાસ્ત્રો કષ-છેદ-તાપથી સર્વજકથિત છે ત્યારે તે શાસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ તે પુષ્પસ્થાને છે. ॥૫-૪॥

અવતરણિકા :-

પુષ્પને બતાવ્યા પછી ફળસ્થાનીય ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

તત્તો સુદેસણાઈર્હિ હોઝ જા ભાવધર્મસંપત્તી ।

તં ફલમિહ વિન્નેયં પરમફલપ્રસાહગં નિયમા ॥૫॥

તતઃ સુદેશનાદિભિર્ભવતિ યા ભાવધર્મસંપત્તિઃ ।

તત્ફલમિહ વિન્નેયં પરમફલપ્રસાધકં નિયમાત્ ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

તત્તો ત્યારપછી ગુરુસંયોગાદિની પ્રાપ્તિ પછી સુદેશનાઈહિં સુદેશના આદિ વડે જા ભાવધમ્મસંપત્તી જે ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ હોઈ થાય છે તે તે ઇહ અહીં= સંસારમાં નિયમા નિયમથી પરમફલપસાહગં ફલમ્ પરમફળનું પ્રસાધક એવું ફળ વિન્નેયં જાણવું.

ગાથાર્થ :-

ત્યાર પછી ગુરુસંયોગ આદિની પ્રાપ્તિ પછી સુદેશના આદિ વડે જે ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે અહીં સંસારમાં નિયમથી પરમફળનું પ્રસાધક એવું ફળ જાણવું.

ભાવાર્થ :-

પુષ્પના સ્થાને ગુરુસંયોગાદિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સદ્ગુરુ પાસેથી જીવને યોગ્યતાને અનુરૂપ સુદેશનાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ વ્યક્તિ વળી કષ-છેદ આદિ દ્વારા સત્શાસ્ત્રોની પરીક્ષા કરીને નિર્ણય કરે કે, આ શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞકથિત છે, અને ત્યારપછી તે શાસ્ત્રના વચન અનુસાર સદ્ધર્મનો બોધ કરે છે, તો તેને પણ તે શાસ્ત્રોથી ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવી સત્શાસ્ત્રો દ્વારા થતી ભાવધર્મની પ્રાપ્તિને સુદેશનાદિમાં આદિ પદથી ગ્રહણ કરેલ છે.

સુદેશનાદિથી શાસ્ત્રોના સમ્યક્ તત્ત્વના બોધરૂપ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ અધિગમ સમ્યક્ત્વરૂપ છે. ધર્મના બીજનું ફળ સમ્યક્ત્વ છે. જીવમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધર્મરાગ બીજાદિના ક્રમથી વૃદ્ધિ પામે છે, અને ત્યારપછી જ્યારે જીવ તત્ત્વની તીવ્ર જિજ્ઞાસાપૂર્વક સુદેશનાદિ સાંભળે છે, ત્યારે તેને સમ્યક્ત્વરૂપ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે સમ્યગ્બોધ ઉત્તરમાં ઉચિત આચારણાઓ દ્વારા નિયમથી પરમફળરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આથી જ સમ્યક્ત્વરૂપ ફળને પરમફળરૂપ મોક્ષનું પ્રસાધક કહેલ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સદ્ધર્મને જાણવા માટેના પ્રયત્નથી ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એ ફળસ્વરૂપ છે. જેમ બીજને વાવવાથી ક્રમે કરીને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ફળને આરોગવાથી શરીરની પુષ્ટિ આદિરૂપ બીજું ફળ મળે છે, તેમ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ ફળથી પણ મોક્ષરૂપી પરમફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૫-૫॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે બીજાદિના ક્રમથી ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ બતાવીને હવે બીજની પ્રાપ્તિ પણ ચરમ આવર્તમાં જ થાય છે, એમ બતાવે છે-

બીજસ્સ વિ સંપત્તી જાયઙ્ ચરિમંમિ ચેવ પરિચદ્વે ।
 અચ્ચંતસુંદરા જં એસા વિ તઓ ન સેસેસુ ॥૬॥
 બીજસ્યાપિ સંપત્તિર્જાયતે ચરમ એવ પરિવર્તે ।
 અત્યન્તસુન્દરા યદેષાપિ તતો ન શેષેષુ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

ચરિમંમિ ચેવ પરિચદ્વે ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં જ બીજસ્સ વિ સંપત્તી બીજની પણ પ્રાપ્તિ જાયઙ્ થાય છે જં જે કારણથી એસા વિ આ પણ=બીજની પ્રાપ્તિ પણ અચ્ચંતસુંદરા અત્યંત સુંદર છે તઓ તે કારણથી ન સેસેસુ શેષ આવર્તમાં (બીજની પ્રાપ્તિ) થતી નથી.

ગાથાર્થ :-

ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં જ બીજની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. જે કારણથી બીજની પ્રાપ્તિ પણ અત્યંત સુંદર છે તેથી શેષ આવર્તમાં બીજની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

ભાવાર્થ :-

શુદ્ધધર્મના રાગરૂપ બીજની પ્રાપ્તિ પણ જીવની અત્યંત સુંદર અવસ્થા છે, કેમ કે તે જ ક્રમસર વૃદ્ધિ પામીને મોક્ષમાં વિશ્રાંત પામે છે. તેથી ચરમાવર્ત સિવાય અન્ય આવર્તમાં તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ॥૫-૬॥

અવતરણિકા :-

છઠ્ઠી ગાથામાં બતાવેલ કે ધર્મરાગરૂપ બીજની પ્રાપ્તિ પણ અત્યંત સુંદર છે તેથી ચરમાવર્તમાં તે થાય છે, ત્યાં કોઈ એવું માની બેસે કે, આ બીજની પ્રાપ્તિ થયા પછી હવે જીવ સંસારમાં અનંતકાળ નહીં રહે તો એ વાત બરાબર નથી, તે બતાવતાં કહે છે-

ન ય એયમ્મિ અણંતો જુજ્જઙ્ નેયસ્ય નામ કાલુ ત્તિ ।
 ઓસપ્પિણી અણંતા હંતિ જઓ એગપરિચદ્વે ॥૭॥
 ન ચૈતસ્મિન્નનન્તો યુજ્યતે નૈતસ્ય નામ કાલ ઇતિ ।
 અવસર્પિણ્યોનન્તા ભવન્તિ યત એકપરિવર્તે ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

જઓ ય અને જે કારણથી એગપરિયટ્ટે એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં ઓસપ્પિણી અણંતા હંતિ અનંત અવસર્પિણી થાય છે (તે કારણથી) એયમ્મિ આ થયે છતે=બીજની પ્રાપ્તિ થયે છતે ઇયસ્ય આને=બીજની પ્રાપ્તિ કરનાર જીવને અણંતો કાલુ ન જુજ્જઇ ત્તિ ન અનંતકાળ ઘટતો નથી એમ નથી. નામ શબ્દ વાક્યાલંકાર છે.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનંત અવસર્પિણી થાય છે તે કારણથી, બીજની પ્રાપ્તિ થયા પછી બીજની પ્રાપ્તિ કરનાર જીવને સંસારમાં અનંતકાળ ઘટતો નથી એમ નથી.

ભાવાર્થ :-

બીજની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કોઈ જીવ અપ્રમત્તતાથી તત્ત્વને જાણવા પ્રયત્ન કરે અને તત્ત્વને પામ્યા પછી પણ અપ્રમત્તતાથી તે તત્ત્વને જીવનમાં આચરવા માટે યત્ન કરે, તો થોડા ભવમાં સંસારનો પાર પામી શકે; અને જો પ્રમાદ કરે તો, ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળ પણ સંસારમાં ભટકી શકે; એ બતાવવા માટે જ આ ગાથામાં કહ્યું છે કે, બીજની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી પણ જીવનો સંસારપરિભ્રમણનો અનંતકાળ ઘટતો નથી એમ નથી; કારણ કે એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં પણ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીઓ છે. તેથી જો જીવ પ્રમાદ કરે તો ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળનો સંસાર પણ સંભવી શકે. ||૫-૭||

અવતરણિકા :-

સાતમી ગાથામાં બતાવ્યું કે બીજાદિની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ જીવ અનંતકાળ સુધી સંસારમાં રહી શકે છે, તેથી તેનું કારણ શું છે? તે બતાવવા અર્થે કહે છે-

બીજાઙયા ય એ તહા તહા સંતરેયરા નેયા ।
 તહમ્બવ્વત્તક્ખિત્તા એગંતસહાવબાહા ॥૮॥
 બીજાદિકાશ્ચૈતે તથાતથા સાન્તરેતરા જ્ઞેયાઃ ।
 તથાભવ્યત્વાક્ષિપ્તા એકાન્તસ્વભાવબાધયા ॥૮॥

અન્વયાર્થ :-

एगंतसहावबाहाए य અને એકાંત સ્વભાવની બાધા હોવાને કારણે તદ્ભવ્વત્તિવિંશિકા તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત એવા एए बीजाइया આ બીજાદિ તદ્ તદ્ તે તે પ્રકારે સંતરેયરા નેયા સાંતર અને ઇતર=નિરંતર જાણવા.

ગાથાર્થ :-

અને એકાંત સ્વભાવની બાધા હોવાને કારણે તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત એવા આ બીજાદિ તે તે પ્રકારે સાંતર અને નિરંતર જાણવા.

ભાવાર્થ :-

બીજાદિની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ જીવ અનંતકાળ સુધી સંસારમાં રહી શકે છે, કારણ કે તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત બીજાદિ સાંતર અને નિરંતર એમ બે પ્રકારનાં હોય છે, અને જે જીવોનાં બીજાદિ સાંતર હોય છે તેઓ બીજાદિની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ અનંતકાળ સુધી સંસારમાં રહી શકે.

સંસારવર્તી અનંતા જીવોમાંથી કોઈકને જ બીજાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જે જીવોને બીજાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેઓને પણ એક સાથે બીજાદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન કાળ અને ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં પણ થાય છે. કોઈકને આ બીજાદિ સાંતર થાય છે, એટલે કે કોઈક જીવ બીજાદિ પ્રાપ્ત કરીને અટકી જાય, પ્રમાદને વશ થઈ જાય અને પછી કેટલાક કાળનું અંતર ગયા પછી ઉત્તરભૂમિકાને પામે છે, માટે તેઓના બીજાદિ સાંતર કહેવાય. આવા જીવોને બીજાદિ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ અનંતકાળ સુધી સંસારમાં રહી શકે છે. જ્યારે કેટલાક જીવો એવા પણ છે કે જેઓ બીજાદિની પ્રાપ્તિ થયા પછી તરત જ આંતરા વગર ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાને પામી શકે છે. તેવા જીવોના બીજાદિ નિરંતર કહેવાય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે બીજાદિની પ્રાપ્તિ થવાનું કારણ તે તે જીવોનો જુદા જુદા પ્રકારનો સ્વભાવ જ છે.

અહીંયાં તે તે પ્રકારે સાંતર કહ્યું.તેનો ભાવ એ છે કે, કોઈક જીવ બીજાદિ પ્રાપ્ત કરીને અટકી જાય, કોઈક બીજાદિના ક્રમથી યાવત્ ભાવધર્મને પ્રાપ્ત કરીને અટકી જાય, કોઈક જીવ બીજાદિને પ્રાપ્ત કરીને અટકી ગયા બાદ થોડા આંતરાથી ફરીથી બીજાદિ પ્રાપ્ત કરી લે, જ્યારે કોઈક જીવ બીજાદિને પામ્યા પછી લાંબા આંતરા પછી બીજાદિને ફરીથી પામે અને કોઈક જીવ તો ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળના આંતરાથી પણ બીજાદિને ફરીથી પામે. આવા અનેક પ્રકારના આંતરાને બતાવવા માટે તે તે પ્રકારે

સાંતર એમ કહેલ છે. આવા તે તે પ્રકારે સાંતર કે નિરંતર બીજાદિની પ્રાપ્તિનું કારણ પણ તે જીવનું તેવા પ્રકારનું ભવ્યત્વ (સ્વભાવ) જ છે.

તથાભવ્યત્વ એટલે વિશિષ્ટ ભવ્યત્વ. સામાન્ય ભવ્યત્વ એટલે સિદ્ધિગમનની યોગ્યતા, જ્યારે વિશિષ્ટ ભવ્યત્વ એટલે તે તે કાળ, ક્ષેત્ર અને સામગ્રીને પ્રાપ્ત કરાવે તેવી મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતા. વિશિષ્ટ ભવ્યત્વ જે જે વખતે જેવું જેવું કાર્ય થાય છે તે તે કાર્યરૂપે પરિણામ પામીને મોક્ષ અપાવે છે. જેમ ભગવાન મહાવીરસ્વામીની યોગ્યતા સંયમ લઈ અનેક ઉપસર્ગો સહન કરીને પાવાપુરીમાં ચરમ તીર્થંકર થઈને મોક્ષમાં જવાની હતી, આ તેમનું તથાભવ્યત્વ; જ્યારે ઋષભદેવ ભગવાનનું ભવ્યત્વ ભિન્ન દેશ અને ભિન્ન કાળમાં તીર્થંકર થઈને મોક્ષે જવાની યોગ્યતાવાળું હતું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેવું કાર્ય થાય, જે કાળમાં થાય, જે ક્ષેત્રમાં થાય તેવું ભવ્યત્વ તે તથાભવ્યત્વ છે, અને તેથી જ જે જીવનું જેવું તથાભવ્યત્વ હોય તેવા તથાભવ્યત્વને કારણે બીજાદિ સાંતર કે નિરંતર થાય છે.

આ રીતે દરેક જીવના જુદા જુદા તથાભવ્યત્વને કારણે બીજાદિની પ્રાપ્તિના અનેક પ્રકારના સાંતરભેદોની પ્રાપ્તિને નિરંતરભેદની થાય છે તે બતાવવા જ કહેલ છે કે બીજાદિમાં એકાંત સ્વભાવની બાધા છે. તેથી જીવને પ્રાપ્ત થતા બીજાદિ પણ અનેકાંત સ્વભાવવાળા છે. તેથી જ સાંતર આદિ અનેક ભેદો પડે છે. ॥૫-૮॥

અવતરણિકા :-

આઠમી ગાથામાં કહ્યું કે તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત બીજાદિ સાંતર કે નિરંતર થાય છે. તેથી પ્રશ્ન થાય કે જો વિશિષ્ટ સ્વભાવને કારણે બીજાદિ સાંતર કે નિરંતર થાય છે, તો સ્વભાવથી અતિરિક્ત કાળાદિ ચાર કારણોને સાંતર કે નિરંતર બીજાદિની પ્રાપ્તિમાં કારણ સ્વીકારી શકાય નહીં, અને તેમ માનવાથી એકાંતવાદ માનવાની આપત્તિ આવશે. તેથી કહે છે-

તહમવ્વત્તં જં કાલનિયઇપુવ્વકયપુરિસકિરિયાઓ ।

અક્ષિવવ્વહ તહસહાવં તા તદધીણં તયં પિ ભવે ॥૧॥

તથાભવ્યત્વં યત્કાલનિયતિપૂર્વકૃતપુરુષક્રિયાઃ ।

આક્ષિપતિ તથાસ્વભાવં તતસ્તદધીનં તદપિ ભવેત્ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

જં જે કારણથી તહસહાવં તહમ્બ્વત્તં તથાસ્વભાવવાળું એવું તથાભવ્યત્વ કાલનિયદ્વપુલ્કયપુરિસકિરિયાઓ કાળ, નિયતિ, પૂર્વકૃત=કર્મ, અને પુરુષની ક્રિયાને અસ્તિત્વવદ્ આક્ષિપ્ત કરે છે તા તે કારણથી તયં પિ તે પણ=તથાભવ્યત્વ પણ તદધીણં ભવે તેઓને=કાળાદિને આધીન થાય.

✽ અહીં ‘તયંપિ’માં રહેલ ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે કાળાદિ તો તથાભવ્યત્વને આધીન છે જ, પણ તેની જેમ તથાભવ્યત્વ પણ કાળાદિને આધીન છે.

✽ ‘તહસહાવં’=કાળાદિને આક્ષેપ કરવાના સ્વભાવવાળું.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી તથાસ્વભાવવાળું એવું તથાભવ્યત્વ કાળ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષની ક્રિયાને આક્ષિપ્ત કરે છે, તે કારણથી તથાભવ્યત્વ પણ કાળાદિને આધીન થાય.

ભાવાર્થ :-

આઠમી ગાથામાં કહ્યું તે પ્રમાણે તથાભવ્યત્વને કારણે બીજાદિ સાંતર કે નિરંતર થાય છે. જીવમાં રહેલી યોગ્યતા જ્યારે કાર્યરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કાર્ય માત્ર સ્વભાવથી નથી થતું, પરંતુ સ્વભાવની સાથે તેને યોગ્ય કાળનો પરિપાક, તેવા પ્રકારનાં કર્મ, કાર્યને અનુકૂળ પુરુષકાર અને નિયતિની પણ જરૂર પડે છે. તથાભવ્યત્વ જ તેવા પ્રકારના કાળ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષકારને પ્રાપ્ત કરાવીને જીવમાં ધર્મબીજનું વપન કરે છે; અને જે કારણથી તથાભવ્યત્વનો આવો સ્વભાવ છે કે તે કાળ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષકારને આક્ષિપ્ત કરીને જ કાર્ય કરે, તે કારણથી જ નક્કી થાય છે કે કાળાદિ ચારે કારણો તથાભવ્યત્વને આધીન છે. અને કાર્યને અનુકૂળ યોગ્યતારૂપ હોવા છતાં પણ તથાભવ્યત્વ બીજા ચારે કારણોનો આક્ષેપ કરીને જ કાર્ય કરી શકે છે, તેથી જ તથાભવ્યત્વ પણ કાળાદિ ચાર કારણોને આધીન છે એમ કહેવું છે.

આ પ્રમાણે કાળાદિ, તથાભવ્યત્વ વિના કાર્ય નિષ્પન્ન નથી કરી શકતા અને તથાભવ્યત્વ, કાળાદિ વિના કાર્ય નિષ્પન્ન નથી કરી શકતું; આથી જ પાંચે કારણો પરસ્પર સાપેક્ષ રહીને કાર્ય કરે છે. તેથી એકાંતે તથાભવ્યત્વથી જ કાર્ય થાય છે તેમ માનવાની આપત્તિ આવશે નહીં. ॥૫-૯॥

एवं जेणेव जहा होयव्वं तं तहेव होइ त्ति ।
 न य दिव्वपुरिसगारा वि हंदि एवं विरुज्झंति ॥१०॥
 एवं येनैव यथा भवितव्यं तत्तथैव भवतीति ।
 न च दैवपुरुषकारावपि हन्तैवं विरुध्येते ॥१०॥

અન્યાર્થ :-

एवं આ રીતે=પૂર્વ શ્લોકમાં બતાવ્યું કે તથાભવ્યત્વ અને કાલાદિ ચારે કારણો પરસ્પર આધીન છે એ રીતે, જેણેવ જેના વડે જ=જે કાર્ય વડે જ જહા હોયવ્વં જે રીતે થવાવું જોઈએ તં તહેવ હોइ તે=તે કાર્ય તે રીતે જ થાય છે ય અને एवं એ રીતે=શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું એ રીતે દિવ્વપુરિસગારા વિ દૈવ અને પુરુષકાર પણ (કાર્ય નિષ્પત્તિ પ્રત્યે કારણરૂપે સ્વીકારવામાં) ન હંદિ વિરુજ્ઞંતિ વિરોધ પામતા નથી. ત્તિ=પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

પૂર્વ શ્લોકમાં બતાવ્યું કે તથાભવ્યત્વ અને કાલાદિ ચારે કારણો પરસ્પર આધીન છે એ રીતે, જે કાર્ય જે રીતે થવું જોઈએ તે કાર્ય તે રીતે જ થાય છે, અને એ રીતે દૈવ અને પુરુષકાર પણ કાર્યનિષ્પત્તિ પ્રત્યે કારણરૂપે સ્વીકારવામાં વિરોધ પામતા નથી.

ભાવાર્થ :-

નવમી ગાથામાં કહ્યું તે પ્રમાણે તથાભવ્યત્વનો એવો સ્વભાવ છે કે તે બાકીનાં ચારે કારણોને આશ્રિત કરે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેવા પ્રકારનું તથાભવ્યત્વ હોય તેવા પ્રકારનું કાર્ય અવશ્ય થાય જ છે, પરંતુ તે તથાભવ્યત્વ અન્ય કારણોને લાવ્યા વગર કાર્ય કરતું નથી. એનાથી એ ફલિત થયું કે પાંચે કારણો પરસ્પર એક બીજાને આધીન રહીને, જે કાર્ય જે રીતે થવાનું હોય તે કાર્યને તે રીતે જ અવશ્ય કરે છે. તેને સામે રાખીને જ આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું છે કે કાર્ય જે રીતે થવું જોઈએ તે કાર્ય તેમ જ થાય છે, તેમાં સંદેહ નથી; પરંતુ તે કાર્ય અન્ય કારણોની ગેરહાજરીમાં માત્ર સ્વભાવથી નથી થતું, અને તેથી જ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું છે કે, આ રીતે માનવાથી દૈવ અને પુરુષકારને પણ કાર્યનિષ્પત્તિ પ્રત્યે કારણરૂપે સ્વીકારવામાં વિરોધ આવતો નથી. કેમ કે પાંચ કારણોની અંતર્ગત દૈવ અને પુરુષકાર પણ છે, અને એ બન્ને પણ

બાકીનાં કારણો સાથે સંલગ્ન થઈને જ ઉપાદાનના તથાસ્વભાવને કાર્યરૂપે પરિણામ પમાડે છે.

જે કાર્ય જે રીતે થવાનું હોય તે રીતે જ થાય છે એમ માનીએ તો, સામાન્યથી એમ લાગે કે આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીશું તો પણ તે કાર્ય એમ જ થશે, એમાં કોઈ ફેરફાર નહીં થાય, 'અને કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં પુરુષકાર કોઈ રીતે ઉપયોગી નહીં થાય. તે જ રીતે જે કાર્ય જેમ થવાનું હોય તેમ જ થવાનું હોય તો, તે કાર્યમાં દૈવ પણ ઉપયોગી નથી એમ લાગે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તથાભવ્યત્વ પ્રમાણે જે કાર્ય જે રીતે થવાનું હોય તેમ જ થાય છે, પણ તે કાર્ય થતી વખતે તે કાર્યને અનુરૂપ દૈવ અને પુરુષકાર પણ પોતપોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે ભાગ ભજવે જ છે.

માત્ર તથાભવ્યત્વથી કાર્ય થતું નથી, પરંતુ પ્રત્યેક કાર્યમાં દૈવ અને પુરુષકાર પણ કામ કરે છે, એટલે જ દૈવ અને પુરુષકારને પણ કાર્ય પ્રત્યે કારણ માનવામાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. જો કાર્ય દૈવ અને પુરુષકાર વગર માત્ર તથાભવ્યત્વથી જ થઈ જતું હોત તો દૈવ અને પુરુષકારને કાર્ય પ્રત્યે કારણ માનવામાં વિરોધ આવત, પણ એવું થતું નથી. અને આથી જ કાર્યનિષ્પત્તિ પ્રત્યે દૈવ અને પુરુષકારને કારણરૂપે સ્વીકારવામાં વિરોધ આવતો નથી.

અપેક્ષાએ દૈવને અને અપેક્ષાએ પુરુષકારને કાર્યમાત્ર પ્રત્યે કારણરૂપે સ્વીકારીને દૈવ અને પુરુષકારનો અહીં સ્યાદ્વાદ બતાવેલ છે. જેમ જીવના ભેદો અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ ભેદોમાં સંગ્રહિત થાય છે અને અપેક્ષાએ આ જ ભેદો માત્ર ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે ભેદોમાં પણ સંગ્રહિત થાય છે, તેમ કાર્ય પ્રત્યે પૂર્વમાં પાંચ કારણો બતાવીને હવે બીજી અપેક્ષાએ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં દૈવ અને પુરુષકાર એમ માત્ર બે કારણોને જ કાર્યમાત્ર પ્રત્યે કારણ તરીકે સ્વીકારીને દૈવ અને પુરુષકારનો સ્યાદ્વાદ બતાવવામાં આવ્યો છે. તે આ રીતે-જીવનું સિદ્ધિગમનને અનુકૂળ ભવ્યત્વ જ જીવના તે તે કાળના પ્રયત્નથી તે તે પ્રકારના ક્ષયોપશમભાવને પામીને સિદ્ધિગમનમાં પર્યવસાન પામે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે ઉત્તરભૂમિકામાં ક્ષયોપશમભાવને પામેલું જીવનું ભવ્યત્વ જ દૈવ છે, અને જે જે કાળમાં પરિણમન પામે છે તે તે કાળ તેનો કાળપરિપાકરૂપ કારણ છે, અને જે જે રૂપે પ્રયત્નથી જેવું જેવું કાર્ય થાય છે તેવી તેવી જ તે જીવની નિયતિ હતી. આ સર્વે દૈવ અને પુરુષકારથી કાંઈ જુદા નથી. 'ઉપદેશરહસ્ય'ની ગાથા ૫૦ થી ૫૩માં તેથી જ કહ્યું છે કે લાકડામાં રહેલી સ્વરૂપયોગ્યતારૂપ દૈવ છે અને ઘડવાની ક્રિયાના સ્થાને પુરુષકાર છે. આ પ્રમાણે પદાર્થ ભાસે છે, તત્ત્વ બહુશ્રુત વિચારે.॥૫-

અવતરણિકા :-

કાર્યમાત્ર પ્રત્યે દૈવ અને પુરુષકાર બન્ને કારણ હોવા છતાં વ્યવહારનયથી પુરુષકારની પ્રધાનતા ક્યાં છે એ શ્લોક -૧૧માં બતાવે છે અને દૈવની પ્રધાનતા ક્યાં છે એ શ્લોક-૧૨માં બતાવે છે.

જો દિવ્વેણક્ષિત્તો તહા તહા હંત પુરિસગારુ ત્તિ ।

તત્તો ફલમુભયજમવિ ભણ્ણઙ્ગે ખલુ પુરિસગારાઓ ॥૧૧॥

યસ્માત્ દૈવેનાક્ષિત્તસ્તથા તથા હન્ત પુરુષકાર ઇતિ ।

તતો ફલમુભયજમપિ ભણ્યતે ખલુ પુરુષકારાત્ ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :-

જો જે કારણથી દિવ્વેણક્ષિત્તો દૈવવડે આક્ષિત્ત તહા તહા હંત પુરિસગારુ તે તે પ્રકારનો પુરુષકાર હોય છે, તત્તો તે કારણથી ફલમુભયજમવિ બંનેથી પણ ઉત્પન્ન થયેલા ફળને ખલુ ખરેખર પુરિસગારાઓ પુરુષકારથી (થયું એમ) ભણ્ણઙ્ગે કહેવાય છે. ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

✽ અહીં દૈવથી આક્ષિત્ત પુરુષકાર એમ કહેવાથી પુરુષકાર વિશેષ્ય બને છે તેથી મુખ્ય છે, અને દૈવ વિશેષણ છે તેથી ગૌણ છે.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી દૈવવડે આક્ષિત્ત તે તે પ્રકારનો પુરુષકાર હોય છે, તે કારણથી બંનેથી પણ ઉત્પન્ન થયેલા ફળને ખરેખર પુરુષકારથી થયું એમ કહેવાય છે.

(પ્રસ્તુત ગાથામાં પુરુષકાર ક્યાં મુખ્ય છે તે જ બતાવવું છે, તો પણ જ્યાં દૈવ મુખ્ય છે તેનો બોધ થાય તો જ તેનાથી ભિન્ન સ્થળમાં પુરુષકાર મુખ્ય છે તે બતાવી શકાય. તેથી ભાવાર્થમાં દૈવનું મુખ્ય સ્થાન પણ યોજેલ છે.)

ભાવાર્થ :-

સંસારવર્તી જીવો જ્યારે કાર્યને અનુરૂપ તે તે પ્રકારનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે વ્યવહારમાં કાર્ય પ્રયત્નથી થયું એમ કહેવાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તો કાર્યને અનુકૂળ

પુરુષકાર, દૈવથી જ આક્ષિપ્ત હોય છે, કેમ કે કહેવાય છે “બુદ્ધિ કર્માનુસારિણી.” જ્યારે જીવનું પુણ્ય અર્થપ્રાપ્તિને અનુકૂળ હોય છે, ત્યારે તેને અર્થ માટેનો ઉપાય દેખાય છે અને તેમાં તે પ્રયત્ન કરે છે, અને તે પ્રયત્નથી અર્થની પ્રાપ્તિ પણ તેને થાય છે. અહીં જીવે દૈવથી આક્ષિપ્ત પ્રયત્નથી ફળ મેળવ્યું છે છતાં વ્યવહારમાં એમ કહેવાય છે કે જીવે પ્રયત્નને અનુકૂળ ફળ મેળવ્યું છે.

બીજી તરફ જ્યારે જીવનું પુણ્ય અર્થપ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળ નથી હોતું, ત્યારે તે વિપરીત પુણ્યરૂપી દૈવથી આક્ષિપ્ત જીવને એવી જ બુદ્ધિ થાય છે કે જેથી તેના પ્રયત્નથી અર્થપ્રાપ્તિને બદલે નુકસાન થાય. ત્યારે જીવે પુરુષકારથી નુકસાન કર્યું છે તેમ નથી કહેવાતું, પરંતુ તેનું પાપ ઉદયમાં આવ્યું છે એમ કહેવાય છે. વાસ્તવમાં તો અહીં પણ માત્ર વિપરીત પુણ્યને કારણે નુકસાન નથી થયું પણ વિપરીત પુરુષકાર પણ અર્થપ્રાપ્તિને બદલે નુકસાન કરાવવામાં કારણભૂત છે. આમ છતાં, જીવ લાભને સામે રાખીને પ્રયત્ન કરતો હોય છે, તેથી જ્યારે લાભ થાય ત્યારે જ એ લાભ પ્રયત્નથી થયો એવો વ્યવહાર થાય છે; જ્યારે નુકસાન થાય છે ત્યારે જીવે નુકસાનને સામે રાખીને પ્રયત્ન નથી કર્યો હોતો, તેથી નુકસાન પ્રત્યે બળવાન કારણ પાપ દેખાય છે; તેથી પાપથી તે કાર્ય થયું તેમ વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ત્યાં દૈવ અને પુરુષકાર બંને હાજર હોય છે.

આવી જ રીતે જ્યારે કોઈ જીવ મોહનીયના ક્ષયોપશમથી આક્ષિપ્ત ચિત્તને કારણે તત્ત્વની જિજ્ઞાસા અને તે તે પ્રકારના પ્રયત્નોથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે, ત્યારે ક્ષયોપશમભાવસ્વરૂપ દૈવથી આક્ષિપ્ત એવા તેવા પ્રકારના પ્રયત્નથી કાર્ય થયેલ હોવાને કારણે, પ્રયત્નથી તેણે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી એમ કહેવાય છે.

બીજી તરફ જ્યારે કોઈક જીવને વાદળાંને જોઈને નવ પૂર્વાદિ સુધીનો ક્ષયોપશમ થઈ જાય છે, ત્યારે તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે તેણે તે તે પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ દેખાતું નથી, તેથી ત્યાં પુરુષકારથી ફળ પ્રાપ્ત થયું છે એમ કહેવાતું નથી. આમ છતાં અહીં પણ વાદળાંને જોઈને તેવા પ્રકારનું અંતરંગ વીર્ય તો પ્રવર્તે જ છે કે જેથી વિશેષ પ્રકારનો જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ થયો. અહીં કર્મ અતિ સોપક્રમ હોવાને કારણે માત્ર શુભ અધ્યવસાયથી તે કર્મ ક્ષયોપશમભાવને પામે છે, તેથી અહીં દૈવ મુખ્ય કહેવાય છે. પરંતુ જીવ જ્યારે અંદરના ક્ષયોપશમભાવથી પ્રેરાઈને ભણવા યત્ન કરે છે, ત્યારે દૈવથી આક્ષિપ્ત પુરુષકાર હોવા છતાં શાસ્ત્ર ભણનારના પ્રયત્નની મુખ્યતા હોવાને કારણે ત્યાં પુરુષકાર જ મુખ્ય કહેવાય છે.

તેથી એ ફલિત થયું કે દૈવથી આક્ષિપ્ત કાર્યને અનુકૂળ તેવો તેવો પ્રયત્ન જ્યાં

હોય છે, ત્યાં પરમાર્થથી બંનેથી ફળ થયું હોવા છતાં પણ વ્યવહારમાં પુરુષકારથી ફળ થયું એમ કહેવાય છે. ॥૫-૧૧॥

एएण मीसपरिणामिए उ जं तम्मि तं च दुगजण्णं ।
 दिव्वाउ नवरि भण्णइ, निच्छयओ उभयजं सव्वं ॥१२॥
 एतेन मिश्रपरिणामिके तु यत्तस्मिस्तच्च द्विकजन्यम् ।
 दैवात्केवलं भण्यते निश्चयत उभयजं सर्वम् ॥१२॥

અન્વયાર્થ :-

एएण आनी साथे=पुरुषकारनी साथे मीसपरिणामिए मिश्र परिणामवाणुं उ
 ४ तम्मि ते=कर्म होते होते जं दुगजण्णं જે બંનેથી ઉત્પન્ન થયેલ (કાર્ય છે) તં તેને=તે
 કાર્યને નવરિ કેવળ દિવ્વાउ च દૈવથી ४ (જન્ય) भण्णइ કહેવાય છે. निच्छयओ
 નિશ્ચયથી તો उभयजं सव्वं सर्व (કાર્ય) ઉભયજન્ય છે.

✽ ‘उ’ અને ‘च’ બંને ‘एव’ અર્થમાં છે અને ‘च’નો અન્વય ‘दिव्वाउ’ સાથે છે.

✽ પુરુષકારની સાથે મિશ્ર પરિણામવાણું કર્મ એમ કહેવાથી કર્મ વિશેષ્ય બને છે તેથી
 મુખ્ય છે ને પુરુષકાર વિશેષણ બને છે તેથી ગૌણ છે.

ગાથાર્થ :-

પુરુષકારની સાથે મિશ્ર પરિણામવાણું ४ કર્મ હોતે છતે, જે બંનેથી ઉત્પન્ન
 થયેલાં કાર્ય છે, તે કાર્યને કેવળ દૈવથી ४ જન્ય કહેવાય છે. નિશ્ચયથી તો સર્વ ઉભયજન્ય
 છે.

ભાવાર્થ :-

પ્રધાનરૂપે જ્યારે કર્મના ઉદયથી કાર્ય થાય છે, ત્યારે તે કાર્ય થવામાં કર્મની
 સાથે મિશ્રપણે પુરુષકાર પણ કામ કરે છે, પરંતુ ત્યાં પુરુષકાર ગૌણ હોય છે. એક
 વખત ભાગ્યવાદી અને પુરુષકારવાદી બંનેને પરીક્ષા કરવા માટે કૂવામાં ઉતારવામાં
 આવેલ. તે વખતે પુરુષકારવાદીએ પ્રયત્નથી બે લાડવાની પ્રાપ્તિ કરી અને તેમાંથી
 એક લાડવો ભાગ્યવાદીને આપ્યો, ત્યારે ભાગ્યવાદીને લાડવાને ગ્રહણ કરવાના
 પ્રયત્નમાત્રથી રત્નયુક્ત લાડવાની પ્રાપ્તિ થઈ. અહીં સામાન્યથી એમ જણાય છે કે

ભાગ્યવશાત્ રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ, પરંતુ વાસ્તવમાં અહીં પણ લાડવાને ગ્રહણ કરવા સ્વરૂપ અલ્પ પ્રયત્ન તો હતો જ. અલ્પ પ્રયત્નથી મિશ્રિત જ્યારે ભાગ્ય હોય છે ત્યારે, દૈવ અને પુરુષકાર ઉભયથી પેદા થયેલ કાર્યમાં પણ આ કાર્ય દૈવથી જ પ્રાપ્ત થયું છે એ પ્રકારનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, પરંતુ નિશ્ચયથી અર્થાત્ અનુપચરિત વ્યવહારનય પ્રમાણે તો પરમાર્થથી સર્વ કાર્ય દૈવ અને પુરુષકાર ઉભયજન્ય હોય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે “જ્યાં પુરુષકાર પ્રધાન હોય છે તે કાર્ય પણ ઉભયજન્ય હોય છે, તેમ જ્યાં દૈવ પ્રધાન હોય છે તે કાર્ય પણ ઉભયજન્ય હોય છે” આ પ્રકારનું કથન અનુપચરિત વ્યવહારનય કરે છે. જ્યારે નિશ્ચયનય તો ‘યોગબિન્દુ’ની ગાથા નં-૩૨૦ ની ટીકા પ્રમાણે “સાપેક્ષમસમર્થ” એ વચનનું અવલંબન લઈને, જે જ્યારે પ્રધાન હોય તેને જ કારણરૂપે સ્વીકારે છે, પરંતુ બન્નેને કારણરૂપે સ્વીકારતો નથી. જ્યારે વ્યવહારનય બન્નેને કારણરૂપે સ્વીકારે છે, આમ છતાં પ્રધાન કારણને સ્વીકારી તે કારણથી કાર્ય થયેલ છે એ પ્રકારનો ઉપચાર કરે છે; અને અનુપચરિત વ્યવહારનય બન્નેથી કાર્ય થયું છે એમ સ્વીકારે છે. આ પ્રકારનો અર્થ ગાથા-૧૧ અને ૧૨થી ભાસે છે અને તેના માટે ‘ઉપદેશરહસ્ય’ની ગાથા નં. ૫૦થી ૫૩નું દૈવ અને પુરુષકારવાદીનું કથન આધારરૂપે છે, છતાં વિશેષ અર્થ બહુશ્રુતો જાણે. ॥૫-૧૨॥

અવતરણિકા :-

બારમી ગાથામાં બતાવ્યું કે નિશ્ચયથી સર્વ કાર્ય દૈવ અને પુરુષકાર ઉભયથી જન્ય છે, તે જ વાતને યુક્તિથી આ ગાથામાં બતાવતાં કહે છે-

इहराऽणक्खित्तो सो होइ त्ति अहेउओ निओएण ।

इत्तो तदपरिणामो किंचि तम्मत्तजं न तया ॥१३॥

इतरथानाक्षिप्तः स भवतीति अहेतुको नियोगेन ।

इतस्तदपरिणामः किंचित्तन्मात्रजं न तदा ॥१३॥

અવ્યાર્થ :-

इहरा ઈતરથા=આવું ન માનો તો અર્થાત્ નિશ્ચયથી કાર્યમાત્રને ઉભયજન્ય ન માનો અને કેવળ દૈવથી થયું છે એમ માનો તો અણક્ષિત્તો સો હોઈ અનાક્ષિપ્ત એવો તે=દૈવ થાય, ત્તિ આ કારણથી અહેઉઓ નિઓએણ (દૈવ) નિયમથી અહેતુક થાય, इत्तो આથી કરીને (આ કાર્ય) તદપરિણામો તેનો=દૈવનો અપરિણામ છે (કારણ કે)

તયા ત્યારે=આ કાર્ય દૈવથી જન્ય છે એવો વ્યવહાર પ્રવર્તતો હોય ત્યારે તમ્મત્તજં તદ્ માત્ર જન્ય=દૈવમાત્ર જન્ય કિંચિ ન કાંઈપણ નથી.

અન્વયાર્થ :-

નિશ્ચયથી કાર્યમાત્રને ઉભયજન્ય ન માનો અને કેવળ દૈવથી થયું છે એમ માનો તો અનાક્ષિપ્ત એવો તે દૈવ થાય, એથી કરીને દૈવ નિયમથી અહેતુક થાય. આથી કરીને આ કાર્ય દૈવનો અપરિણામ છે કારણ કે આ કાર્ય દૈવથી જન્ય છે એવો વ્યવહાર પ્રવર્તતો હોય ત્યારે, દૈવમાત્ર જન્ય કાંઈપણ નથી.

ભાવાર્થ :-

જે સ્થાનમાં દૈવની પ્રધાનતાથી કાર્ય થાય છે, ત્યાં ઉભયજન્ય કાર્ય હોવા છતાં પણ દૈવથી કાર્ય થયું એ પ્રકારનો વ્યવહાર થાય છે. આવા સ્થાનમાં પણ જો કાર્ય ઉભયથી જન્ય છે એમ ન માનીએ તો પ્રયત્નદ્વારા દૈવ આક્ષિપ્ત થતો નથી એમ માનવું પડે, અને તેમ માનીએ તો એ પ્રાપ્ત થાય કે કેવળ દૈવથી કાર્ય થયું છે, પુરુષકારથી નહીં.

પ્રયત્નદ્વારા દૈવ આક્ષિપ્ત થતું નથી એમ સ્વીકારીએ તો દૈવને અહેતુક માનવું પડે, અર્થાત્ કોઈ પણ કારણ વગર દૈવ પોતાની મેળે આવ્યું છે એમ માનવું પડે. વસ્તુતઃ તો પુરુષકાર દૈવને કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે. લાકડામાં રહેલી મૂર્તિ બનવાની યોગ્યતા જેવું દૈવ છે અને ઘડવાની ક્રિયા જેવો પુરુષકાર (પ્રયત્ન) છે. જેમ ઘડવાની ક્રિયારૂપ પ્રયત્ન અંદરમાં રહેલી મૂર્તિ થવાની યોગ્યતાને બહાર લાવે છે, તેમ પુરુષકાર જ અંદરમાં રહેલા દૈવને કાર્ય કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરે છે. તેથી પુરુષકાર છે હેતુ જેને એવું તે દૈવ કહેવાય. એટલે દૈવનો હેતુ પુરુષકાર છે. પુરુષકારહેતુક દૈવ હોતે છતે પણ જે સ્થાનમાં દૈવની પ્રધાનતાથી કાર્ય થાય છે ત્યાં પુરુષકાર નથી એમ કહીએ, તો નક્કી દૈવને પ્રવર્તાવવામાં કોઈ કારણ નથી. માટે દૈવ કારણ વગરનું છે એમ માનવું પડે.

પુરુષકારથી અપ્રવૃત્ત દૈવ સ્વયં કાર્ય કરતું નથી. તેથી જે કાર્ય દૈવની પ્રધાનતાથી થાય છે તે કાર્યમાત્ર દૈવનો પરિણામ છે એમ કહી શકાય નહીં, કારણ કે પુરુષકારથી અનાક્ષિપ્ત માત્ર દૈવથી ત્યારે કોઈ કાર્ય થતું નથી. આવું કાર્ય જ્યારે દેખાય છે ત્યારે અવશ્ય પુરુષકારની આક્ષિપ્ત દૈવથી જ તે કાર્ય થયું હોય છે, ફક્ત તે વખતે દૈવ બળવાન હોય છે અને પુરુષકાર અલ્પ હોય છે, તેથી દૈવથી કાર્ય થયું એવો વ્યવહાર થાય છે. આ જ વાત નીચેના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે.

દૈવવાદી અને પુરુષકારવાદી બંનેને કૂવામાં ઉતારવામાં આવ્યા. પુરુષકારવાદીએ પ્રયત્ન કરીને બે લાડવા પ્રાપ્ત કર્યા અને પોતાના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલા બે લાડવામાંથી એક લાડવો તેણે દૈવવાદીને આપ્યો. ભાગ્યવાદીએ તો માત્ર તે લાડવાને લેવાનો અને તેને તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેનું ભાગ્ય બળવાન હોવાથી આવા અલ્પ પ્રયત્નથી તેને લાડવામાંથી તે રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. આ રત્નની પ્રાપ્તિમાં પુરુષકાર અલ્પ છે, છતાં તે પુરુષકારને ન માનીએ તો પુરુષકારરૂપ કારણ વિનાના દૈવથી આ કાર્ય થયું તેમ માનવું પડે, તેથી તે દૈવને અહેતુક માનવું પડે.

દૈવ અહેતુક છે માટે તે રત્નની પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય દૈવનો પરિણામ ન કહેવાય, કેમ કે ત્યારે દૈવમાત્રથી થયેલું કોઈ કાર્ય નથી, પરંતુ દૈવ અને પુરુષકાર ઉભયજન્ય તે કાર્ય છે. આમ છતાં પુરુષકાર ગૌણ છે અને દૈવ મુખ્ય છે, તેથી કેવલ દૈવથી થયું તે પ્રકારનો ઉપચાર વ્યવહારમાં પ્રવર્તે છે. ॥૫-૧૩॥

અવતરણિકા :-

પાંચે કારણો પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાના કારણે ૧૦મી ગાથામાં બતાવ્યું કે દૈવ અને પુરુષકારને કાર્યનિષ્પત્તિ પ્રત્યે કારણ તરીકે સ્વીકારવામાં વિરોધ આવતો નથી. ત્યારપછી ૧૧મી થી ૧૩મી ગાથામાં બતાવ્યું કે વ્યવહારમાં કોઈક સ્થાનમાં પુરુષકારની અને કોઈક સ્થાનમાં દૈવની પ્રધાનતા હોવા છતાં પણ સર્વત્ર ઉભયથી જ કાર્ય થાય છે. આમ દૈવ અને પુરુષકારનો વિરોધ નથી એમ સ્થાપન કર્યું. તેથી પ્રશ્ન થાય કે આ દૈવ અને પુરુષકાર છે શું? તે બતાવતાં કહે છે -

પુવ્વકયં કમ્મં ચિય ચિત્તવિવાગમિહ ભન્નઈ દિવ્વો ।

કાલાઙ્ગેહિં તપ્પાયણં તુ તહ પુરિસાગારુ ત્તિ ॥૧૪॥

પૂર્વકૃતં કર્મૈવ ચિત્રવિપાકમિહ ભણ્યતે દૈવમ્ ।

કાલાદિકૈસ્તત્પાચનં તુ તથા પુરુષકાર ઇતિ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

इह अर्ही=आ संसारમાં ચિત્તવિવાગમ્ પુવ્વકયં કમ્મં ચિય ભિન્ન ભિન્ન વિપાકવાણું પૂર્વકૃત કર્મ જ દિવ્વો દૈવ ભન્નઈ કહેવાય છે, તહ તથા કાલાઙ્ગેહિં કાળાદિવડે તપ્પાયણં તેનું=દૈવનું પાચન તુ જ પુરિસાગારુ પુરુષકાર (કહેવાય છે). ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

આ સંસારમાં ભિન્ન ભિન્ન વિપાકવાળું પૂર્વકૃત કર્મ જ દૈવ કહેવાય છે, તથા કાળ, ક્ષેત્ર અને બાહ્ય સામગ્રીવડે દૈવનું પાચન જ પુરુષકાર કહેવાય છે.

બાવાર્થ :-

તે કાળમાં, તે ક્ષેત્રમાં અને તે તે બાહ્ય સામગ્રીમાં કર્મને વિપાક અભિમુખ કરવાનો જીવનો જે પ્રયત્ન છે તે જ દૈવનું પાચન છે. આ પ્રયત્ન જ કાળાદિવડે દૈવનું પાચન છે, અને તે જ તેવા પ્રકારનો એટલે કે કાર્યને અનુકૂળ એવો પુરુષકાર છે. ॥૫-૧૪॥

અવતરણિકા :-

દૈવ અને પુરુષકાર પરસ્પર અવિરુદ્ધ છે, તે બતાવવા માટે ૧૦મી ગાથાથી શરૂ કરેલ વાતનું નિગમન કરતાં કહે છે...

इय समयनीइजोगा इयरेयरसंगया उ जुज्जंति ।
इह दिव्वपुरिसगारा पहाणगुणभावओ दोवि ॥१५॥
इति समयनीतियोगादितरेतरसंगतौ तु युज्येते ।
इह दैवपुरुषकारौ प्रधानगुणभावतो द्वावपि ॥१५॥

અન્વયાર્થ :-

इय આ રીતે=ગાથા-૧૧થી ૧૩માં બતાવ્યું એ રીતે समयनीइजोगा समयनीतिना योगથી इह अर्ही=કાર્યમાત્રમાં पहाणगुणभावओ प्रधान-ગૌણભાવથી इयरेयरसंगया उ०तरेतर संगत જ दिव्वपुरिसगारा દૈવ અને पुरुषकार दोवि બંને પણ जुज्जंति ઘટે છે.

ગાથાર્થ :-

આ રીતે समयनीतिना योगથી कार्यमात्रમાં प्रधान-ગૌણભાવથી ०तरेतर संगत જ દૈવ અને पुरुषकार બંને પણ ઘટે છે.

ભાવાર્થ :-

ગાથા-૧૧થી ૧૩ સુધીમાં જે દૈવ અને પુરુષકારની પરસ્પર સાપેક્ષતા બતાવી, તે પ્રકારની શાસ્ત્રનીતિ છે. આ શાસ્ત્રનીતિનું દરેક કાર્યમાં યોજન હોવાથી કાર્યમાત્ર પ્રત્યે દૈવ અને પુરુષકાર પ્રધાન-ગૌણ ભાવે સંકળાયેલા છે, અર્થાત્ કોઈક સ્થાનમાં દૈવ પ્રધાનરૂપે હોય અને કોઈક સ્થાનમાં પુરુષકાર પ્રધાનરૂપે હોય, પરંતુ કોઈ પણ સ્થાને બંનેમાંથી કોઈ એકથી કાર્ય થતું નથી. ||૫૫-૧૫||

અવતરણિકા :-

ચોથી વિંશિકામાં છેલ્લે બતાવેલ કે ચરમાવર્તમાં ધર્મનો રાગ પ્રગટે છે, અને તે ધર્મનો રાગ બીજાદિના ક્રમથી ભાવધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામે છે, તે વાત ગાથા એકથી પાંચમાં બતાવી. ત્યારપછી શ્લોક-૬માં બતાવ્યું કે બીજની પ્રાપ્તિ પણ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં જ થાય છે, અન્યમાં નહીં; અને ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત પછી પણ સંસાર પાર કરવામાં અનંત કાળ પસાર થઈ શકે છે એમ શ્લોક-૭માં બતાવ્યું. અનંત કાળ પસાર થવાનું કારણ સાંતર બીજાદિ છે એ શ્લોક-૮માં બતાવ્યું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે કેટલાક જીવોના બીજાદિ સાંતર છે અને કેટલાકના નિરંતર, તેનું કારણ તથાભવ્યત્વ છે. આથી કોઈને શંકા થાય કે તથાભવ્યત્વથી જ બીજાદિ સાંતર કે નિરંતર થાય છે, તેથી શ્લોક ૯-૧૦માં બતાવ્યું કે કાળાદિ ચાર કારણોની અપેક્ષાએ જ તથાભવ્યત્વથી કાર્ય થાય છે, પણ માત્ર તથાભવ્યત્વથી નહીં, અને તેથી જ સાંતર અને નિરંતર બીજની પ્રાપ્તિમાં પણ દૈવ અને પુરુષકાર પરસ્પર સંકળાયેલા છે. એથી જ દૈવ અને પુરુષકારનો પરસ્પર સાપેક્ષભાવ ગાથા-૧૧ અને ગાથા-૧૨માં બતાવ્યો. ત્યારપછી દૈવ અને પુરુષકારનું લક્ષણ ગાથા-૧૪માં બતાવ્યું અને ગાથા-૧૫માં દૈવ અને પુરુષકારની પરસ્પર સાપેક્ષતાનું નિગમન કરીને હવે ચરમાવર્તમાં બીજાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જે ગાથા-૬માં બતાવેલ, તેને સામે રાખીને બીજાદિની પ્રાપ્તિ પછીના કાળનું અને બીજાદિની પ્રાપ્તિ પૂર્વના કાળનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે -

તા બીજપુવ્વકાલો નેઓ ભવબાલકાલ એવેહ ।

ઝયરો ડ ધમ્મજુવ્વળકાલો વિહ (વિ હિ) લિંગગમ્મુ ત્તિ ॥૧૬॥

તતો બીજપૂર્વકાલો જ્ઞેયો ભવબાલકાલ એવેહ ।

ઇતરસ્તુ ધર્મયૌવનકાલોઽપિ હિ લિઙ્ગગમ્ય ઇતિ ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :-

તા તે કારણથી=શ્લોક-૬માં બતાવ્યા પ્રમાણે બીજની પ્રાપ્તિ ચરમાવર્તમાં જ થાય છે તે કારણથી, બીજપુલ્કાલો બીજ (પ્રાપ્તિ) પૂર્વનો કાળ હ્રા અહીં=સંસારમાં ભવબાળકાલ એ ભવબાળકાળ જ નેઓ જાણવો. ઉવળી ડ્યરો ઇતર=બીજ (પ્રાપ્તિ)નો કાળ લિંગગમ્મુ લિંગથી ગમ્ય ધમ્મજુલ્લકાલો વિ ધર્મનો યૌવનકાળ જ (જાણવો).

✽ ત્તિ અને હિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

✽ વિહ ના બદલે અહીં વિ હિ પાઠ ‘ધર્મપરીક્ષા’ના આધારે લીધેલ છે.

ગાથાર્થ :-

શ્લોક-૬માં બતાવ્યા પ્રમાણે બીજની પ્રાપ્તિ ચરમાવર્તમાં જ થાય છે તે કારણથી, બીજપ્રાપ્તિપૂર્વનો કાળ સંસારમાં ભવબાળકાળ જ જાણવો. વળી બીજપ્રાપ્તિનો કાળ લિંગથી ગમ્ય ધર્મનો યૌવનકાળ જ જાણવો.

ભાવાર્થ :-

ચરમાવર્તમાં જ જીવોને બીજાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ કોઈક જીવને ચરમાવર્તમાં આવીને તરત બીજાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો કોઈક જીવને પાછળથી થાય છે. અચરમાવર્તમાં તો નિયમા બીજાદિની પ્રાપ્તિ નથી થતી. તેથી અચરમાવર્તકાળ એ બીજપ્રાપ્તિપૂર્વનો કાળ છે. બીજપ્રાપ્તિપૂર્વનો કાળ સંસારમાં ભવબાળકાળ કહેવાય છે. જેમ બાલ્યકાળમાં જીવો માત્ર રમત-ગમતમાં રસ લેતા હોય છે પરંતુ પોતાના ભાવિનો વિચાર કરતા નથી, તેમ બીજપ્રાપ્તિપૂર્વનો કાળ સંસારમાં માત્ર વિષયોની આસક્તિથી પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ ભવનો બાળકાળ છે, અર્થાત્ ભવમાં રમવાનો અનુકૂળ બાળકાળ છે; અને જેમ જીવોમાં યુવાની દરમ્યાન અર્થાદિ ઉપાર્જન માટે અને ભાવિ માટે વિચારણા પ્રગટે છે, તેમ ચરમાવર્તમાં આત્મહિત માટે વિચારણા પ્રગટે છે. તેથી બીજપ્રાપ્તિ પછીના ચરમાવર્તકાળને ધર્માદિને અનુકૂળ એવો ધર્મયૌવનકાળ કહેવાય છે. કયા જીવમાં ધર્મનો યૌવનકાળ છે તે પૂર્વમાં કહેલા બીજાદિના લક્ષણરૂપ લિંગોથી છદ્મસ્થ જાણી શકે છે. ॥૫-૧૬॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં ભવનો બાળકાળ અને ધર્મયૌવનકાળ બતાવ્યો. હવે તે બાળકાળના

વિગમનમાં અને ધર્મના યૌવનકાળની આગળની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિમાં પાંચે કારણો હોવા છતાં કોનું પ્રાધાન્ય છે તે બતાવતાં કહે છે -

પદમે ઇહ પાહત્રં કાલસ્સિયરમ્મિ ચિત્તજોગાણં ।
 બાહિસ્સુદયચિકિચ્છાસમયસમં હોઇ નાયવ્વં ॥૧૭॥
 પ્રથમે ઇહ પ્રાધાન્યં કાલસ્યેતરસ્મિશ્ચિત્રયોગાનામ્ ।
 વ્યાધેરુદયચિકિત્સાસમયસમં ભવતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ :-

ઇહ અહીં=સંસારમાં પદમે પ્રથમમાં=ભવનો બાળકાળ પૂરો થવામાં કાલસ્સ પાહત્રં કાળનું પ્રાધાન્ય છે અને ઇયરમ્મિ ઇતરમાં=ધર્મના યૌવનકાળમાં બાહિસ્સુદયચિકિચ્છાસમયસમં વ્યાધિના ઉદયવાળા જીવ માટે ચિકિત્સાના કાળ સમાન ચિત્તજોગાણં ચિત્રયોગોનું (પ્રાધાન્ય) હોઇ નાયવ્વં જાણવા યોગ્ય છે.

ગાથાર્થ :-

સંસારમાં ભવનો બાળકાળ પૂરો થવામાં કાળનું પ્રાધાન્ય છે અને ધર્મના યૌવનકાળમાં વ્યાધિના ઉદયવાળા જીવ માટે ચિકિત્સાના કાળ સમાન ચિત્રયોગોનું (પ્રાધાન્ય) જાણવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :-

અનાદિથી જીવનો ભવબાળકાળ વર્તતો હોય છે, પરંતુ જ્યારે તથાભવ્યત્વને કારણે જીવનો કાળ પાકે છે ત્યારે જ જીવ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં આવે છે. તેથી જ ભવબાળકાળનો નાશ થવામાં પાંચે કારણોની હાજરી હોવા છતાં પણ કાળની જ પ્રધાનતા રહે છે.

જીવ જ્યારે ચરમાવર્તમાં આવે છે ત્યારે તેનામાં કાંઈક શુદ્ધિ થઈ હોવાને કારણે તત્વાતત્ત્વનો વિચાર કરી શકે તેવી તેની ભૂમિકા થાય છે અને ત્યારે બાહ્યનિમિત્તોને પામીને તે ધર્મપ્રશંસાઆદિ દ્વારા બીજની પ્રાપ્તિ કરે છે. ત્યારપછી ધર્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયોની વિચારણાદિ જુદા જુદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ પુરુષકારને કારણે જીવનો ભાવરોગ અલ્પ થાય છે. તેથી જ કહ્યું કે ધર્મયૌવનકાળમાં ભાવરોગોના નાશ પ્રત્યે ચિત્ર યોગોનું સેવન પ્રધાન કારણ છે.

આ જ બાબતને સમજાવવા માટે દૃષ્ટાંત આપતાં કહે છે કે, જેમ કોઈ વ્યાધિના ઉદયવાળા જીવ માટે જ્યારે કાંઈક વ્યાધિ ઓછી થાય ત્યારે જ ચિકિત્સાને યોગ્ય કાળ કહેવાય છે, અને તેથી જ જો ત્યારે તેને ઔષધ આપવામાં આવે તો રોગ અલ્પ થાય છે; તેમ ધર્મયૌવનકાળમાં ચિત્ર યોગોનું સેવન કરે તો જીવનો ભાવવ્યાધિ અલ્પ થાય છે; અને ચિકિત્સાયોગ્ય કાળમાં ઔષધિનું સેવન ન કરે તો રોગ અલ્પ ન પણ થાય, તેમ ધર્મયૌવનકાળમાં પણ જુદા જુદા ધર્માનુષ્ઠાનોરૂપ યોગોનું સેવન ન કરે તો ભાવરોગ અલ્પ ન પણ થાય. પરંતુ જ્યારે ભવબાળકાળ હોય છે ત્યારે જીવ કદાચ ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ ચિત્ર યોગોનું સેવન કરે તો પણ તે અનુષ્ઠાનો તેના રોગને હઠાવવા સમર્થ નથી થતાં, ત્યાં તો ભાવરોગને દૂર કરવા માટે પ્રધાનરૂપે કાળ જ સમર્થ છે. ॥૫-૧૭॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૬માં ભવબાળકાળ અને ધર્મયૌવનકાળ બતાવ્યો. ત્યારપછી તે બન્ને કાળમાં ફળની નિષ્પત્તિ પ્રત્યે પાંચ કારણોમાંથી કોનું પ્રાધાન્ય છે તે શ્લોક-૧૭માં બતાવ્યું. હવે ભવબાળકાળમાં જીવનું કેવું માનસ હોય છે તે દૃષ્ટાંત થી શ્લોક-૧૮માં બતાવે છે અને ધર્મયૌવનકાળમાં જીવનું કેવું માનસ હોય છે તે શ્લોક-૧૯માં બતાવે છે -

બાલસ્સ ધૂલિગેહાતિરમણકિરિયા જહા પરા ભાઈ ।
 ભવબાલસ્સ વિ તસ્સત્તિજોગઓ તહ અસક્કિરિયા ॥૧૮॥
 બાલસ્ય ધૂલિગેહાદિરમણક્રિયા યથા પરા ભાતિ ।
 ભવબાલસ્યાપિ તચ્છક્તિયોગાત્ તથાસત્ક્રિયા ॥૧૮॥

જુવ્વણજુત્તસ્સ ડ મોગરાગઓ સા ન કિંચિ જહ ચેવ ।
 એમેવ ધમ્મરાગાસસક્કિરિયા ધમ્મજૂણો વિ ॥૧૯॥
 યૌવનયુક્તસ્ય તુ મોગરાગાત્ સા ન કિંચિદ્ યથૈવ ।
 એમેવ ધર્મરાગાદસત્ક્રિયા ધર્મયૂનોડપિ ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ :-

જહા જે પ્રકારે બાલસ્સ બાળકને ધૂલિગેહાતિરમણકિરિયા ધૂળના ઘસાદિમાં રમણ કરવાની ક્રિયા પરા શ્રેષ્ઠ ભાઈ લાગે છે, તહ તે પ્રકારે ભવબાલસ્સ વિ ભવબાળને

પણ તસ્સત્તિજોગઓ તેની=ભવભ્રમણની શક્તિના યોગથી અસક્કિરિયા અસત્કિયાઓ (શ્રેષ્ઠ લાગે છે.)

૩ વળી જહ જે પ્રકારે જુવ્વણજુત્તસ્સ યૌવનયુક્ત એવા જીવને ભોગરાગઓ ભોગના રાગથી સા તે=ધૂળના ઘરાદિમાં રમણ કરવાની ક્રિયા ન કિંચિ ચેવ નકામી જ લાગે છે, એમેવ એ પ્રકારે જ ધમ્મજૂનો વિ ધર્મયુવાનને પણ ધમ્મરાગાડસક્કિરિયા ધર્મરાગથી અસત્કિયાઓ (નકામી જ લાગે છે.)

ગાથાર્થ :-

જે પ્રકારે બાળકને ધૂળના ઘરાદિમાં રમણ કરવાની ક્રિયા શ્રેષ્ઠ લાગે છે, તે પ્રકારે ભવબાળને પણ ભવભ્રમણની શક્તિના યોગથી અસત્કિયાઓ શ્રેષ્ઠ લાગે છે.

વળી જે પ્રકારે યૌવનયુક્ત એવા જીવને ભોગના રાગથી ધૂળના ઘરાદિમાં રમણ કરવાની ક્રિયા નકામી જ લાગે છે, એ પ્રકારે જ ધર્મયુવાનને પણ ધર્મરાગથી અસત્કિયાઓ નકામી જ લાગે છે. ||૫-૧૮/૧૯||

અંવતરણિકા :-

ઓગણીસમી ગાથામાં ધર્મયુવાનને ધર્મરાગને કારણે સંસારની ક્રિયા અસત્કિયારૂપ દેખાય છે તેમ બતાવ્યું, હવે ધર્મયૌવનકાળમાં જીવને શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે તે બતાવતાં બીજાદિવિંશિકાનું નિગમન કરતાં કહે છે -

इय बीजाइकमेणं जायइ जीवाण सुद्धधम्मू त्ति ।

जह चंदणस्स गंधो तह एसो तत्तओ चेव ॥२०॥

इति बीजादिक्रमेण जायते जीवानां शुद्धधर्म इति ।

यथा चन्दनस्य गन्धस्तथैष तत्त्वत एव ॥२०॥

અન્યથાર્થ :-

જહ જે પ્રકારે ચંદનસ્સ ગંધો ચંદનની ગંધ છે તહ તે પ્રકારે તત્તઓ ચેવ તત્ત્વથી જ एसो सुद्धधम्मू આ શુદ્ધધર્મ इय આ રીતે=ગાથા-૧થી ગાથા-૫માં બતાવ્યું એ રીતે બીજાદિક્રમેણ બીજાદિના ક્રમથી जीवाण જીવોને जायइ થાય છે. ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

જે પ્રકારે ચંદનની ગંધ છે તે પ્રકારે તત્ત્વથી જ આ શુદ્ધધર્મ ગાથા-૧થી ગાથા-૫માં બતાવ્યું એ રીતે બીજાદિના ક્રમથી જીવોને થાય છે.

ભાવાર્થ :-

જેમ ચંદનમાં ગંધ ચંદનની પ્રકૃતિરૂપ હોય છે તેમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ શુદ્ધધર્મ જીવની પ્રકૃતિરૂપ છે. તેથી કહ્યું કે તત્ત્વથી જ આ શુદ્ધધર્મ જીવને પ્રગટે છે. શુદ્ધધર્મથી દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિરૂપ ધર્મ નથી લેવાનો, પણ ગાથા-૫માં બતાવેલ દેશનાદ્વારા પ્રગટ થયેલ યથાર્થ બોધરૂપ ભાવધર્મ લેવાનો છે. પદાર્થને યથાર્થ જોવો, એ જીવની પ્રકૃતિ છે, પરંતુ કર્મના કારણે જીવમાં વિપર્યાસ હોવાથી જીવને અતત્ત્વ તત્ત્વરૂપે દેખાય છે; પરંતુ જ્યારે જીવને શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જીવ તત્ત્વને જ તત્ત્વરૂપે જોઈ શકે છે અને આ જ જીવની પ્રકૃતિ છે. તેથી જ “આ ભાવધર્મ ચંદનમાં રહેલી ગંધતુલ્ય છે” તેમ કહેલ છે. ||૫-૨૦||

॥ इति पञ्चमी बीजादिविंशिका समाप्ता ॥५॥

॥ સદ્ધર્મવીંશિકા ષષ્ઠી ॥

અવતરણિકા :-

પાંચમી બીજાદિવિંશિકામાં અંતે બતાવ્યું કે જીવને બીજાદિના ક્રમથી શુદ્ધધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ ચન્દનનો સ્વભાવ ગંધ છે તેમ આ શુદ્ધધર્મ પણ જીવનો સ્વભાવ છે. તેથી હવે તે શુદ્ધધર્મ શું છે અને કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવતાં કહે છે-

એસો પુણ સમ્મત્તં સુહાયપરિણામરૂવમેવં ચ ।
 અપ્પુવ્વકરણસજ્ઞં ચરમુક્કોસદ્દિર્ઘ્વવણે ॥૧॥
 એષઃ પુનઃ સમ્યક્ત્વં શુભાત્મપરિણામરૂપમેવં ચ ।
 અપૂર્વકરણસાધ્યં ચરમોત્કૃષ્ઠસ્થિતિક્ષણે ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

પુણ વળી એસો આ=આગળમાં કહેલો શુદ્ધધર્મ, સુહાયપરિણામરૂવં શુભ=શુભ આત્મપરિણામરૂપ સમ્મત્તં સમ્યક્ત્વ છે ચ અને એવં આ રીતે=આગળની ગાથામાં બતાવવાના છે એ રીતે, ચરમુક્કોસદ્દિર્ઘ્વવણે ચરમઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ ક્ષય થયે છતે=કર્મના ઉદયના પ્રારંભના કાળને છોડીને છેલ્લો પાછળનો કર્મસ્થિતિનો ભાગ ક્ષય થયે છતે અપ્પુવ્વકરણસજ્ઞં અપૂર્વકરણથી સાધ્ય છે.

ગાથાર્થ :-

વળી આગળમાં કહેલો શુદ્ધધર્મ, શુભ આત્મપરિણામરૂપ સમ્યક્ત્વ છે, અને હવે પછીની ગાથામાં બતાવવાના છે એ રીતે, તે સમ્યક્ત્વ ચરમઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ ક્ષય થયે છતે અપૂર્વકરણથી સાધ્ય છે.

ભાવાર્થ :-

સંસારવર્તી જીવો તીવ્ર ક્લેશથી કર્મની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ બાંધે છે. આ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ બાંધ્યા પછી સતત સત્તામાં હોય છે એવું નથી, આમ છતાં, ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ બાંધવાની શક્તિ વિદ્યમાન હોવાને કારણે જીવ તે તે નિમિત્ત પામીને ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ બાંધે છે.

આવી રીતે જીવે અનંતી વખત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધી, અને ભોગવીને કે અન્ય નિમિત્તે તેનું ક્ષપણ પણ કર્યું. પરંતુ જીવ જ્યારે અપુનર્બંધક બને છે ત્યારે પુનઃ પુનઃ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવાની યોગ્યતા જ નાશ થઈ જાય છે. તેથી અપુનર્બંધકપ્રાપ્તિકાળમાં ચરમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું ક્ષપણ થાય છે અને તે થયા પછી જીવમાં યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એમ ત્રણ કરણનો પરિણામ થાય છે, જેમાં અપૂર્વકરણથી સાધ્ય સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધધર્મ થાય છે. આ સમ્યક્ત્વ, જીવના શુભ આત્મપરિણામરૂપ છે, પણ ઉપાધિકૃત નથી.

અપૂર્વકરણથી સાધ્ય સમ્યક્ત્વ છે એમ કહેવાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે, અપુનર્બંધક થવા પૂર્વે પણ યથાપ્રવૃત્તિકરણ થાય છે પણ તેનાથી સમ્યક્ત્વ મળતું નથી, અને અપૂર્વકરણ થયા પછી અવશ્ય અનિવૃત્તિકરણ થાય જ છે, તેથી અપૂર્વકરણથી જ સમ્યક્ત્વ સાધ્ય છે, તેમ કહેલ છે. ॥૬-૧॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં બતાવ્યું કે કર્મોની ચરમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું ક્ષપણ થયે છે તે અપૂર્વકરણથી સાધ્ય શુભ આત્મપરિણામરૂપ સમ્યક્ત્વ થાય છે, તેથી હવે કર્મો કેટલાં છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ શું છે તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

કમ્માણિ અદ્દુ નાણાવરણિજ્જાઈણિ હુંતિ જીવસ્સ ।
 તેસિં ચ ઠિઈ ભણિયા ઉક્કોસેણેહ સમયમ્મિ ॥૨॥
 કર્માણ્યષ્ટ જ્ઞાનાવરણીયાદીનિ ભવન્તિ જીવસ્ય ।
 તેષાં ચ સ્થિતિર્ભણિતા ઉત્કૃષ્ટેનેહ સમયે ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

જીવસ્સ જીવના નાણાવરણિજ્જાઈણિ જ્ઞાનાવરણીયાદિ અદ્દુ આઠ કમ્માણિ કર્મો હુંતિ હોય છે ચ અને ઇહ સમયમ્મિ આ દર્શનમાં તેસિં તેની ઉક્કોસેણ ઉત્કૃષ્ટથી ઠિઈ સ્થિતિ ભણિયા કહેવાયેલી છે.

ગાથાર્થ :-

જીવનાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો હોય છે અને આ દર્શનમાં=ભગવાનના દર્શનમાં તેની ઉત્કૃષ્ટથી સ્થિતિ કહેવાયેલી છે. ॥૬-૨॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૨ માં બતાવેલાં જીવનાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવતાં કહે છે -

આઇલ્લાણં તિણ્હં ચરિમસ્સ ય તીસ કોડકોડીઓ ।
 હોઇ ઠિઈં ઉક્કોસા અયરાણં સતિકડા ચેવ ॥૩॥
 આદિમાનાં ત્રયાણાં ચરમસ્ય ચ ત્રિશત્ કોટાકોટ્યઃ ।
 ભવતિ સ્થિતિરુત્કૃષ્ટાતરાણાં સ્વકૃતા ચૈવ ॥૩॥

સયરિં તુ ચડથ્થસ્સા વીસં તહ છદ્ધસત્તમાણં ચ ।
 તિત્તીસ સાગરાઈં પંચમગસ્સાવિ વિન્નેયા ॥૪॥
 સપ્પતિસ્તુ ચતુર્થસ્ય વિંશતિસ્તથા ષઠ્ઠસપ્પમયોશ્ચ ।
 ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરાણિ પચ્છમકસ્યાપિ વિજ્ઞેયા ॥૪॥

અન્યાર્થ :-

સતિકડા ચેવ સ્વવડે ૪= જીવવડે ૪ આઇલ્લાણં તિણ્હં આદિના ત્રણની અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીયકર્મની ચરિમસ્સ ય અને છેલ્લાની અર્થાત્ અંતરાયકર્મની તીસ ત્રીસ, તુ ચડથ્થસ્સા વળી ચોથાની અર્થાત્ મોહનીયની સયરિં સિત્તેર તહ છદ્ધસત્તમાણં ચ તથા છઠ્ઠા અને સાતમાની અર્થાત્ નામ અને ગોત્રકર્મની વીસં વીસ કોડકોડીઓ અયરાણં કોડાકોડી સાગરોપમ ઉક્કોસા ઉત્કૃષ્ટ ઠિઈં સ્થિતિ હોઇ થાય છે. પંચમગસ્સાવિ પાંચમાની અર્થાત્ આયુષ્યની પણ તિત્તીસ સાગરાઈં તેત્રીસ સાગરોપમ (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) વિન્નેયા જાણવી.

ગાથાર્થ :-

જીવવડે ૪ આદિના ત્રણની અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીયકર્મની અને છેલ્લાની અર્થાત્ અંતરાયકર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ, અને ચોથાની અર્થાત્ મોહનીયની સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ તથા છઠ્ઠા અને સાતમાની અર્થાત્ નામ અને ગોત્રકર્મની વીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે અને પાંચમાની અર્થાત્ આયુષ્યની પણ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જાણવી. ॥૬-૩/૪॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં બતાવ્યું કે ચરમઉત્કૃષ્ટસ્થિતિના ક્ષપણથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ગાથા-૨-૩-૪માં કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવી. હવે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં જીવને સમ્યક્ત્વ કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી, તે બતાવતાં કહે છે -

અદ્વુહં પયડીણં ઉક્કોસઠિઈએ વટ્ટમાણો ડ ।

જીવો ન લહઈ એયં જેણ કિલિદ્વાસઓ ભાવો ॥૫॥

અષ્ટાનાં પ્રકૃતીનાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતૌ વર્તમાનસ્તુ ।

જીવો ન લભત એતદ્ યેન કિલિદ્વાસયો ભાવઃ ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

ડ વળી જેણ જે કારણથી કિલિદ્વાસઓ (જીવનો) કિલિષ્ટ આશયવાળો ભાવો ભાવ છે (તે કારણથી) અદ્વુહં આઠે પયડીણં પ્રકૃતિની ઉક્કોસઠિઈએ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વટ્ટમાણો વર્તતો જીવો જીવ એયં આ=સમ્યક્ત્વ ન લહઈ પામતો નથી.

ગાથાર્થ :-

વળી જે કારણથી જીવનો કિલિષ્ટ આશયવાળો ભાવ છે તે કારણથી આઠે પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તતો જીવ સમ્યક્ત્વ પામતો નથી.

ભાવાર્થ :-

અહીં વિશેષ એ છે કે જીવમાં કર્મની અનુબંધશક્તિ જુદી છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવાની શક્તિ જુદી છે. દૂર દૂર પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનુબંધશક્તિ ઘણી અધિક હોય છે અને ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં પણ અનુબંધશક્તિ ઘણી પણ હોય છે, પણ અન્ય આવર્ત કરતાં ઘણી ઓછી છે. અનાદિનિગોદમાં અનુબંધશક્તિ અધિક હોવા છતાં જીવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાગરોપમથી અધિક હોતી નથી, તેથી અનંત કાળ સુધી નિગોદમાં રહેવા છતાં જીવે ૭૦ કોડાકોડી આદિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ક્યારેય બાંધી નથી. અનાદિનિગોદમાં શક્તિરૂપે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના હેતુભૂત કિલિષ્ટ ભાવ તો છે જ, પરંતુ પંચેન્દ્રિયપણું આદિ નહીં હોવાને કારણે ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશ અભિવ્યક્ત થતો નથી, અને તેથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ થતો નથી. પંચેન્દ્રિયપણામાં પણ તેવા પ્રકારના રાગાદિ કલેશના નિમિત્તો મળે છે ત્યારે જ ઉત્કૃષ્ટ કલેશ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્યારે જ ઉત્કૃષ્ટ

સ્થિતિ બંધાય છે, અને તે બંધાયેલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ સદા સત્તામાં રહેતી નથી. આમ, અનાદિ કાળમાં જીવ ક્યારેક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે, પરંતુ જીવમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવાની યોગ્યતા તો ચરમાવર્ત બહાર પણ હોય છે અને ચરમાવર્તમાં પણ હોય છે, અને તેનું કારણ જીવમાં રહેલો તીવ્ર ભવાભિષ્વંગ છે. અપુનર્બંધકદશામાં તે ભવાભિષ્વંગ કાંઈક ઘટે છે અને તેથી જ ફરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધી શકે તેવી યોગ્યતાનો જ નાશ થઈ જાય છે. આ યોગ્યતાનો નાશ એટલે જ કિલષ્ટ આશયનો અભાવ અને તેને જ ચરમઉત્કૃષ્ટસ્થિતિના ક્ષપણના કારણ તરીકે અહીં કહેલ છે. ॥૬-૫॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં કહેલ કે શુભ આત્મપરિણામરૂપ સમ્યક્ત્વ છે અને તે અપૂર્વકરણથી સાધ્ય છે, તેથી તે અપૂર્વકરણ સાધ્ય ક્યારે બને છે, તે બતાવતાં કહે છે-

સત્ત્વહં પયડીણં અભિંભતરઓ ડ કોડકોડીએ ।
 પાડણઙ નવરમેયં અપુલ્લકરણેણ કોઈ તુ ॥૬॥
 સસાનાં પ્રકૃતીનામભ્યન્તરતસ્તુ કોટીકોટ્યાઃ ।
 પ્રાપ્નોતિ કેવલમેતદ્ અપૂર્વકરણેન કોડપિ તુ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

(આયુષ્યકર્મને છોડીને) સત્ત્વહં પયડીણં સાત પ્રકૃતિઓની કોડકોડીએ અભિંભતરઓ કોટાકોટીની=અંદરની સ્થિતિ થયા પછી ડ જ, નવરમ્ માત્ર કોઈ તુ કોઈક જ અપુલ્લકરણેણ અપૂર્વકરણના બળથી એવં આને=સમ્યક્ત્વને પાડણઙ પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાથાર્થ :-

આયુષ્યકર્મને છોડીને સાત પ્રકૃતિઓની કોટાકોટીની અંદરની સ્થિતિ થયા પછી જ, માત્ર કોઈક જ, અપૂર્વકરણના બળથી સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :-

આયુષ્યકર્મને છોડીને સાત કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિ એક કોટાકોટી સાગરોપમથી ઓછી થયે છતાં કોઈક જ જીવ અપૂર્વકરણના બળથી સમ્યક્ત્વને પામે છે. ॥૬-૬॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૬ માં કહ્યું કે અપૂર્વકરણ દ્વારા કોઈક જ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. તેથી કેટલા કરણો છે તે બતાવતાં કહે છે -

કરણં અહાપવત્તં અપુવ્વમણિયટ્ટિમેવ ભવ્વાણં ।

ઇયરેસિં પઢમં ચિય ભણ્ણઙ્ગ કરણં તિ પરિણામો ॥૭॥

કરણં યથાપ્રવૃત્તં અપૂર્વમનિવૃત્તિરેવ ભવ્યાનામ્ ।

ઇતરેષાં પ્રથમમેવ ભણ્યતે કરણમિતિ પરિણામઃ ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

ભવ્વાણમેવ ભવ્ય જીવોને જ અહાપવત્તં યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપુવ્વમણિયટ્ટિમ્ કરણં અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ છે અને ઇયરેસિં ઇતરોને= અભવ્ય જીવોને પઢમં પ્રથમ (યથાપ્રવૃત્તિકરણ) ચિય જ છે.

(અહીં પ્રશ્ન થાય કે કરણ શું છે ? તેથી કહે છે -) કરણં કરણ તિ એ પરિણામો પરિણામ ભણ્ણઙ્ગ કહેવાય છે.

✽ તિ શબ્દ એતદ્ અર્થમાં છે.

ગાથાર્થ :-

ભવ્ય જીવોને જ યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ છે અને અભવ્ય જીવોને પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ જ છે.

ભાવાર્થ :-

આત્માનો પરિણામ એ કરણ કહેવાય છે. ભવ્ય જીવોને યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ હોય છે. અભવ્ય જીવોને યથાપ્રવૃત્તિકરણ જ હોય છે. ॥૬-૭॥

અવતરણિકા :-

ત્રણ કરણોના સ્થાનનું યોજન બતાવતાં કહે છે -

જા ગંઠી તા પઢમં, ગંઠિં સમઙ્છઓ ભવે બીયં ।

અણિયટ્ટીકરણં પુણ સમ્મત્તપુરક્ખડે જીવે ॥૮॥

યાવદ્ગ્રન્થિસ્તાવત્ પ્રથમં, ગ્રન્થિ સમતિક્રામતો ભવેદ્ દ્વિતીયમ્ ।

અનિવૃત્તિકરણં પુનઃ સમ્યક્ત્વપુરસ્કૃતે જીવે ॥૮॥

અન્વયાર્થ :-

જા ગંઠી તા ગ્રન્થિ સુધી (જીવને) પઢમં પ્રથમ છે. ગંઠિં ગ્રન્થિને સમઙ્છઓ સમતિક્રાન્ત=ભેદ કરતાં જીવને બીયં બીજું ભવે થાય, પુણ વળી સમ્મત્તપુરક્ખડે જીવે સમ્યક્ત્વને સન્મુખ થયેલા જીવમાં અણિયટ્ટીકરણં અનિવૃત્તિકરણ થાય.

✽ અહીં જા ગંઠી તા એમ કહ્યું છે ત્યાં તા વાક્યાલંકારમાં છે અને ગ્રન્થિના ભેદકાળમાં બીજું અપૂર્વકરણ છે અને તેના પૂર્વ સુધી પ્રથમ છે, તે બતાવવા માટે યાવદ્ગ્રન્થિઃ એમ કહેલ છે.

ગાથાર્થ :-

ગ્રંથિ સુધી જીવને પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. ગ્રંથિને ભેદ કરતાં જીવને બીજું અપૂર્વકરણ થાય છે. વળી સમ્યક્ત્વને સન્મુખ થયેલા જીવમાં અનિવૃત્તિકરણ થાય.

બાવાર્થ :-

ગ્રંથિ સુધી જીવને પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ગ્રન્થિને ભેદતાં બીજું અપૂર્વકરણ થાય છે અને સમ્યક્ત્વની અભિમુખ થયેલા જીવમાં અનિવૃત્તિકરણ હોય છે.

સંસારના આશયવાળો કે આશય વગરનો કોઈ પણ જીવ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરવા અભિમુખ થાય છે ત્યારે તે ગ્રન્થિદેશમાં આવે છે. આ ગ્રન્થિદેશની જ વિશુદ્ધ ભૂમિકા યોગની પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ છે. અપેક્ષાએ તેને અપુનર્બંધક અવસ્થા પણ કહેવાય છે અને એ જ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા તો પ્રવર્તતી હોય છે, પણ હજી અતત્ત્વમાં તે જીવોનો રાગ વર્તતો હોય છે અને આથી જ તે જીવોએ સમ્યગ્ બોધ કરવામાં પ્રતિબંધક એવા રાગદ્વેષના પરિણામરૂપ ગ્રન્થિ ભેદી નથી હોતી.

આવા અપુનર્બંધક આદિ જીવો જ જ્યારે ઉપદેશ આદિના નિમિત્તે અધિગમ સમ્યક્ત્વ પામે છે, ત્યારે તત્ત્વ-અતત્ત્વના વિભાગ માટે ઉપયોગવાળા બની જાય છે, અને તે તત્ત્વનિર્ણયના યત્નકાળમાં જીવમાં વર્તતા અતત્ત્વ પ્રત્યેના રાગને દૂર કરવા તેઓ યત્ન કરતા હોય છે; તે જ તેમની ગ્રન્થિભેદની પ્રક્રિયા છે, અને તેને જ અપૂર્વકરણ

કહે છે; અથવા ભગવાનની ભક્તિમાં કે મુનિને દાનાદિમાં ઉપયોગવાળા જીવો પણ વીતરાગતા પ્રત્યે કે મુનિભાવ પ્રત્યે તીવ્ર ભક્તિવાળા હોય છે ત્યારે, વીતરાગતારૂપ કે મુનિભાવરૂપ તત્ત્વ પ્રત્યે તેમનો રાગ અતિશયિત થતો હોય છે, અને તેનાથી જ અતત્ત્વ પ્રત્યેનો રાગ ક્ષીણ ક્ષીણ થાય છે, તે પણ ગ્રંથિભેદની પ્રક્રિયા છે; અથવા તો કોઈ જીવને જીવસ્વભાવે જ તેવો નિર્મળ પરિણામ પ્રગટે, તો નિસર્ગથી પણ ગ્રંથિનો ભેદ થઈ શકે, તે પણ અપૂર્વકરણરૂપ છે.

તત્ત્વને જોવામાં અટકાવનાર રાગ-દ્વેષનો પરિણામ એ ગ્રંથી છે અને અપૂર્વકરણના પરિણામથી તે પ્રકારના રાગ-દ્વેષ દૂર થાય છે તે જ ગ્રંથીભેદ છે. તે પ્રકારના રાગ-દ્વેષને દૂર કર્યા પછી જીવનો ઉપયોગ તત્ત્વના નિર્ણય માટે પ્રવર્તતો હોય છે, તે સમ્યક્ત્વને સન્મુખ એવો અનિવૃત્તિકરણનો પરિણામ છે, અને તેના ફળરૂપે તત્ત્વનો યથાર્થ બોધ તે જીવને થાય છે, અને તે બોધથી તેને ભગવાનના વચનમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા પ્રગટે છે. એટલું જ નહીં પણ સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત એવા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને અંતરંગ પ્રજ્ઞાથી તે જોઈ શકે છે અને આથી જ મોક્ષ પ્રત્યે તેને ઉત્કટ ઈચ્છા થાય છે. ॥૬-૮॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૮માં ત્રણ કરણોનાં સ્થાનો બતાવ્યાં. હવે તે ત્રણ કરણના ફળરૂપે થતા સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે -

इत्थ य परिणामो खलु जीवस्स सुहो य होइ विन्नेओ ।

किं मलकलंकमुक्कं कणगं भुवि सामलं होइ? ॥९॥

अत्र च परिणामः खलु जीवस्य शुभश्च भवति विज्ञेयः ।

किं मलकलंकमुक्तं कनकं भुवि श्यामलं भवति? ॥९॥

અન્વયાર્થ :-

ય અને इत्थ અહીંયાં=સમ્યક્ત્વમાં જીવસ્સ જીવનો ખલુ જ પરિણામો પરિણામ હોઈ થાય છે ય અને (તે) सुहो શુભ=શુદ્ધ વિન્નેओ જાણવો.

(તે સમ્યક્ત્વ પરિણામ કેવો છે તે દૃષ્ટાંત દ્વારા બતાવે છે).

किं शुं भुवि जगतं मलकलंकमुक्कं मलकलंकथी रहित कणगं सुवर्ण सामलं श्याम होइ होय ? अर्थात् न होय.

ગાથાર્થ :-

અને સમ્યક્ત્વમાં જીવનો જ પરિણામ થાય છે અને તે શુદ્ધ જાણવો. અને તે સમ્યક્ત્વનો પરિણામ દૃષ્ટાંતથી કેવો છે તે બતાવતાં કહે છે કે શું જગતમાં મલકલંકથી રહિત સુવર્ણ શ્યામ હોય? અર્થાત્ ન હોય.

ભાવાર્થ :-

ત્રણ કરણની સમાપ્તિ પછી જીવ જ્યારે સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે જીવનો મૂળભૂત શુદ્ધ પરિણામ પ્રગટે છે. આ પરિણામ કર્મના વિગમનથી થયેલો જીવનો ચોખ્ખો પરિણામ જાણવો. કેમ કે તત્ત્વને જોવામાં પ્રતિબંધક રાગાદિના વિગમનને કારણે જીવના પોતાના મૂળભૂત પરિણામરૂપ આ સમ્યગ્દર્શન છે. આ જ વાતને દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, જેમ મળકલંકથી રહિત સુવર્ણ ક્યારેય કાળું ન હોય તેમ સમ્યક્ત્વકાળભાવી જીવનો પરિણામ ક્યારેય વિપર્યસિવાળો ન હોય. ॥૬-૯॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે ત્રણ કરણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે સમ્યક્ત્વ પામવાને કારણે જીવમાં પ્રગટ થતા પ્રશમ આદિ પાંચ ભાવોને ક્રમસર બતાવતાં કહે છે-

પયઈ ય વ કમ્માણં વિયાણિઝં વા વિવાગમસુહં તિ ।

અવરદ્ધે વિ ન કુપ્પઈ ડવસમઓ સવ્વકાલં પિ ॥૧૦॥

પ્રકૃતીશ્ચ વા કર્મણાં વિજ્ઞાય વા વિપાકમશુભમિતિ ।

અપરાદ્ધેઽપિ ન કુપ્પયિતિ ઉપશમાત્સર્વકાલમપિ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :-

ય અને કમ્માણં કર્મની પયઈ પ્રકૃતિને વ અથવા (કમ્માણં કર્મના) વિવાગમસુહં અશુભ વિપાકને વિયાણિઝં વા જાણીને સવ્વકાલં પિ સર્વકાળ પણ ડવસમઓ ઉપશમ હોવાને કારણે (સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ) અવરદ્ધે વિ અપરાધમાં પણ ન કુપ્પઈ ક્રોધ કરતો નથી. તિ=પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

અને કર્મની પ્રકૃતિને અથવા કર્મના અશુભ વિપાકને જાણીને સર્વકાળ પણ ઉપશમ હોવાને કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અપરાધમાં પણ ક્રોધ કરતો નથી.

ભાવાર્થ :-

જ્યારે જીવ ગ્રન્થિભેદ કરીને સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે સમ્યક્ત્વને કારણે પ્રશમ પરિણામ પ્રગટે છે. આ પ્રશમ પરિણામવાળા જીવનું માનસ કેવું હોય તે આ ગાથામાં બતાવેલ છે. તત્ત્વના બોધને કારણે આવો જીવ જ્યારે કોઈ અપરાધ કરે ત્યારે આ અપરાધ કરવો એ જીવની પ્રકૃતિ નથી પણ કર્મની પ્રકૃતિ છે, કર્મને વશ થઈને જીવે અપરાધ કર્યો છે એમ જાણીને, અથવા પોતે જો ક્રોધ કરશે તો કર્મથી બંધાશે અને કર્મના અશુભ વિપાક પોતાને ભોગવવા પડશે એમ જાણીને, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સર્વકાળ ઉપશમભાવમાં હોય છે. અને આવો ઉપશમભાવ હોવાને કારણે કોઈએ અપરાધ કર્યો હોય તો પણ તે અપરાધી ઉપર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ક્રોધ કરતો નથી. ॥૬-૧૦॥

નરવિબુહેસરસુક્ષ્મં દુઃખં ચિય ભાવઓ ડ મન્નંતો ।

સંવેગઓ ન મુક્ષં મુત્તૂણં કિંપિ પત્થેઙ્ગ ॥૧૧॥

નરવિબુધેશ્વરસૌખ્યં દુઃખમેવ ભાવતસ્તુ મન્યમાનઃ ।

સંવેગતો ન મોક્ષં મુક્ત્વા કિમપિ પ્રાર્થયતે ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

ડ વળી નરવિબુહેસરસુક્ષ્મં મનુષ્ય અને દેવેન્દ્ર સંબંધી સુખને ભાવઓ ભાવથી દુઃખં દુઃખ ચિય જ મન્નંતો માનતો (એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ), સંવેગઓ સંવેગ હોવાને કારણે મુક્ષં મોક્ષને મુત્તૂણં છોડીને કિંપિ કાંઈ પણ ન પત્થેઙ્ગ પ્રાર્થના કરતો નથી.

ગાથાર્થ :-

વળી મનુષ્ય અને દેવેન્દ્ર સંબંધી સુખને ભાવથી દુઃખ જ માનતો એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ, સંવેગ હોવાને કારણે મોક્ષને છોડીને કાંઈ પણ પ્રાર્થના કરતો નથી.

ભાવાર્થ :-

અહીં સંસારના સુખને ભાવથી દુઃખ માને છે એમ કહ્યું તેનો ભાવ એ છે કે, વ્યવહારથી તો સંસારનાં દુઃખો એ દુઃખરૂપ છે અને સુખો એ સુખરૂપ છે, પરંતુ જીવના તાત્ત્વિક પરિણામને આશ્રયીને વિચારીએ તો સંસારનાં સુખો પણ જીવની ઉપદ્રવવાળી અવસ્થાસ્વરૂપ છે. તેથી તત્ત્વને જોનારી દૃષ્ટિથી તો તે સુખો પણ દુઃખરૂપ જ ભાસે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને તત્ત્વ યથાર્થરૂપ સ્પષ્ટ જણાતું હોવાને કારણે સંવેગ પ્રગટેલો હોય છે. તેથી તેને સાંસારિક સર્વ સુખો પણ જીવની મલીન અવસ્થારૂપ દેખાય છે. ॥૬-

૧૧॥

નારયતિરિયનરામરભવેસુ નિવ્વેયઓ વસઙ્ગ દુક્ખં ।

અકયપરલોયમગ્ગો મમત્તવિસવેગરહિઓ વિ ॥૧૨॥

નારકતિર્યંકનરામરભવેષુ નિર્વેદાદ્વસતિ દુઃખમ્ ।

અકૃતપરલોકમાર્ગો મમત્તવિષવેગરહિતોઽપિ ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :-

મમત્તવિસવેગરહિઓ વિ મમત્ત્વરૂપી વિષના વેગથી રહિત પણ અકયપરલોયમગ્ગો નથી કર્યો પરલોકનો માર્ગ જેણે એવો જીવ અર્થાત્ જેના વડે મોક્ષમાર્ગની પરિપૂર્ણતા સધાઈ નથી (એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ), નારયતિરિયનરામરભવેસુ ચારે ગતિઓના વિષયમાં નિવ્વેયઓ નિર્વેદને કારણે દુક્ખં દુઃખે કરીને વસઙ્ગ (સંસારમાં) વસે છે.

ગાથાર્થ :-

મમત્ત્વરૂપી વિષના વેગથી રહિત પણ જેના વડે મોક્ષમાર્ગની પરિપૂર્ણતા સધાઈ નથી એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ચારે ગતિઓના વિષયમાં નિર્વેદને કારણે દુઃખે કરીને સંસારમાં વસે છે.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જગતના સ્વરૂપનો વાસ્તવિક બોધ હોવાને કારણે ચારે ગતિ વિષયક તેને નિર્વેદ હોય છે. આમ છતાં, હજુ તે મોક્ષની સાધના પૂર્ણ કરી શક્યો નથી તેથી જ અત્યારે સંસારમાં રહ્યો છે; પરંતુ સંસારના પરમાર્થને સ્પષ્ટ રીતે જોવાને કારણે

સંસારના સર્વ ભાવો પ્રત્યે મમત્વરૂપી વિષ્ણુ આવેગ તેનામાં હોતો નથી, અને તેથી જ તે મોક્ષમાર્ગમાં યત્ન કરે છે; અને જ્યાં સુધી સાધના પૂર્ણ ભૂમિકાની નિષ્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી સંસારમાં દુઃખપૂર્વક વસે છે.

અહીં ‘અપિ’થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મમત્વવિષયવેગરહિત ન હોય તો તો મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્ યત્ન ન કરી શકે; પરંતુ મમત્વવિષયવેગરહિત હોવા છતાં, અને મોક્ષમાર્ગમાં યત્ન કરવા છતાં, મોક્ષમાર્ગને પૂર્ણ રીતે નિષ્પન્ન કરી શક્યો નથી; અને તેથી સંસારમાં વસવા જેવું નહીં લાગવા છતાં દુઃખપૂર્વક વસે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સામાન્ય રીતે સંસારીજીવો સંસારના પ્રતિકૂળ ભાવોને દૂર કરવા માટે અને અનુકૂળ ભાવોને મેળવવા માટે યત્નવાળા હોય છે; જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો બોધ હોય છે, અને તેથી જ સંસારના ભાવોમાં તીવ્ર સંશ્લેષ તેમને હોતો નથી, પરંતુ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ સમ્યગ્દષ્ટિને તીવ્ર ખેંચાણ હોય છે; તેથી સતત સંસારના ભાવોથી છૂટવા માટેની અભિલાષાવાળો હોય છે, અને જ્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આ પોતાની વિકૃત અવસ્થા છે એ પ્રકારનો સ્પષ્ટ બોધ હોય છે, તેથી તે દુઃખપૂર્વક સંસારમાં વસે છે તેમ કહેલ છે. પરંતુ સામાન્ય સંસારીજીવો જેમ દુઃખથી વિહ્વળ દેખાય તેમ વિહ્વળ માનસવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ હોતા નથી. ॥૬-૧૨॥

દદ્દુળ પાણિનિવહં ભીમે ભવસાગરમ્મિ દુઃખત્તં ।
 અવિસેસઓડ્ણુકંપં દુહા વિ સામત્થઓ કુણઙ્ગ ॥૧૩॥
 દૃષ્ટ્વા પ્રાણિનિવહં ભીમે ભવસાગરે દુઃખાર્તમ્ ।
 અવિશેષતોડ્ણુકમ્પાં દ્વિધાડ્પિ સામર્થ્યતઃ કરોતિ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

ભીમે ભવસાગરમ્મિ ભયંકર એવા ભવસાગરમાં દુઃખત્તં દુઃખથી આર્ત એવા પાણિનિવહં પ્રાણીઓના સમુદાયને દદ્દુળ જોઈને અવિસેસઓ અવિશેષથી દુહા વિ બન્ને પણ પ્રકારની અણુકંપં અનુકંપા (સમ્યગ્દષ્ટિ) સામર્થ્યઓ સામર્થ્યથી કુણઙ્ગ કરે છે.

ગાથાર્થ :-

ભયંકર એવા ભવસાગરમાં દુઃખથી આર્ત એવા પ્રાણીઓના સમુદાયને જોઈને અવિશેષથી બંને પણ પ્રકારની અનુકંપા સમ્યગ્દૃષ્ટિ સામર્થ્યથી કરે છે.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દૃષ્ટિને સમ્યગ્ તત્ત્વનો બોધ હોય છે તેથી તે સંસારવર્તી સર્વ જીવોને, જેમાં કેટલાક શારીરિક દુઃખોથી પીડાતા હોય તેવા પણ હોય, અને કેટલાક પુણ્યશાળી હોવાને કારણે સુખી દેખાવા છતાં ભાવરોગને કારણે દુઃખી હોય છે તેવા પણ હોય, તે સર્વ જીવોને દુઃખથી આર્ત જોઈને, આ મારા સંબંધી છે કે નથી એવા પ્રકારના કોઈપણ ભેદભાવ વગર, તેમની દ્રવ્ય અને ભાવઅનુકંપા પોતાની શક્તિને અનુસારે કરે છે.

અહીં ભાવઅનુકંપાથી જીવોને સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય તેવી ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરાવે તેવો દયાનો પરિણામ ગ્રહણ કરવાનો છે; અને પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ પોતાના તરફથી કોઈ જીવોને પીડા ન થાય તે પ્રકારની સમ્યગ્ યતનારૂપ, અને પીડિત જીવોની પીડાના પરિહારમાં યત્નરૂપ, દ્રવ્યઅનુકંપા ગ્રહણ કરવાની છે. ॥૬-૧૩॥

મન્નઇ તમેવ સચ્ચં નીસંકં જં જિણેહિં પળ્લનંતં ।

સુહપરિણામો સચ્ચં(સંકા)કંઘાઇવિસુત્તિયારહિઓ ॥૧૪॥

મન્યતે તદેવ સત્યં નિઃશઙ્કં યજ્જિનૈઃ પ્રજ્ઞસમ્ ।

શુભપરિણામઃ શંકાકાઙ્ક્ષાદિવિસ્રોતસિકારહિતઃ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

સચ્ચં(સંકા)કંઘાઇવિસુત્તિયારહિઓ શંકા, કાંક્ષા આદિ વિસ્રોતસિકારહિત સુહપરિણામો શુભપરિણામવાળો (સમ્યગ્દૃષ્ટિ), મન્નઇ તમેવ સચ્ચં નીસંકં જં જિણેહિં પળ્લનંતં તે જ સત્ય છે નિઃશંક છે જે ભગવાન વડે કહેવાયું છે (એ પ્રકારે) મન્નઇ માને છે.

✽ (અહીં સચ્ચંકંઘાઇના સ્થાને સંકાકંઘાઇ સામાસિક પદ હોવું જોઈએ-પાઠ મળ્યો નથી.)

ગાથાર્થ :-

શંકા, કાંક્ષા આદિ વિસ્રોતસિકારહિત શુભપરિણામવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ “તે જ સત્ય છે નિઃશંક છે જે ભગવાન વડે કહેવાયુ છે” એ પ્રકારે માને છે.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અતીન્દ્રિય પદાર્થમાં સર્વજ્ઞના વચનને જ પ્રમાણભૂત માને તેવી રુચિવાળો હોય છે, અને તેથી ભગવાનના વચનમાં શંકા કે અન્ય મતોની કાંક્ષા આદિરૂપ ચિત્તના વિપરીત ભાવોથી રહિત શુભ પરિણામવાળો હોય છે, જે કારણે જિનવચનમાં તેની રુચિ મેરૂ જેવી નિષ્પ્રકંપ હોય છે. આ સર્વજ્ઞના વચનની રુચિ ખાલી વિચારમાત્રમાં નથી હોતી, પરંતુ તેના પ્રત્યે તીવ્ર પક્ષપાત હોય છે; જેના કારણે સ્વશક્તિને અનુરૂપ ભગવાનના વચનને તે એવી રીતે જાણવાનો યત્ન કરે છે કે જેથી, અનાભોગાદિમાં પણ તેની રુચિ અન્યથારૂપે પરિણમન ન પામે. અને આથી જ જે સંદેહસ્થાનોમાં તે યથાર્થ નિર્ણય ન કરી શકે ત્યાં પણ તે પોતાની રુચિ કોઈ એક પક્ષમાં ન રહે તે માટે “તમેવ સચ્ચં નીસંકં જં જિણેહિં પળ્લન્તં” એ વચનને સ્મરણ કરીને, ઓઘથી ભગવાનના વચન પ્રત્યે પોતાની રુચિ ટકી રહે એવો પ્રયત્ન કરે છે. ॥૬-૧૪॥

અવતરણિકા :-

સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લિંગોને બતાવીને હવે દૃષ્ટાંત દ્વારા સમ્યગ્દૃષ્ટિને તેવા ભાવો કેમ થાય છે, તે બતાવતાં કહે છે -

एवंविहो य एसो तहाखओवसमभावओ होइ ।

नियमेण खीणवाही नरु व्व तव्वेयणारहिओ ॥१५॥

एवंविधश्चैष तथाक्षयोपशमभावतो भवति ।

नियमेन क्षीणव्याधिर्नर इव तद्वेदनारहितः ॥१५॥

અન્વયાર્થ :-

ય અને ધીણવાહી નરુ વ્વ જેમ ક્ષીણ વ્યાધિવાળો નર તવ્વેયણારહિઓ તેની વેદનાથી = વ્યાધિની વેદનાથી રહિત હોય છે, તેમ તહાખઓવસમભાવઓ તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમભાવથી एसो આ=સમ્યગ્દૃષ્ટિ एवंविहो આવા પ્રકારનો =પ્રશમાદિથી યુક્ત નિયમેણ નિયમથી હોइ થાય છે.

ગાથાર્થ :-

જેમ ક્ષીણ વ્યાધિવાળો નર વ્યાધિની વેદનાથી રહિત હોય છે, તેમ તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રશમાદિથી યુક્ત નિયમથી હોય છે.

ભાવાર્થ :-

જેમ કોઈ જીવ પૂર્વમાં રોગ હોય ત્યારે તે રોગની વેદનાથી વિહ્વળ હોય છે અને જ્યારે તે રોગ નાશ પામે છે ત્યારે તે રોગની વેદનાથી રહિત હોય છે, અને પૂર્ણ સુખનો અનુભવ કરતો હોય છે; તેમ જીવ જ્યારે ભાવધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ સમ્યક્ત્વને પામે છે ત્યારે તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમભાવ થવાને કારણે તે જીવ ભાવવ્યાધિથી રહિત બને છે, અર્થાત્ તેની ચેતના ભાવવ્યાધિની વ્યાકુળતાથી રહિત બને છે; અને તેના કારણે જ પૂર્વમાં બતાવેલા પ્રશમાદિ પાંચ ભાવોવાળું તેનું ચિત્ત થાય છે. તેથી જ કહ્યું છે કે આવા પ્રકારના પ્રશમાદિ પાંચ ભાવોવાળો આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે. ॥૬-૧૫॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોકમાં બતાવ્યું કે સમ્યક્ત્વ પ્રશમાદિ પાંચ ભાવોવાળું છે, ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને અનંતાનુબંધી કષાયનો જ અભાવ હોય, અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયોનો નહીં, તેથી “અપરાધમાં પણ કોષ ન કરે” ઈત્યાદિ પ્રશમાદિ પાંચે ભાવો તેને કેવી રીતે ઘટે? એ પ્રકારની શંકા કરીને શ્લોક ૧૬ અને ૧૭માં જવાબ આપતાં કહે છે -

પદમાણુદયાભાવો એયસ્સ જઓ ભવે કસાયાણં ।

તા કહમેસો એવં? ભન્નઙ્ગ તવ્વિસયવિક્ખાણ ॥૧૬॥

પ્રથમાનામુદયાભાવ એતસ્ય યતો ભવેત્કષાયાણામ્ ।

તત્કથમેષ એવં? મણ્યતે તદ્વિષયાપેક્ષયા ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :-

જઓ જે કારણથી એયસ્સ આને=સમ્યગ્દૃષ્ટિને પદમાણુદયાભાવો કસાયાણં પ્રથમ=અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉદયનો અભાવ ભવે છે તા તે કારણથી કહમેસો કેવી રીતે આ=સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવં? આવા પ્રકારનો=પ્રશમાદિથી યુક્ત છે ? ભન્નઙ્ગ (તેનો

ઉત્તર આપતાં) કહે છે તત્ત્વિસયવિક્ષાએ તેના=અનંતાનુબંધીના વિષયની અપેક્ષાએ.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી સમ્યગ્દષ્ટિને માત્ર અનંતાનુબંધી કષાયોનો ઉદય નથી હોતો, તે કારણથી સમ્યગ્દષ્ટિ કેવી રીતે પ્રશમાદિથી યુક્ત કહેવાય છે? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે અનંતાનુબંધીના વિષયની અપેક્ષાએ જ સમ્યગ્દષ્ટિમાં પ્રશમાદિ પાંચ લિંગો કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દષ્ટિને અનંતાનુબંધી કષાયનો અભાવ હોય છે તેથી તેને તત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન થાય, અને આથી જ અતીન્દ્રિય પદાર્થવિષયક ભગવાનના વચનમાં તે નિઃસંદેહ બુદ્ધિવાળો થાય, એમ કહેવું સંગત દેખાય; પરંતુ અપરાધમાં પણ ક્રોધ ન કરે ઈત્યાદિ જે પાંચ લિંગો શ્લોકમાં બતાવ્યાં તે સર્વ તેને કઈ રીતે ઘટે? એવી વિચારકને શંકા થાય.

આવી શંકાનો જવાબ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં શુદ્ધ વ્યવહારનયને આશ્રયીને યોથા ગુણસ્થાનકવર્તી સમ્યગ્દષ્ટિને સામે રાખીને “મન્નઈ”થી આપે છે, અને આગળના શ્લોકમાં નિશ્ચયનયને આશ્રયીને તેનો જવાબ આપવાના છે.

“મન્નઈ”થી જે જવાબ આપ્યો છે તેનો ભાવ એ પ્રમાણે છે કે, અનંતાનુબંધીના ક્ષયોપશમને કારણે જીવમાં જે ઉપશમભાવ થાય છે તેને આશ્રયીને જ તેનામાં પ્રશમ, સંવેગાદિ ભાવો પ્રગટે છે અને તેને આશ્રયીને જ પાંચે લિંગો તેનામાં જાણવાં, પણ ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયોપશમને આશ્રયીને થતા વિશેષ ઉપશમને આશ્રયીને પ્રશમાદિ પાંચ લિંગો ન જાણવાં.

તાત્પર્ય એ છે કે યોથા ગુણસ્થાનકવાળા સમ્યગ્દષ્ટિને અનંતાનુબંધી કષાયોનો નિયમા ક્ષયોપશમભાવ હોય, તેથી તથાવિધ નિમિત્તને પામીને કોઈના પ્રત્યે ગુસ્સો વર્તતો હોય તો પણ તત્ત્વને જોવામાં વ્યત્યય કરાવે તેવા કષાયો તેને હોતા નથી. તેથી તે પ્રકારના ક્રોધાદિ કષાયનો ઉપશમ પણ હોય છે અને તે ઉપશમને આશ્રયીને જ અપરાધી પ્રત્યે પણ ક્રોધ હોવા છતાં વિપર્યાસકારી ગુસ્સો ત્યાં નથી હોતો.॥૬-૧૬॥

નિચ્છયસમ્પત્તં વાઽહિકિચ્ચ સુત્તભણિયનિણરૂવં તુ ।
 એવંવિહો નિઓગો હોઙ્ગ ઇમો હંત વન્નુ ત્તિ ॥૧૭॥
 નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં વાઽધિકૃત્ય સૂત્રભણિતનિણરૂપં તુ ।
 એવંવિધો નિયોગો ભવત્યયં હન્ત વાચ્ય ઇતિ ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ :-

વા અથવા સુત્તભણિયનિણરૂવં તુ સૂત્રમાં કહેવાયેલ નિપુણ (આચરણ કરવારૂપ) જ નિચ્છયસમ્પત્તં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વને અહિકિચ્ચ આશ્રયીને ઇમો આ =પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલા અને બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત એવા પ્રશમાદિ પાંચે ભાવોનો સમુદાય એવંવિહો (પૂર્વમાં વર્ણન કરાયો છે) એવા પ્રકારનો નિઓગો નિર્દેશ વન્નુ ત્તિ વાચ્ય હોઙ્ગ થાય છે. હંત=કોમળ આમંત્રણમાં અવ્યય છે.

✽ હસ્તલિખિત પ્રતમાં અને ઉપાધ્યાય મહારાજની તત્ત્વાર્થની ટીકામાં “વચ્ચુ” ના સ્થાને “વન્નુ” શબ્દ છે.

ગાથાર્થ :-

અથવા સૂત્રમાં કહેવાયેલ નિપુણ આચરણ કરવારૂપ જ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વને આશ્રયીને પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલ અને બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત એવા પ્રશમાદિ પાંચે ભાવોનો સમુદાય પૂર્વમાં વર્ણન કરાયો છે, એવા પ્રકારનો નિર્દેશ વાચ્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં શુદ્ધ વ્યવહારનયને અભિમત ચતુર્થ ગુણસ્થાનકને આશ્રયીને સમ્યક્ત્વમાં પ્રશમાદિ પાંચે લિંગોની સંગતિ કરી, હવે નિશ્ચયનયથી સંગતિ કરવા “અથવા” થી કહે છે કે, સૂત્રમાં જે પ્રમાણે કહેવાઈ હોય તે જ પ્રમાણેની નિપુણ આચરણ કરવારૂપ જ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે. આ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વને આશ્રયીને અહીં પ્રશમાદિ પાંચે લિંગો સમજવાનાં છે.

શાસ્ત્રનો સમ્યગ્ બોધ અને તે બોધને અનુરૂપ પૂર્ણ સમ્યગ્ આચરણ જે જીવમાં હોય, તેને જ નિશ્ચયનયથી સમ્યક્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે; કેમ કે નિશ્ચયનય સમ્યક્ત્વને કારણરૂપે સ્વીકારે છે, અને “જે કારણ કાર્ય ન કરતું હોય તે કારણ, કારણ

નથી” એ પ્રમાણે કહે છે. તેથી તેના મતે “સમ્યગ્ બોધ ત્યારે જ સમ્યગ્ કહેવાય છે કે જ્યારે તે બોધ, બોધને અનુરૂપ સમ્યગ્ આચરણ કરાવે”. તેથી જે જીવને નિશ્ચયનયને અભિમત સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે શાસ્ત્રાનુસારી પૂર્ણ આચરણ કરનાર જ હોય, અને તેવા જીવમાં પ્રશમાદિ પાંચે ભાવો પણ અવશ્ય હોય જ. માટે સમ્યક્ત્વના પ્રશમાદિ લિંગો અનંતાનુબંધી આદિ ૧૬ કષાયોના ક્ષયોપશમભાવથી જ પ્રગટ થાય છે, અને નિશ્ચયનયનું સમ્યક્ત્વ અપ્રમત્ત ગીતાર્થને જ હોય છે, અન્યને નહીં. ॥૬-૧૭॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૬ અને ૧૭માં સમ્યક્ત્વકાળમાં પ્રશમાદિ પાંચે લિંગો કઈ રીતે સંગત છે તેનું સમાધાન વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને સામે રાખીને કર્યું. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે આ પાંચે ગુણો પ્રશમાદિના ક્રમથી જ કેમ નિરૂપણ કર્યા? તેથી કહે છે -

પચ્છાણુપુલ્લિઓ પુણ ગુણાણમેર્ણસિં હોઝ લાહકમો ।

પાહન્નઓ ડ એવં વિન્નેઓ સિં ડવન્નાસો ॥૧૮॥

પશ્ચાનુપૂર્વ્યા પુનર્ગુણાનામેતેષાં ભવતિ લાભક્રમઃ ।

પ્રાધાન્યતસ્ત્વેવં વિજ્ઞેય ઇષામુપન્યાસઃ ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ :-

પુણ વળી ગુણાણમેર્ણસિં આ ગુણોનો પચ્છાણુપુલ્લિઓ પશ્ચાનુપૂર્વીથી લાહકમો લાભક્રમ હોઝ થાય છે, ડ વળી એવં આ પ્રકારે ઈર્ણસિં આનો ડવન્નાસો ઉપન્યાસ પાહન્નઓ પ્રાધાન્યથી વિન્નેઓ જાણવો.

ગાથાર્થ :-

વળી આ ગુણોનો પશ્ચાનુપૂર્વીથી લાભક્રમ થાય છે. વળી આ પ્રકારે આનો ઉપન્યાસ પ્રાધાન્યથી જાણવો.

ભાવાર્થ :-

જીવમાં જ્યારે અનંતાનુબંધી કષાયોનો ક્ષયોપશમ થાય છે, ત્યારે સૌ પ્રથમ ગાથા-૧૪ માં બતાવેલો આસ્તિક્ય ગુણ જીવમાં પ્રગટે છે, અને ત્યારપછી જ્યારે ગુણોનો વિકાસ થાય છે ત્યારે ક્રમસર અનુકંપાદિ પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમથી સર્વ ગુણો પ્રગટે

છે, અને આથી જ આગળ યોગવિંશિકામાં અનુકંપાદિને ચારિત્રના કાર્યરૂપે સ્વીકારેલ છે, અને તે પણ ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિના ક્રમથી સ્વીકારાયેલ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવમાં સમ્યક્ત્વનું અવિનાભાવિ લિંગ આસ્તિક્ય છે, અને ઈચ્છાયોગરૂપ ચારિત્રનું કાર્ય અનુકંપા છે, પ્રવૃત્તિયોગરૂપ ચારિત્રનું કાર્ય નિર્વેદ છે, સ્થૈર્યયોગરૂપ ચારિત્રનું કાર્ય સંવેગ છે અને સિદ્ધિયોગરૂપ ચારિત્રનું કાર્ય પ્રશમ છે. આ રીતે પશ્ચાન્નુપૂર્વીથી પ્રાપ્તિક્રમ છે.

તો પ્રશ્ન થાય કે ઉપન્યાસ તે ક્રમથી કેમ ન કર્યો? એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે પ્રાધાન્યની અપેક્ષાએ આ પ્રકારનો ઉપન્યાસ જાણવો. પાંચે ગુણોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુણ પ્રશમ છે તેથી પ્રશમને પ્રથમ કહેલ છે, અને ઉત્તર-ઉત્તરના ગુણો પૂર્વ-પૂર્વના ગુણો કરતાં હીન છે, તેથી તે ગુણોને આ પ્રકારના ક્રમથી કહેલ છે. ॥૬-૧૮॥

અવતરણિકા :-

પાંચમી બીજાદિવિંશિકામાં છેલ્લી ગાથામાં બતાવેલ કે બીજાદિ ક્રમથી જીવને શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે શુદ્ધધર્મ જ સમ્યક્ત્વ છે. તે કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે આ વિંશિકામાં બતાવ્યું. ત્યારપછી સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થયા પછી જીવને જે પ્રશમાદિ ગુણો પ્રગટે છે તે બતાવ્યા. ત્યારપછી તે પ્રશમાદિનો લાભક્રમ કઈ રીતે થાય છે તે બતાવ્યું. હવે તે સમ્યક્ત્વ ભાવધર્મ કેમ છે અને એના સિવાયનો અન્યધર્મ ભાવધર્મ કેમ નથી તે બતાવતાં કહે છે -

एसो उ भावधम्मो धारेइ भवन्नवे निवडमाणं ।

जम्हा जीवं नियमा अन्नो उ भवंगभावेणं ॥१९॥

एष तु भावधर्मो धारयति भवार्णवे निपतन्तम् ।

यस्माज्जीवं नियमादन्यस्तु भवाङ्गभावेन ॥१९॥

અવ્યયાર્થ :-

ઉવળી જમ્હા જે કારણથી ભવન્નવે ભવસમુદ્રમાં નિવડમાણં પડતા જીવં જીવને (સમ્યક્ત્વ) નિયમા નિયમથી ધારેइ ધારણ કરે છે (તે કારણથી) एसो આ =સમ્યક્ત્વ ભાવધર્મો ભાવધર્મ (કહેવાય છે). ઉવળી અન્નો અન્ય= ક્ષયોપશમભાવરૂપ ધર્મ નહીં પણ આચરણારૂપે ધરાતો ધર્મ ભવંગભાવેણં ભવના અંગસ્વરૂપ હોવાથી (ભાવધર્મ નથી).

ગાથાર્થ :-

વળી જે કારણથી ભવસમુદ્રમાં પડતા જીવને સમ્યક્ત્વ નિયમથી ધારણ કરે છે, તે કારણથી સમ્યક્ત્વ ભાવધર્મ કહેવાય છે. વળી ક્ષયોપશમભાવરૂપ ધર્મ નહિ પણ આચરણારૂપે કરાતો ધર્મ, ભવના અંગસ્વરૂપ હોવાથી ભાવધર્મ નથી.

ભાવાર્થ :-

ધર્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે કે “સંસારમાં પડતા જીવને ધારણ કરે”. તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે આત્માના સ્વભાવભૂત જે ધર્મ છે તે જ જીવને સંસારમાં પડતાં ધારણ કરી શકે, અન્ય નહીં. અને આ સમ્યક્ત્વ એ જીવના ક્ષયોપશમભાવરૂપ હોવાથી જીવના સ્વભાવભૂત છે, તેથી જ તે સંસારમાંથી જીવને બચાવી શકે છે અને આથી જ તે ભાવધર્મ છે. અને એના સિવાયનો લોકવ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ એવો આચરણાત્મક દાનાદિક્રિયાઓરૂપ ધર્મ, જો ભાવધર્મથી સંવલિત ન હોય તો સંસારમાં પરિભ્રમણનું કારણ બને છે, અને તેથી તે ભાવધર્મ નથી પરંતુ અપ્રધાન દ્રવ્યધર્મ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે આ ભાવધર્મ પણ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી ગ્રહણ કરવાનો હોય છે; અને આથી જ ભાવધર્મને સન્મુખ એવા અપુનર્બંધકાદિનો આચરણાત્મક ધર્મ ભાવધર્મનો હેતુ છે, તેથી પ્રધાન દ્રવ્યધર્મ છે. માટે જ તે સંસારમાં પડતા જીવને પરંપરાએ બચાવનાર પણ છે. ॥૬-૧૮॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે ભાવધર્મનું સ્વરૂપ ગાથા-૧૮ માં બતાવ્યું, હવે મોક્ષના કારણીભૂત એવી દાનાદિક્રિયાઓ આ ભાવધર્મથી જ શુદ્ધ થાય છે, તે બતાવતાં કહે છે -

દાણાઙ્ગયા ડ ંયંમિ ચેવ સુદ્ધા ડ હંતિ કિરિયાઓ ।
 ંયાઓ વિ હુ જમ્હા મુક્કલ્લાઓ પરાઓ ય ॥૨૦॥
 દાનાદિકાસ્ત્વૈતસ્મિન્નેવ શુદ્ધાસ્તુ ભવન્તિ ક્રિયાઃ ।
 ંતા અપિ ખલુ યસ્માન્મોક્ષલ્લાઃ પરાશ્ચ ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

જમ્હા જે કારણથી પરાઓ ય પ્રકૃષ્ટ જ એવી ંયાઓ આ (દાનાદિક્રિયાઓ) વિ પણ હુ ખરેખર મુક્કલ્લાઓ મોક્ષફળવાળી થાય છે (તે કારણથી) ડ વળી ંયંમિ

આ ભાવધર્મ હોતે છતે ચેવ જ દાણાફળ દાનાદિ કિરિયાઓ ક્રિયાઓ સુદ્ધા શુદ્ધ હુંતિ થાય છે.

❖ ‘ચિ’=‘અપિ’થી એ કહેવું છે કે સમ્યક્ત્વ તો મોક્ષફળવાળું છે જ પણ પ્રકૃષ્ટ એવી દાનાદિક્રિયાઓ પણ મોક્ષફળવાળી છે.

❖ દાનાદિમાં ‘આદિ’પદથી શીલ, તપરૂપ ક્રિયાનું ગ્રહણ કરવું.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી પ્રકૃષ્ટ જ એવી આ દાનાદિક્રિયાઓ પણ ખરેખર મોક્ષફળવાળી થાય છે તે કારણથી વળી આ ભાવધર્મ હોતે છતે જ દાનાદિક્રિયાઓ શુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થયા પછી જ દાનાદિક્રિયાઓ શુદ્ધ કેમ બને છે? એ વાતમાં યુક્તિ બતાવે છે કે પૂર્ણ કક્ષાની દાનાદિક્રિયાઓ મોક્ષરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામે છે, હવે જો તે દાનાદિક્રિયાઓ સમ્યક્ત્વથી શુદ્ધ થયેલી ન હોય અને તે પરા કોટિની પ્રગટ થતી હોય, તો એવું માનવું પડે કે તે દાનાદિક્રિયાઓથી મોક્ષ થાય છે; અને તેમ માનીએ તો સમ્યક્ત્વ મોક્ષનું કારણ નથી એ પ્રાપ્ત થાય. અને સમ્યક્ત્વને મોક્ષના કારણરૂપે શાસ્ત્ર માને છે તેથી સમ્યક્ત્વથી શુદ્ધ થયેલી દાનાદિક્રિયાઓ જ પ્રકૃષ્ટ બને છે અને મોક્ષરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામે છે એમ માનવું જોઈએ.

અહીં વિશેષ એ છે કે પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજકૃત તત્ત્વાર્થની ટીકામાં સૂત્ર નં. ૧/૧ માં કહેલ છે કે ઘૃતં દહતિ “ઘી બાળે છે” એ પ્રકારનો જે ઉપચાર થાય છે, એ રીતે ઉપચરિત નયથી દાનાદિક્રિયાઓ મોક્ષફળવાળી છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભાવધર્મરૂપ રત્નત્રયી જ મોક્ષનું કારણ છે, તેથી ભાવધર્મથી શુદ્ધ થયેલી તે દાનાદિક્રિયા વિશેષ પ્રકારના ભાવધર્મનું કારણ બને છે, તેથી જ તે દાનાદિક્રિયાઓ મોક્ષનું કારણ બને છે. ||૬-૨૦||

॥ इति षष्ठी सद्दन्मीर्विंशिका समाप्ता ॥६॥

॥ દાનવિંશિકા સમ્પન્ની ॥

અવતરણિકા :-

છઠ્ઠી સદ્ધર્મવિંશિકાની વીશમી ગાથામાં બતાવ્યું છે કે સમ્યક્ત્વથી જ દાનાદિક્રિયાઓ શુદ્ધ થાય છે. તેથી હવે સૌ પ્રથમ દાનના ભેદો બતાવે છે-

દાણં ચ હોઙ્ગ તિવિહં નાણાભયધમ્મુવગ્ગહકરં ચ ।
 ઇત્થ પઢમં પસત્થં વિહિણા જુગ્ગાણ ધમ્મમ્મિ ॥૧॥
 દાનં ચ ભવતિ ત્રિવિધં જ્ઞાનાભયધર્મોપગ્રહકરં ચ ।
 અત્ર પ્રથમં પ્રશસ્તં ત્રિધિના યોગ્યાનાં ધર્મે ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

ચ અને નાણાભયધમ્મુવગ્ગહકરં જ્ઞાનદાન, અભયદાન, અને ધર્મોપગ્રહકરદાન એમ તિવિહં ત્રણ પ્રકારનું દાણં દાન હોઙ્ગ છે ચ અને ઇત્થ અહીં=ત્રણ પ્રકારના દાનમાં વિહિણા વિધિથી, જુગ્ગાણ યોગ્યને ધમ્મમ્મિ ધર્મવિષયક પઢમં પ્રથમ દાન-જ્ઞાનદાન(આપવું તે) પસત્થં પ્રશસ્ત છે.

ગાથાર્થ :-

જ્ઞાનદાન, અભયદાન અને ધર્મોપગ્રહકરદાન એમ ત્રણ પ્રકારનાં દાન છે અને ત્રણ પ્રકારના દાનમાં, યોગ્યને ધર્મવિષયક પ્રથમ જ્ઞાનદાન વિધિથી આપવું તે પ્રશસ્ત છે.

ભાવાર્થ :-

જ્ઞાનદાન, અભયદાન અને ધર્મોપગ્રહકરદાન એ પ્રકારનો ક્રમ પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ કરેલ છે, તેથી સર્વશ્રેષ્ઠ દાન એ જ્ઞાનદાન છે. ત્યારપછી અભયદાન છે, જે છ કાયના પાલનથી મુનિઓ કરે છે અને ત્રીજું સંયમમાં ઉપકારી જે દાન છે તે ધર્મોપગ્રહકરદાન છે. અને ધર્મોપગ્રહકરદાનમાં જ સુપાત્રદાન અને અનુકંપાદાનનો સંગ્રહ કર્યો છે, કેમ કે અનુકંપાદાન પણ જીવોને ધર્મપ્રાપ્તિનું કારણ બને તે જ ઈષ્ટ છે, અને આથી જ દાનબત્રીસીમાં અનુકંપાદાન તેને જ સ્વીકારેલ છે જે બીજાધાનનું કારણ

બનતું હોય. અને આથી જ ઈષ્ટ અને પૂર્તકર્મમાં અનુકંપા સ્વીકારાઈ નથી અને ગાથા-૧૭માં પણ અનુકંપાદાનને ધર્મોપગ્રહકરના હેતુરૂપે સ્થાપન કરેલ છે. ॥૭-૧॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં વિધિપૂર્વક યોગ્ય જીવને ધર્મના વિષયમાં જ્ઞાનદાન પ્રશસ્ત છે એમ કહ્યું, ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે જ્ઞાનદાન કરવાનો અધિકારી કોણ છે? તેથી કહે છે-

સેવિયગુરુકુલવાસો વિસુદ્ધવયણોઽણુમન્નિઓ ગુરુણા ।
 સવ્વત્થણિચ્છિયમઈ દાયા નાણસ્સ વિન્નેઓ ॥૨॥
 સેવિતગુરુકુલવાસો વિશુદ્ધવચનોઽનુમતો ગુરુણા ।
 સર્વાર્થનિશ્ચિતમતિર્દાતા જ્ઞાનસ્ય વિજ્ઞેયઃ ॥૨॥

અભ્યયાર્થ :-

સેવિયગુરુકુલવાસો સેવાયેલો છે ગુરુકુળવાસ જેના વડે એવો, વિસુદ્ધવયણો વિશુદ્ધવચનવાળો, અણુમન્નિઓ ગુરુણા ગુરુવડે અનુમત, સવ્વત્થ ણિચ્છિયમઈ સર્વ અર્થમાં નિશ્ચિત મતિવાળો નાણસ્સ જ્ઞાનનો દાયા દાતા વિન્નેઓ જાણવો.

ગાથાર્થ :-

સેવાયેલો છે ગુરુકુળવાસ જેના વડે એવો, વિશુદ્ધવચનવાળો, ગુરુ વડે અનુમત, સર્વ અર્થમાં નિશ્ચિત મતિવાળો જ્ઞાનનો દાતા જાણવો.

ભાવાર્થ :-

ગુરુકુલવાસમાં રહીને જેણે પરંપરાથી સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેથી જે ગીતાર્થ થયો છે તે જ જ્ઞાનદાન કરવા માટે અધિકારી છે, અને જ્યારે તે શાસ્ત્રમાં નિપુણ થાય છે ત્યારે જ ગુરુ તેને જ્ઞાન આપવાની અનુજ્ઞા આપે છે, તેથી ગુરુથી અનુમત અધિકારી છે. આવો અધિકારી યોગ્ય જીવોને જે પદાર્થો આપે છે તે સર્વ પદાર્થોમાં નિશ્ચિત મતિવાળો હોવો જોઈએ, જેથી સર્વજ્ઞના વચનથી અન્યથા કોઈ ઉપદેશ આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય નહીં. વળી તે અધિકારી વિશુદ્ધવચનવાળો જોઈએ, અર્થાત્ પોતે જે સમજ્યો છે તેને ઉચિત વચનોમાં યથાર્થ ઉતારી શકે તેવી શક્તિવાળો હોવો જોઈએ, જેથી પોતાનાં આગળ-પાછળનાં વચનો વિરોધી ન થાય અને શાસ્ત્રના

અન્ય વચન સાથે પણ પોતાનાં વચનો વિરુદ્ધ ન થાય. વિશુદ્ધવચનવાળો કહેવાથી જ રાગ-દ્વેષને વશ થઈને પણ શાસ્ત્રવચનને બાધ આવે તેવું ન કહેનાર હોવો જોઈએ, તેમ ઘોષિત થાય છે. ॥૭-૨॥

અવતરણિકા :-

જ્ઞાન આપનાર અધિકારીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે જ્ઞાન લેવાના અધિકારીનું સ્વરૂપ બતાવે છે-

સુસ્સૂસાસંજુત્તો વિત્રેઓ ગાહગો વિ એયસ્સ ।
 ન સિરાઽભાવે ખણ્ણાઽઽ ચેવ કૂવે જલં હોઽ ॥૩॥
 શુશ્રૂષાસંયુક્તો વિજ્ઞેયો ગ્રાહકોઽપ્યેતસ્ય ।
 ન સિરાભાવે ખનનાદેવ કૂપે જલં ભવતિ ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

એયસ્સ આનો=જ્ઞાનદાનનો ગાહગો વિ ગ્રાહક પણ સુસ્સૂસાસંજુત્તો શુશ્રૂષાથી યુક્ત વિત્રેઓ જાણવો. (જેમ) સિરાઽભાવે સિરાના=સેરના અભાવમાં ખણ્ણાઽઽ ચેવ (માત્ર) ખોદવાથી જ કૂવે કૂવામાં જલં જળ ન હોઽ થતું નથી.

ગાથાર્થ :-

જ્ઞાનદાનનો ગ્રાહક પણ શુશ્રૂષાથી યુક્ત જાણવો. જેમ સિરાના અભાવમાં માત્ર ખોદવાથી જળ થતું નથી.

ભાવાર્થ :-

જ્ઞાનદાનને ગ્રહણ કરવા માટે જે અધિકારી હોય તે પણ તત્ત્વને જાણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી ઉત્પન્ન થયેલ શુશ્રૂષા ગુણવાળો જાણવો. તે જ વાતને દૃષ્ટાંતથી ભાવન કરે છે કે, જેમ જમીનમાં સિરાઓ ન હોય તો કૂવાના ખોદવાથી કૂવામાં પાણી થતું નથી, તેમ અહીં કૂવો ખોદવાની ક્રિયાના સ્થાને સાંભળવાની ક્રિયા છે અને સિરાના સ્થાને શુશ્રૂષા ગુણ છે, તેથી શુશ્રૂષા હોય તો જ તત્ત્વપ્રાપ્તિરૂપ જળની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે જ્ઞાનદાનનો ગ્રાહક શુશ્રૂષાયુક્ત હોવો જોઈએ, અન્ય નહીં. ॥૭-૩॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૨માં જ્ઞાનદાનનો આપનાર કેવો હોવો જોઈએ તે બતાવ્યું. ગાથા-૩માં જ્ઞાનદાનને ગ્રહણ કરનાર કેવો જોઈએ તે બતાવ્યું. હવે તે જ્ઞાનદાન યોગ્યને પણ કેવી રીતે આપવું જોઈએ તે બતાવે છે-

ઓહેણ વિ ડવઁસો આયરિણં વિભાગસો દેઓ ।
 સામાઙ્ઘમ્મજ્ઞણઓ મહુરગિરાણ વિણીયસ્સ ॥૪॥
 ઓઘેનાપ્પુપદેશ આચાર્યેણ વિભાગશો દેયઃ ।
 સામાદિધર્મજ્ઞનકો મધુરગિરા વિનીતસ્ય ॥૪॥

અન્વયાર્થ :-

આયરિણં આચાર્યવડે સામાઙ્ઘમ્મજ્ઞણઓ સામાયિકાદિ ધર્મજનક ડવઁસો ઉપદેશ ઓહેણ વિ સામાન્યથી પણ વિણીયસ્સ વિનીતને મહુરગિરાણ મધુર વાણી દ્વારા વિભાગસો વિભાગથી દેઓ આપવો જોઈએ.

ગાથાર્થ :-

આચાર્ય વડે સામાયિકાદિ ધર્મજનક ઉપદેશ સામાન્યથી પણ વિનીતને મધુરવાણી દ્વારા વિભાગથી આપવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

ઉપદેશકે બાળ, મધ્યમ અને મનીષિ શ્રોતાના વિભાગને આશ્રયીને ઉપદેશ આપવાનો છે. પ્રથમ સામાન્યથી ઉપદેશ આપવાનો હોય ત્યારે પણ બાળાદિ વિભાગને સામે રાખીને આપવાનો છે અને જ્યારે શ્રોતા તત્ત્વ જાણવા માટે વિશેષ આક્ષિપ્ત બને ત્યારે વિશેષ ઉપદેશ પણ બાળાદિના વિભાગથી જ આપવાનો છે. વિભાગ પાડીને પણ વિનયસંપન્નને જ, મધુરવાણી દ્વારા, સામાયિકાદિ ધર્મને પેદા કરે તેવો જ ઉપદેશ આપવાનો છે, કે જેથી શ્રોતા વિશેષ ઉત્સાહિત બનીને સાંભળવા તત્પર બને. ક્વચિત્ પ્રારંભિક ભૂમિકામાં સંસારની નિર્ગુણતા બતાવનાર ઉપદેશ પણ ક્રમે કરીને સામાયિકાદિ ધર્મ પેદા કરાવનાર બને તેવો જ આપવાનો છે. ॥૭-૪॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૪માં વિનીતને આચાર્ય ઉપદેશ આપે છે તેમ કહ્યું. તેને જ દઢ કરવા માટે અવિનીતને આપવાથી શું થાય છે તે બતાવતાં કહે છે-

અવિણીયમાણવંતો કિલિસ્સઈ ભાસઈ મુસં ચેવ ।

નાડં ઘંટાલોહં કો કડકરણે પવત્તિજ્જા? ॥૫॥

અવિનીતમાજ્ઞાપયન્ કિલિશયતે ભાષતે મૃષૈવ ।

જ્ઞાત્વા ઘંટાલોહં કઃ કડકરણે પ્રવર્તેત ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

અવિણીયમાણવંતો અવિનીતને ઉપદેશ આપતાં (ઉપદેશક) કિલિસ્સઈ કલેશ પામે છે અને મુસં ચેવ મૃષા જ ભાસઈ બોલે છે. ઘંટાલોહં ઘંટાલોહને નાડં જાણીને કો કોણ કડકરણે કડુ કરવામાં પવત્તિજ્જા? પ્રવૃત્તિ કરે?

ગાથાર્થ :-

અવિનીતને ઉપદેશ આપતાં ઉપદેશક કલેશ પામે છે અને મૃષા જ બોલે છે. ઘંટાલોહને જાણીને કોણ કડુ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે? અર્થાત્ કોઈ ના કરે.

ભાવાર્થ :-

ઉપદેશ આપવાનું પ્રયોજન શ્રોતાને સમ્યગ્ બોધ કરાવવો અને માર્ગમાં પ્રવર્તાવવો તે છે, પરંતુ અવિનીતને ઉપદેશ આપવાથી તેને કવચિત્ શાબ્દબોધ થાય તો પણ તે વચનો તેનામાં સમ્યગ્ પરિણમન પામતાં નથી, કેમ કે ગુણનો પક્ષપાત જેને ન હોય તેને શાસ્ત્રવચન પણ ગુણના વિકાસમાં કારણ બનતાં નથી. તેથી જ અવિનીતને ઉપદેશ નિષ્પ્રયોજન થાય છે, જેના લીધે ઉપદેશ આપનાર કલેશ પામે છે.

વળી અવિનીતને ઉપદેશકનાં વચનો વિપરીત પરિણમન પામે છે અને તેથી તેનું અહિત થાય છે. આમ છતાં જો તેને ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન કરાય તો ઉપદેશ આપનાર સામેની વ્યક્તિનું અહિત થાય તેવું કાર્ય કરે છે. તેથી જેમ શિકારી પ્રશ્ન કરે કે હરણ ક્યાં ગયું? અને સાચી દિશા બતાવવામાં આવે તો તે વચન મૃષા છે, તેની જેમ અવિનીતને આશ્રયીને બોલાયેલાં ઉપદેશકનાં સ્થૂલ બુદ્ધિથી સત્ય વચન પણ સામેની વ્યક્તિના અહિતનું કારણ હોવાથી મૃષા જ બને છે.

ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં અવિનીતને ઉપદેશ આપવાથી ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય છે તે વાત દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે કે, જેમ બરડા લોઢાને જાણીને કોઈ કડુ બનાવવામાં પ્રયત્ન કરે, તો કડુ તો બને નહીં પરંતુ કરનારને ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અવિનીતને ઉપદેશ આપતાં તેનામાં તો શાસ્ત્રવચન પરિણમન પામતાં નથી પણ ઉપદેશક પોતે જ ક્લેશ પામે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે ગાથા-૩માં જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાનો અધિકારી શુશ્રૂષાગુણવાળો બતાવ્યો અને અહીં વિનીત બતાવ્યો, તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે કોઈ જીવને તત્ત્વ સાંભળવાની તીવ્ર ઈચ્છા હોય, પણ પ્રકૃતિથી વિનીત ન હોય તો શાસ્ત્રવચન તેનામાં પરિણમન પામતાં નથી, કેવળ શબ્દમાત્રનો બોધ થાય છે. વળી બીજો કોઈક જીવ પ્રકૃતિથી વિનીત હોય, પણ તેનામાં શુશ્રૂષાગુણ ન હોય તો સાંભળવામાત્રનો તેનો યત્ન હોય છે, પરંતુ તત્ત્વને અભિમુખભાવ તેને હોતો નથી, તેથી તેને પણ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આથી જ સામાન્યથી વિનીત અને શુશ્રૂષાગુણથી યુક્ત હોય તેને જ ઉપદેશ આપવા માટે યત્ન કરવાનો હોય છે. ક્વચિત્ ભાવિના લાભને સામે રાખીને અને કોઈ જીવવિશેષને સામે રાખીને અવિનીતમાં કરાયેલો યત્ન, ભાવિમાં તેને વિનયસંપન્ન બનાવીને લાભનું કારણ બની શકે અને ક્વચિત્ શુશ્રૂષાગુણરહિત જીવ આક્ષિપ્ત બનીને શુશ્રૂષાગુણવાળો બનીને હિત સાધી શકે, તેથી તે અપવાદિક પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે. આનાથી એ ફલિત થાય છે કે ઉત્સર્ગથી તો વિનીત અને શુશ્રૂષાગુણવાળો જ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવા માટે અધિકારી છે, અને અપવાદથી અવિનીત અને શુશ્રૂષાગુણ વગરના તે ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય હોય તો અધિકારી બને. ॥૭-૫॥

અવતરણિકા :-

જ્ઞાનદાનનું વર્ણન પૂરું કર્યા પછી હવે અભયદાનનું સ્વરૂપ બતાવે છે-

વિન્નેયમભયદાણં પરમં મળવયણકાયજોગેહિં ।
 જીવાણમભયકરણં સર્વેસિં સર્વ્વહા સમ્મં ॥૬॥
 વિન્નેયમભયદાણં પરમં મનોવચનકાયયોગૈઃ ।
 જીવાનામભયકરણં સર્વેષાં સર્વથાં સમ્યક્ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

મળવયણકાયજોગેહિં મન-વચન અને કાયાના યોગો વડે સર્વેસિં સર્વ જીવાણમ્ જીવોનું સર્વ્વહા સર્વ પ્રકારે સમ્મં (અને) સમ્યક્ અભયકરણં અભયકરણ પરમં શ્રેષ્ઠ એવું અભયદાણં અભયદાન વિન્નેયમ્ જાણવું.

ગાથાર્થ :-

મન-વચન અને કાયાના યોગો વડે સર્વજીવોનું સર્વ પ્રકારે અને સમ્યગ્ અભયકરણ શ્રેષ્ઠ એવું અભયદાન જાણવું.

ભાવાર્થ :-

શ્રેષ્ઠ અભયદાન મુનિ જ આપી શકે છે, જ્યારે દેશવિરતિધર શ્રાવક હોય તો દેશથી અભયદાન આપે છે, તેથી શ્રાવકના અભયદાનની વ્યાવૃત્તિ માટે પરમ અભયદાન કહેલું છે. મુનિ, ભગવાનના વચનાનુસાર મન-વચન-કાયાના યોગોને પ્રવર્તાવતો હોય ત્યારે જ સર્વ પ્રકારે સમ્યગ્ અભયદાન આપી શકે છે. અહીં ‘સર્વ પ્રકારે’ થી એ કહેવું છે કે કોઈ જીવને પીડા ઉત્પન્ન કરવી, પ્રાણ નાશ કરવો કે કષાયોનો ઉદ્રેક કરવો તે સ્વરૂપહિંસા સ્વયં કરે નહીં, કરાવે નહીં અને કરનારની અનુમોદના કરે નહીં, ત્યારે જ સર્વ પ્રકારે સમ્યગ્ અભયદાન સંભવે.

આ રીતે સર્વથા અભયદાન આપનારની પણ અનાભોગ અને સહસાત્કારથી કોઈ માનસિક-વાચિક કે કાયિક ક્રિયામાં સ્ખલના થાય, તો તે અભયદાન સર્વ પ્રકારે હોવા છતાં સમ્યગ્ નથી, અર્થાત્ મૂળગુણમાં સ્થિર પરિણામ હોય અને અનાભોગાદિથી સ્ખલના થતી હોય તો સર્વથા અભયદાન હોવા છતાં સમ્યગ્ અભયદાન નથી.

વળી શ્રાવક કે દેશવિરતિધરને જે અંશે તેઓએ વ્રત સ્વીકાર્યા હોય તેટલા અંશમાં દેશથી અભયદાન હોય, અને જો તેઓ તે વ્રતોનું પાલન નિરતિયારપૂર્વક કરતા હોય તો તે અભયદાનનું પાલન દેશથી સમ્યગ્ કહેવાય અને જો તે પાલન સાતિયાર હોય તો દેશથી કહેવાય, પણ સમ્યગ્ ન કહેવાય.

વળી જેનું સંયમયોગમાં ઉત્થિત માનસ ન હોય અને તેથી જ સાધ્યાચારનું પાલન સામાન્યથી કરતો હોય, તો તેનું પણ તે પરમ અભયદાન નથી. ॥૭-૬॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૬માં પરમ અભયદાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે તેનો અધિકારી કોણ છે, તે બતાવે છે-

उत्तममेयं जम्हा तम्हा णाणुत्तमो तरइ दाउं ।
 अणुपालिउं व, दिन्नं पि हंति समभावदारिद्रे ॥७॥
 उत्तममेतद्यस्मात्तस्मानुत्तमः शक्नोति दातुम् ।
 अनुपालयितुं वा दत्तमपि हन्ति समभावदारिद्र्ये ॥७॥

અન્વયાર્થ :-

જમ્હા જે કારણથી ઇયં આ=પરમ અભયદાન ઉત્તમમ્ ઉત્તમ છે તમ્હા તે કારણથી ણાણુત્તમો અનુત્તમ વ્યક્તિ આને દાડં આપવા માટે અણુપાલિડં વ અથવા અનુપાલન કરવા માટે તરફ સમર્થ નથી. સમભાવદારિદ્ધે સમભાવનું દરિદ્રપણું હોતે છતે દિન્નં પિ અપાયેલા પણ અભયદાનને હંતિ હણે છે.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી અભયદાન ઉત્તમ છે તે કારણથી અનુત્તમ વ્યક્તિઓ આ અભયદાન આપવા માટે અથવા અનુપાલન કરવા માટે સમર્થ નથી. સમભાવનું દારિદ્ર્ય હોતે છતે અપાયેલા પણ અભયદાનને હણે છે.

ભાવાર્થ :-

શ્રેષ્ઠ કોટીનું અભયદાન એ અતિ ઉત્તમ પ્રકારનો જીવનો ગુણ છે. તેથી જે જીવમાં ઉત્તમપણું પ્રગટ્યું ન હોય તે જીવ પાંચ મહાવ્રતોને ગ્રહણ કરવા માટે અધિકારી નથી. શાસ્ત્રમાં સંયમના અધિકારીના જે ૧૬ વિશેષ ગુણો કહેલા છે, તે ગુણો દ્વારા જીવમાં સંયમજીવન માટે યોગ્ય એવા ઉત્તમપણાનો નિર્ણય કરી શકાય છે, અને તેવા ગુણો જેનામાં નથી એવો જીવ સંયમ ગ્રહણ કરતાં જ્યારે જીવજીવનું સામાયિક ઉચ્ચરે છે, ત્યારે તેણે સર્વ જીવોને અભયદાન આપેલું છે તેમ કહેવાય તો છે, પરંતુ આમ છતાં અભયદાન આપ્યા પછી ગુણરહિત જીવ તેનું પાલન કરી શકતો નથી.

તે જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે જગતના તમામ જીવોને આત્મતુલ્ય જોવાના પરિણામરૂપ સમભાવ જેને પ્રગટ્યો નથી તેવો સમભાવમાં દરિદ્ર જીવ, સર્વ જીવોને અભયદાન આપવાની જ્યારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે ત્યારે, તેણે સર્વજીવોને અભયદાન આપ્યું તો પણ, તે ગ્રહણ કરેલ અભયદાનની પ્રતિજ્ઞાને પાળતો નથી; તેથી પ્રતિજ્ઞા દ્વારા અપાયેલા પણ અભયદાનને હણે છે. અર્થાત્ જે જીવોને તેણે અભયદાન આપ્યું છે તેને જ તે હણે છે. ||૭-૭||

અવતરણિકા :-

ગાથા-૭માં કહ્યું કે ઉત્તમ જીવ જ ઉત્તમ એવા અભયદાનને આપી શકે છે. તેથી તે ઉત્તમ જીવનું સ્વરૂપ બતાવે છે-

જિણવયણનાણજોગેણ તક્કુલઠિઈસમાસિણં ચ ।
 વિન્નેયમુત્તમત્તં ન અન્નહા ઇત્થ અહિગારે ॥૮॥
 જિનવચનજ્ઞાનયોગેન તત્કુલસ્થિતિસમાશ્રિતેન ચ ।
 વિજ્ઞેયમુત્તમત્ત્વં નાન્યથાત્રાધિકારે ॥૮॥

અન્વયાર્થ :-

ઇત્થ અહિગારે આ(અભયદાનના) અધિકારમાં જિણવયણનાણજોગેણ જિનવચનથી થયેલા જ્ઞાનના યોગથી ચ અને તક્કુલઠિઈસમાસિણં તેની= જિનેશ્વર ભગવાનના કુલની મર્યાદાના આશ્રયણથી વિન્નેયમુત્તમત્તં ઉત્તમપણું જાણવું, ન અન્નહા અન્યથા નહીં.

ગાથાર્થ :-

શ્રેષ્ઠ અભયદાનના અધિકારમાં જિનવચનથી થયેલા જ્ઞાનના યોગથી અને જિનેશ્વર ભગવાનના કુલની મર્યાદાના આશ્રયણથી ઉત્તમપણું જાણવું, અન્યથા નહિ.

ભાવાર્થ :-

શ્રેષ્ઠ અભયદાનના આ અધિકારમાં કેવું ઉત્તમપણું જોઈએ તે બતાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, જેને ભગવાનના વચનથી સમ્યગ્ શ્રુતજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોય અને તેથી મન-વચન-કાયાની એક નાનામાં નાની પણ ક્રિયા જો તે ભગવાનના વચન પ્રમાણે કરી શકે તો જ તે પરિપૂર્ણ અભયદાન આપી શકે. અને તેના માટે જેમ જિનવચનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તેમ ભગવાનની કુળમર્યાદાનું આશ્રયણ પણ આવશ્યક છે.

ભગવાનના કુળની મર્યાદા છે કે, છન્નસ્થ અવસ્થામાં સર્વજ્ઞના વચનનુસાર ચાલવા માટે ગીતાર્થ ગુરુની નિશ્રામાં રહીને સમ્યગ્ શાસ્ત્રાધ્યયન કરવું અને જ્યાં સુધી સ્વયં સંપન્ન થવાય નહીં ત્યાં સુધી ગીતાર્થના વચનના બળથી ઉચિત પ્રવૃત્તિનું જ્ઞાન કરીને તે જ પ્રમાણે સમ્યગ્ પ્રવર્તન કરવું, કે જેથી સમ્યગ્ ભગવદ્વચનનુસાર પરિપૂર્ણ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરી શકાય. આ મર્યાદાનું જે આશ્રયણ કરે તેનામાં જ ઉત્તમપણું આવે અને તેવો જીવ જ આ અભયદાન આપવાનો અધિકારી છે. ॥૭-૮॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૭માં બતાવેલ કે અનુત્તમ જીવ અભયદાન આપીને પણ પાળી શકતો નથી, ત્યાર પછી ગાથા-૮માં બતાવ્યું કે તે અભયદાનના અધિકારીમાં કેવા પ્રકારનું ઉત્તમપણું હોય. હવે જે જીવમાં આવું ઉત્તમપણું ન હોય અને વ્રત ગ્રહણ કરે તો તેનું અભયદાન કેવું હોય તે બતાવવા અર્થે કહે છે-

દારુણેયં જો પુણ આરંભાઙ્ગસુ પવત્તે મૂઢો ।
 ભાવદરિદ્ધો નિયમા દૂરે સો દાણધમ્માણં ॥૧॥
 દત્તૈતદ્ યઃ પુનરાસ્મિન્નિદિષુ પ્રવર્તતે મૂઢઃ ।
 ભાવદરિદ્ધો નિયમાદ્ દૂરે સ દાનધર્માણામ્ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

ભાવદરિદ્ધો ભાવદરિદ્ર એવો જો જે મૂઢો મૂઢ દારુણેયં આને=અભયદાનને આપીને પુણ વળી આરંભાઙ્ગસુ આરંભાદિમાં પવત્તે પ્રવૃત્તિ કરે છે સો તે નિયમા નિયમા દાણધમ્માણં દાનધર્મથી દૂરે દૂર છે.

ગાથાર્થ :-

ભાવદરિદ્ર એવો જે મૂઢ, અભયદાનને આપીને વળી આરંભાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે નિયમા દાનધર્મથી દૂર થાય છે.

ભાવાર્થ :-

જે જીવમાં ગાથા-૮માં બતાવેલ ઉત્તમતા ન હોય અને તો પણ તે સંયમ ગ્રહણ કરીને અભયદાન આપે તો તેનું અભયદાન પ્રતિજ્ઞામાત્રરૂપ જ છે.

ગાથા-૮માં બતાવેલ ઉત્તમતા વગરના જીવનું ચિત્ત મોહથી વ્યાકુળ હોય છે અને આથી જ તે મૂઢ કહેવાય છે, અને મૂઢતાના કારણે જ તે ભગવાનના વચનથી ભાવિત નથી હોતો. જે ભગવાનના વચનથી ભાવિત ન હોય તે સર્વ જીવો પ્રત્યે પોતાનો સમભાવ પ્રગટ કરી શકતો નથી, તેથી જ તે ભાવથી દરિદ્ર છે. આવો ભાવદરિદ્ર, ઈન્દ્રિયો આદિને પરવશ થઈને આરંભાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આથી જ તે જીવ સર્વ જીવોને અભય આપવારૂપ દાનધર્મથી નક્કી દૂર છે, અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે તેણે અભયદાન આપેલ જ નથી, માત્ર પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરેલ છે. ॥૧-૯॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૯માં બતાવ્યું કે સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી પણ જે આરંભાદિમાં પ્રવર્તે છે તે દાનધર્મથી દૂર છે. તેથી પ્રશ્ન થાય કે કેવી પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવ જગતના જીવોને અભયદાન આપનાર હોય? તેનો જવાબ આપતાં કહે છે-

इहपरलोगेसु भयं जेण न संजायए कयाइयवि ।

जीवाणं तक्कारी जो सो दाया उ एयस्स ॥१०॥

इहपरलोकेषु भयं येन न संजायते कदाचिदपि ।

जीवानां तत्कारी यः स दाता त्वेतस्य ॥१०॥

અવ્યયાર્થ :-

इहपरलोगेसु આલોક અને પરલોકમાં જેણ જેના વડે जीवाणं જીવોને कयाइयवि ક્યારે પણ भयं ભય ન संजायए ઉત્પન્ન નથી કરાતો तक्कारी તેને કરનારો जो જે છે सो ते उ एयस्स આનો=અભયદાનનો दाया દાતા છે.

ગાથાર્થ :-

આલોક અને પરલોકમાં જેના વડે જીવોને ક્યારે પણ ભય ઉત્પન્ન નથી કરાતો, તેને કરનારો જે છે તે જ અભયદાનનો દાતા છે.

ભાવાર્થ :-

સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી મુનિએ ભગવદ્ વચનાનુસાર તેવી જ પ્રવૃત્તિ કરવાની છે કે જેનાથી જગતના જીવોને ક્યારે પણ આલોકમાં કે પરલોકમાં તેના તરફથી ભય પેદા ન થાય. જો મુનિની પ્રવૃત્તિથી કોઈને પીડા થાય કે કોઈનો પ્રાણ નાશ થાય તો તેનાથી સામેના જીવને આલોકમાં ભય પેદા થાય, અને મુનિની પ્રવૃત્તિથી કોઈ જીવને કાષાયિક ભાવો ઉત્પન્ન થાય તો તેનાથી સામેના જીવને પરલોકમાં ભય પેદા થાય.

મુનિની સર્વ પ્રવૃત્તિ સ્વશક્તિના પ્રકર્ષથી સર્વ જીવોની પીડાના પરિહાર માટે, પ્રાણ નાશ ન થાય તે માટે અને કષાયોના પરિહાર માટે પ્રવર્તતી હોય છે. અને તેથી જ કદાચ તેમના સંયમયોગથી ક્યારેક કોઈક જીવને પીડા ઉત્પન્ન થઈ જાય તો પણ, તેના પરિહાર માટે મુનિનો શક્ય પૂર્ણ યત્ન હોવાને કારણે તે જીવને પીડા પોતાના કર્મના ઉદયથી જ થઈ છે, પરંતુ મુનિના પ્રયત્નથી નહીં તેમ કહેવાય.

પરંતુ મુનિ જો પ્રમાદમાં હોય તો બાહ્ય રીતે કોઈને પીડા ન પણ થયેલ હોય તો પણ, બીજા જીવોને પીડા કરે તેવા તેના યોગો વર્તે છે તેથી, તેના અભયદાનમાં તેટલા અંશમાં સ્ખલના કહેવાય; અને જો મુનિનો અપ્રમાદભાવમાં યત્ન ન હોય તો તેનાથી જગતના જીવોને સદા આલોક અને પરલોકનો ભય વર્તે જ છે. ॥૭-૧૦॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૦માં સર્વ જીવોને અભય આપનાર જીવની પ્રવૃત્તિ બતાવી, હવે અભયદાનનો ઉપદેશ આપનારા મુનિ પણ કેવા હોવા જોઈએ તે બતાવતાં કહે છે-

इय देसओ वि दाया इमस्स एयारिसो तहिं विसए ।
 इहरा दिनुद्दालणपायं एयस्स दाणं ति ॥११॥
 एतद् देशकोऽपि दाताऽस्यैतादृशस्तस्मिन्विषये ।
 इतरथा दत्तोद्दालनपायमेतस्य दानमिति ॥११॥

અન્વયાર્થ :-

इय आनो=અભયદાનનો દેસओ वि ઉપદેશક પણ તहिं विसए અભયદાનના વિષયમાં एयारिसो આવા પ્રકારનો इमस्स અભયદાનનો दाया દાતા જાણવો. इहरा જો આવા પ્રકારનો ન હોય તો दिनुद्दालणपायं આપીને ઝૂંટવી લેવા જેવું एयस्स આનું=ઉપદેશકનું दाणं અભયદાન થાય. ति=પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

અભયદાનનો ઉપદેશક પણ અભયદાનના વિષયમાં અભયદાનનો દાતા જાણવો. જો આવા પ્રકારનો ન હોય તો આપીને ઝૂંટવી લેવા જેવું ઉપદેશકનું અભયદાન થાય.

ભાવાર્થ :-

અભયદાન આપનાર મુનિ ગીતાર્થની નિશ્રામાં રહીને શાસ્ત્રમાં નિપુણ થયા પછી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલો ભગવાનનો માર્ગ, જગતના જીવોને આપવાની પોતાનામાં શક્તિ હોય તો, શક્તિને અનુરૂપ જગતના હિત માટે તે અવશ્ય યત્ન કરે છે. અભયદાન આપનાર મુનિનો જગતના જીવોના હિત માટે અપાયેલો સર્વ ઉપદેશ અંતે અભયદાનમાં V-૧૧

જ વિશ્રાન્ત પામે છે, અને તેથી જ તેઓ અભયદાનના ઉપદેશકો કહેવાય છે. આવા અભયદાનના ઉપદેશકમાં પણ ગાથા-૧૦માં બતાવેલ ઉચિત પ્રવૃત્તિ હોય તો જ તે અભયદાનને આપી શકે, અને તેવી પ્રવૃત્તિ ન હોય તો તે ઉપદેશક પ્રતિજ્ઞા કરીને જગતના જીવોને અભયદાન આપી તો શકે, પણ ત્યારપછી તે જીવો પાસેથી અભયદાન ઝૂંટવી લેવા જેવી તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ॥૭-૧૧॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૧માં બતાવ્યું કે ઉપદેશક એવો પણ અભયદાનનો દાતા કેવો જોઈએ, તે જ વાતને દઢ કરવા માટે બતાવે છે કે, કેવા પ્રકારની ક્રિયાથી તે ઉપદેશક જગતના જીવોને જ્ઞાન અને દયાનું દાન કરે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનદાન અને અભયદાન કરે છે, તે બતાવે છે-

નાણદયાણં ચંતીવિરઈકિરિયાઙ્ગ તં તઓ દેઙ્ગ ।
 અન્નો દરિદ્રપડિસેહવયણતુલ્લો ભવે દાયા ॥૧૨॥
 જ્ઞાનદયયોઃ ક્ષાન્તિવિરતિક્રિયયા તં તકો દદાતિ ।
 અન્યો દરિદ્રપ્રતિષેધવચનતુલ્યો ભવેદાતા ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :-

ચંતીવિરઈકિરિયાઙ્ગ ક્ષમા અને વિરતિની ક્રિયાવડે તઓ તે જ્ઞાન અને અભયનો દાતા તં તેને=લેનારને નાણદયાણં જ્ઞાન અને દયા દેઙ્ગ આપે છે (જ્યારે) અન્નો અન્ય=ક્ષમા અને વિરતિની ક્રિયા વગરનો દાતા દરિદ્રપડિસેહવયણતુલ્લો દરિદ્રના પ્રતિષેધવચનતુલ્ય વચનવાળો દાયા દાતા ભવે છે.

ગાથાર્થ :-

ક્ષમા અને વિરતિની ક્રિયા વડે તે જ્ઞાન અને અભયનો દાતા, લેનારને જ્ઞાન અને દયા આપે છે. જ્યારે અન્ય ક્ષમા અને વિરતિની ક્રિયા વગરનો દાતા, દરિદ્રના પ્રતિષેધવચનતુલ્ય વચનવાળો દાતા થાય છે.

ભાવાર્થ :-

સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી જ્યાં સુધી મુનિ ગીતાર્થ ન થાય ત્યાં સુધી, ક્ષમા અને

વિરતિની ક્રિયા વડે કરીને તે જગતના જીવોને અભયદાન આપે છે; અને જ્યારે ગુરુકુલવાસના બળથી તે ગીતાર્થ બને છે ત્યારે, તે ક્ષમા અને વિરતિની ક્રિયા વડે કરીને જગતના જીવોને જ્ઞાનદાન અને અભયદાન બન્ને આપે છે.

ગીતાર્થ થયા પછી પણ જો તેનામાં ક્ષાંતિ અને વિરતિની ક્રિયા ન હોય તો, તે જગતને ઉપદેશ આપતો હોય તેથી, અને સંયમની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોય તેથી, સ્થૂલ બુદ્ધિથી કહેવાય કે તે જગતના જીવોને જ્ઞાનદાન અને અભયદાન આપે છે; પરંતુ ક્ષમા અને વિરતિની ક્રિયા વગરનો દાતા ભાવથી દરિદ્ર હોવાને કારણે, જેમ કોઈ દરિદ્ર પાસે યાચનાં કરે તો દરિદ્ર આપવાની ના પાડે, અર્થાત્ મારી પાસે કાંઈ નથી તેથી હું કંઈ આપી શકું એમ નથી તેમ કહે; તેની જેમ, આ ક્ષમા અને વિરતિની ક્રિયા વગરનો જ્ઞાન અને અભયનો દાતા, લેનારને કહે છે કે પોતાની પાસે જ સમતાનો પરિણામ નથી તેથી તે કંઈ આપી શકે તેમ નથી. અર્થાત્ તે કોઈને જ્ઞાનદાન કે અભયદાન કરતો નથી પરંતુ ઉપદેશનાં વચનોમાત્ર બોલે છે અને છકાયના પાલનની પ્રતિજ્ઞામાત્ર કરે છે. ॥૭-૧૨॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૬ થી માંડીને ગાથા-૧૨ સુધી અભયદાનનું નિરૂપણ કર્યું અને ગાથા-૧૧ અને ગાથા-૧૨માં અભયદાનવાળા સાથે જ્ઞાનદાનવાળાનો પણ સંબંધ હોવાથી તે બેનું યોજન કર્યું, હવે અભયદાનનું નિગમન કરતાં કહે છે-

एवमिहेयं पवरं सव्वेसिं चेव होइ दाणाणं ।
 इत्तो उ निओगेणं एयस्स वि ईसरो दाया ॥१३॥
 एवमिहैतत्प्रवरं सर्वेषामेव भवति दानानाम् ।
 इतस्तु नियोगेन एतस्यापीश्वरो दाता ॥१३॥

અવ્યયાર્થ :-

एवम् आ प्रकारे इह अही=संसारमां इयं आ=अभयदान सव्वेसिं सर्व दाणाणं दानोमां पवरं चेव होइ श्रेष्ठ ज छे. इत्तो अेथी करीने उ वणी निओगेणं नियोगથી एयस्स वि आनो=अभयदाननो પણ दाया दाता ईसरो अैश्वर्यवाणो હોવો જોઈએ, અર્થાત્ સમભાવમાં દરિદ્ર જીવ અભયદાન ન આપી શકે.

ગાથાર્થ :-

આ પ્રકારે સંસારમાં અભયદાન સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ જ છે. એથી કરીને વળી નિયમથી અભયદાનનો પણ દાતા ઐશ્વર્યવાળો હોવો જોઈએ, અર્થાત્ સમભાવમાં દરિદ્ર જીવ અભયદાન ન આપી શકે.

ભાવાર્થ :-

સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દાનો હોય છે, પણ આ પ્રકારે અર્થાત્ ગાથા-૧૦માં બતાવ્યું એ રીતે અભયદાન દેનાર જીવની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિથી જગતના જીવમાત્રને આલોક કે પરલોકમાં ક્યારે પણ ભય પેદા થતો નથી, તેથી સર્વ દાનોમાં આ અભયદાન જ શ્રેષ્ઠ છે. બીજાં દાનોમાં અનુકંપાદિ દાનો તો કોઈક જીવને યત્કિંચિત્ સુખનું કારણ થાય છે, અને ધર્મોપગ્રહકરદાન પણ સંયમની રક્ષા કે વૃદ્ધિ માટે આવશ્યક એવી ઉપધિનું કારણ બને છે, જ્યારે આ અભયદાન તો જગતના તમામ જીવોને સર્વથા ભયરહિત કરવાનું કારણ બને છે. એથી જ અભયદાન, દાતા માટે પણ પરમ અભયપદની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે.

સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ અભયદાન છે, આથી જ ભાવથી ઐશ્વર્યવાળો જીવ જ અભયદાન કરી શકે છે, અન્ય નહીં. અને એટલે જ ગાથા- ૭માં કહેલ કે સમભાવમાં દરિદ્ર હોય તે જીવ અભયદાન ન કરી શકે. ॥૭-૧૩॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં ત્રણ પ્રકારનાં દાનો બતાવ્યાં. ત્યારપછી જ્ઞાનદાન અને અભયદાન બતાવ્યા પછી હવે ધર્મોપગ્રહકરદાન બતાવે છે -

इय धम्मुवग्गहकरं दाणं असणाङ्गोयरं तं च ।
पत्थमिव अन्नकाले य रोगिणो उत्तमं नेयं ॥१४॥
एतद् धर्मोपग्रहकरं दानमशनादिगोचरं तच्च ।
पथ्यमिवान्नकाले च रोगिण उत्तमं ज्ञेयम् ॥१४॥

सद्धासक्कारजुयं सकमेण तहोचियम्मि कालम्मि ।
अन्नाणुवघाएणं वयणा एवं सुपरिसुद्धं ॥१५॥
श्रद्धासत्कारयुतं सकमेण तथोचिते काले ।
अन्यानुपघातेन वचनादेवं सुपरिशुद्धम् ॥१५॥

અન્વયાર્થ :-

इय आ धम्मवग्गहकरं दाणं धर्मोपग्रहकरदान असणाइगोयरं अशनादि गोयर
છે તેં ચ અને તે સદ્ધાસક્કારજુયં શ્રદ્ધા-સત્કારથી યુક્ત, સકમેણ કમપૂર્વક તહોચિયમ્મિ
કાલમ્મિ તથા ઉચિત કાળમાં, અન્નાણુવઘાણં અન્યના અનુપધાતદ્વારા (અપાય છે)
ચ અને વચણા વચનથી એવં આ પ્રકારે સુપરિસુદ્ધં સુપરિશુદ્ધ એવું તે, અન્નકાલે
અન્નકાળમાં રોગિણો રોગી માટે પથ્યમિવ પથ્યની જેમ ઉત્તમં ઉત્તમ નેયં જાણવું.

ગાથાર્થ :-

આ ધર્મોપગ્રહકરદાન અશનાદિ ગોયર છે અને તે શ્રદ્ધા-સત્કારથી યુક્ત,
કમપૂર્વક તથા ઉચિતકાળમાં, અન્યના અનુપધાતદ્વારા અપાય છે અને વચનથી આ
પ્રકારે સુપરિશુદ્ધ એવું તે, અન્નકાળમાં રોગી માટે પથ્યની જેમ ઉત્તમ જાણવું.

ભાવાર્થ :-

સાધુને આહારાદિ વિષયક ત્રીજા પ્રકારનું દાન સુપાત્રદાન છે. સુપાત્રદાન
શ્રદ્ધા અને સત્કારથી આપવાનું છે, તેનો ભાવ એ છે કે “હું આ સંયમીને દાન આપીને
આ ભવસાગરથી નિસ્તારને પામું” તે પ્રકારની અંતરંગ રુચિ તે શ્રદ્ધા છે અને તેની
અભિવ્યક્તિરૂપ જે વચનોચ્ચાર તે સત્કાર છે. હૈયામાં મહાત્માની ભક્તિ કરીને
નિસ્તારની વાંછા હોય ત્યારે આદરપૂર્વક તેમને વિનંતિ કરે, ન આવ્યા હોય તો તેમને
લેવા જાય ઈત્યાદિ જે ક્રિયાઓ છે તે સત્કાર છે. તેનાથી યુક્ત એવું આ ધર્મોપગ્રહકરદાન
છે.

સુપાત્રદાન આપનારના હૈયામાં વર્તતો આદર જ શ્રેષ્ઠ વસ્તુને પ્રથમ
વહોરાવવાની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તેથી જ સુપાત્રદાનમાં પણ વસ્તુના વહોરાવાના
વિષયમાં કમની અપેક્ષા રખાય છે. ધર્મોપગ્રહકરદાન ઉચિત કાળમાં કરવાનું છે કે
જેથી મહાત્માઓના શરીરને અને સંયમની આરાધનાને વ્યાધાતક ન થાય. આ ઉપરાંત
પોતાના કૌટુંબિક સંયોગોને ખ્યાલમાં રાખીને, પોષ્યવર્ગ આદિને ઉપધાત ન થાય તે
રીતે સુપાત્રદાન કરવાનું છે, અને જો તે રીતે કરવામાં ન આવે અને પોષ્યવર્ગને અરુચિ
પેદા થાય તો તેને બોધિ દુર્લભ થાય છે.

આ પ્રકારનું જે વર્ણન કર્યું તે સર્વ શાસ્ત્રવચનથી સુપરિશુદ્ધ જાણવું અને જેમ
રોગીને અન્નકાળમાં પથ્ય આપવામાં આવે તો જ ઉપકાર માટે થાય, તેમ ધનની
મૂર્છાવાળા ભાવરોગી ગૃહસ્થને માટે સંયમને પાળનારા મહાત્માઓના લાભકાળમાં

આ પ્રકારનું દાન જ ઉત્તમ જાણવું.

અહીં દૃષ્ટાંતનું યોજન આ પ્રમાણે છે-

રોગી=ભાવરોગી ગૃહસ્થ.

અન્નકાળ=સંયમી મહાત્માનો લાભકાળ.

પથ્ય આહાર=શ્રદ્ધા, સત્કારપૂર્વક સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ થાય તેવો શુદ્ધ આહાર આપવો.

પથ્ય આહારથી રોગીના રોગની અલ્પતા=શુદ્ધ દાનથી ભાવરોગી ગૃહસ્થના અસંયમના કારણભૂત રોગની અલ્પતા. ||૭-૧૪/૧૫||

અવતરણિકા :-

ધર્મોપગ્રહકરદાનના અધિકારીનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

ગુરુણાઽણુન્નાયભરો નાઓવજ્જિયધણો ય એયસ્સ ।

દાયા અદુત્થપરિયણવગ્ગો સમ્મં દયાલૂ ય ||૧૬||

ગુરુણાઽણુજ્ઞાતભરો ન્યાયોપાર્જિતધનશ્ચૈતસ્ય ।

દાતા અદુઃસ્થપરિજનવર્ગઃ સમ્યગ્ દયાલુશ્ચ ||૧૬||

અન્વયાર્થ :-

ગુરુણાઽણુન્નાયભરો ગુરુ (કુટુંબના વડીલ) વડે અનુજ્ઞાત ભારવાળો નાઓવજ્જિયધણો ય અને ન્યાયોપાર્જિત ધનવાળો, અદુઃસ્થ પરિજનવર્ગવાળો દયાલૂ ય અને દયાળુ એયસ્સ આનો સમ્મં સમ્યગ્ દાયા દાતા થાય.

ગાથાર્થ :-

કુટુંબના વડીલ વડે અનુજ્ઞાત ભારવાળો અને ન્યાયોપાર્જિત ધનવાળો, અદુઃસ્થ પરિજનવર્ગવાળો અને દયાળુ ધર્મોપગ્રહકરદાનનો સમ્યગ્ દાતા થાય.

ભાવાર્થ :-

આ ગાથામાં બતાવેલ સુપાત્રદાનના અધિકારીનું સ્વરૂપ વ્યવહારનયથી છે. બાકી નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી તો કુટુંબીવર્ગ ખરાબ સ્થિતિવાળો હોય અને ગુરુથી અનુજ્ઞાત ભારવાળો પણ ન હોય, પરંતુ પોતાની પાસે આવેલા કોઈ મહાત્માને દાનની બુદ્ધિથી

વિવેકપૂર્વક દાન આપતો હોય તો સમ્યગ્દાતા કહી શકાય. આથી જ શાલિભદ્રના જીવે પૂર્વમાં કરેલું દાન સમ્યગ્ કહી શકાય. અને ક્વચિત્ અન્ય પણ ઉત્તમ બાહ્ય સામગ્રીના વૈકલ્યના કારણે વ્યવહારનયથી તે સમ્યગ્ દાતા ન હોવા છતાં પોતાના માટે પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રીને, આ સુપાત્ર છે એવા પ્રકારની વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી આપતો હોય તો સમ્યગ્ દાતા હોઈ શકે.

વ્યવહારનયથી દાનના અધિકારીનાં ત્રણ વિશેષણ છે, તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-

(૧) વડીલ વડે અનુજ્ઞાત ભારવાળો= કુટુંબના વડીલવડે ઘરનો ભાર સોંપેલો હોય તેવો જીવ પોતાની ઉચિત ફરજ બજાવનાર બને છે. તેથી પ્રાયઃ તે જ દાનનો અધિકારી બને.

(૨) અદુઃસ્થ= જેનો પરિવાર સારી રીતે જીવી ન શકતો હોય તેવો જીવ પોતાના ઉપર આશ્રિતનું પણ સારું પાલન કરી શકતો નથી તેથી તે દાન કરે તો ધર્મલાઘવ થાય. તેથી તે દાનનો અનધિકારી છે.

(૩) દયાળુ= સુપાત્રદાનના અધિકારીનું દયાળુ વિશેષણ એ બતાવે છે કે પોતાના દાનથી પોતાના પરિવારવર્ગાદિને જો અરુચિ થતી હોય તો તેનો પણ તે સમ્યગ્ પરિહાર કરવા યત્ન કરે, જે કુટુંબીઆદિની ભાવઅનુકંપારૂપ છે. ॥૭-૧૬॥

અવતરણિકા :-

ધર્મોપગ્રહકરદાન સાધુવિષયક પૂર્વમાં બતાવ્યું, હવે અનુકંપાપાત્ર જીવોમાં કરાતું અનુકંપાદાન ધર્મોપગ્રહકરદાનનો હેતુ છે, તે બતાવતાં કહે છે-

અણુકંપાદાણં પિ ય અણુકંપાગોચરેસુ સત્તેસુ ।
 જાયઙ્ ધમ્મોવગ્ગહહેઝ્ઞ કરુણાપહાણસ્સ ॥૧૭॥
 અણુકંપાદાનમપિ ચાણુકંપાગોચરેષુ સત્ત્વેષુ ।
 જાયતે ધર્મોપગ્રહહેતુઃ કરુણાપ્રધાનસ્ય ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ :-

ય અને અણુકંપાગોચરેસુ અનુકંપાના વિષયભૂત સત્તેસુ જીવોમાં કરુણાપહાણસ્સ કરુણાપ્રધાન જીવનું અણુકંપાદાણં પિ અનુકંપાદાન પણ ધમ્મોવગ્ગહહેઝ્ઞ ધર્મોપગ્રહનો હેતુ જાયઙ્ બને છે.

✽ અહીં ‘ચ’ કાર સુપાત્રદાનના સમુચ્ચય અર્થક છે.

ગાથાર્થ :-

અને અનુકંપાના વિષયભૂત જીવોમાં કરુણાપ્રધાન જીવનું અનુકંપાદાન પણ ધર્મોપગ્રહનો હેતુ બને છે.

ભાવાર્થ :-

અહીં ‘અપિ’ થી કહેવું છે કે સુપાત્રદાન તો ધર્મોપગ્રહકરદાન છે જ, પણ વિવેકસંપન્ન શ્રાવક તત્ત્વનો જાણકાર હોય છે અને તેથી જ જગતના જીવમાત્ર પ્રત્યે તેને ભાવઅનુકંપા હોય છે, જેના કારણે શક્તિને અનુરૂપ દ્રવ્યઅનુકંપા પણ તે એવી રીતે કરે કે અનુકંપાપાત્ર જીવોમાં જો યોગ્યતા હોય તો, તેઓને બીજાધાનાદિનું કારણ બને. આમ શ્રાવકનું અનુકંપાદાન, અનુકંપાપાત્ર જીવો માટે ધર્મનું કારણ બને છે, તેથી તેને પણ ધર્મોપગ્રહકરદાનનો હેતુ કહેવાય છે. જેમ સંયમીને આહારાદિનું દાન સંયમધર્મની વૃદ્ધિનું કારણ છે તેથી ધર્મઉપગ્રહનો હેતુ છે, તેમ શ્રાવકનું અનુકંપાદાન પણ લેનારમાં ધર્મની નિષ્પત્તિનું કારણ બને છે તેથી ધર્મઉપગ્રહનો હેતુ છે. ॥૭-૧૭॥

તા એયં પિ પસત્થં તિત્થયરેણાવિ ભયવયા ગિહિણા ।
 સયમાઇન્નં દિયદેવદૂસદાણેણઽગિહિણો વિ ॥૧૮॥
 તદેતદપિ પ્રશસ્તં તીર્થકરેણાપિ ભગવતા ગૃહિણા ।
 સ્વયમાચીર્ણં દ્વિજદેવદૂષ્યદાનેનાગૃહિણોઽપિ ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ :-

તા તે કારણથી=અનુકંપાદાન ધર્મોપગ્રહનો હેતુ છે તે કારણથી એયં પિ આ પણ પસત્થં પ્રશસ્ત છે.

(પ્રશસ્ત કેમ છે, તેનું કારણ બતાવે છે.)

ગિહિણા ગૃહસ્થ એવા તિત્થયરેણાવિ ભયવયા તીર્થકર ભગવાન વડે પણ સયમાઇન્નં સ્વયં આચીર્ણ છે (અને) અગિહિણો વિ અગૃહસ્થ એવા પણ ભગવાને દિયદેવદૂસદાણેણ દ્વિજને દેવદૂષ્યના દાન દ્વારા (આચરેલ છે).

ગાથાર્થ :-

અનુકંપાદાન ધર્મોપગ્રહનો હેતુ છે તે કારણથી આ પણ પ્રશસ્ત છે. પ્રશસ્ત કેમ છે? તેનું કારણ બતાવતાં કહે છે કે ગૃહસ્થ એવા તીર્થંકર ભગવાન વડે પણ સ્વયં આત્મીય છે અને અગૃહસ્થ એવા પણ ભગવાને દ્વિજને દેવદૂષ્યના દાન દ્વારા આચરેલ છે.

ભાવાર્થ :-

અનુકંપાદાન પણ ધર્મોપગ્રહનો હેતુ છે, આથી કરીને જ પ્રશસ્ત છે, અર્થાત્ આપનારને માટે અત્યંત કર્તવ્ય છે. તીર્થંકરે ગૃહસ્થ અવસ્થામાં દીક્ષા પૂર્વે મહાદાન આપ્યું, જેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે ઉચિત કાળે કરેલું અનુકંપાદાન અવશ્ય યોગ્ય જીવોને બીજાધાનાદિનું કારણ બને. અહીં પ્રશ્ન થાય કે તો પછી તે અનુકંપાદાન ગૃહસ્થ અવસ્થામાં જ કરવું જોઈએ? તેથી સંયમ અવસ્થામાં પણ વિશેષ લાભને કારણે તે અનુકંપાદાન કર્તવ્ય છે એ બતાવવા અર્થે કહ્યું કે, સંયમજીવનમાં પણ દ્વિજના બોધિરક્ષણ અર્થે ભગવાને દેવદૂષ્યનું દાન આપ્યું, જે બ્રાહ્મણ માટે ધર્મોપગ્રહનો હેતુ બન્યું છે.

॥૭-૧૮॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧૭માં અનુકંપાદાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું અને તેની પુષ્ટિ ભગવાનના દૃષ્ટાંતથી ગાથા-૧૮માં કરી અને અનુકંપાદાન ધર્મોપગ્રહનો હેતુ છે એમ ગાથા-૧૭માં બતાવ્યું. હવે તે ભાવઅનુકંપા સંયતને પણ હોય છે, તે બતાવવા માટે કહે છે-

ધમ્મસ્સાઙ્ગપયમિણં જમ્હા સીલં ઇમસ્સ પજ્જંતે ।
તત્ત્વિરયસ્સાવિ જઓ નિયમા સનિવેયણા ગુરુણો ॥૧૧॥
ધર્મસ્યાદિપદમિદં યસ્માચ્છીલમસ્ય પર્યન્તે ।
તદ્વિરતસ્યાપિ યતો નિયમાત્સ્વનિવેદના ગુરોઃ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

જમ્હા જે કારણથી ધમ્મસ્સાઙ્ગપયમિણં ધર્મનું આદિપદ આ=દાન છે (અને) ઇમસ્સ આના=દાનના પજ્જંતે પર્યન્તમાં સીલં=શીલ છે (તે કારણથી) તત્ત્વિરયસ્સાવિ તે = દાન વિરતને પણ છે.

(પરંતુ વિરતને તો દાન દેખાતું નથી, તો કેવું છે? તે બતાવતાં કહે છે-)

જઓ જે કારણથી નિયમા નિયમા ગુરુણો ગુરુને સનિવેયણા સ્વનિવેદના છે.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી ધર્મનું આદિપદ દાન છે અને દાનના પર્યંતમાં શીલ છે, તે કારણથી તે દાન વિરતને પણ છે. પરંતુ વિરતને તો દાન દેખાતું નથી, તો તે કેવું છે? તે બતાવતાં કહે છે, જે કારણથી વિરતને નિયમથી ગુરુને સ્વનિવેદના છે તે દાન સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ :-

ધર્મનો પ્રારંભ દાનધર્મથી થાય છે, ત્યારપછી જ શીલધર્મ પ્રગટે છે. તેથી કરીને વિરતિ ગ્રહણ કરનાર પણ પોતાના આત્માની ભાવઅનુકંપા હોવાને કારણે અનુકંપાદાન કરે છે. આથી જ સ્વયં પોતાની જાતને રાગાદિથી બચાવવા અસમર્થ જીવો ગુણવાન ગુરુને નિયમથી સ્વજાતનું સમર્પણ કરે છે. આ સમર્પણ દ્વારા સર્વવિરતિધર આત્માઓ પોતાની ભાવઅનુકંપા કરે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સંયમધર્મનો પ્રારંભ પણ સ્વજાતના નિવેદનથી જ થાય છે, અને તે નિવેદન પોતાની ભાવઅનુકંપા સ્વરૂપ છે માટે જ તે દાનધર્મ છે; અને એથી જ ધર્મના આદિપદ તરીકે દાનને સ્વીકાર્યું છે. જે જીવ ગુણવાનને સમર્પિત હોય તેની જ સર્વ આચરણા શીલરૂપ બને છે, અને જે ગુણવાનને સમર્પિત નથી અને કદાચ યત્કિંચિત્ શીલની આચરણા કરતો પણ હોય, તો પણ તેની તે આચરણા શીલરૂપ લક્ષ્યથી, કેમ કે ધર્મનું આદિપદ દાન છે તેથી દાન વગર શીલ પ્રગટ થઈ શકે નહીં. ॥૭-

૧૯॥

તમ્હા સત્તઽણુરૂવં અણુકંપાસંગણ ભવ્વેણં ।

અણુચિદ્વિયવ્વમેયં ઇત્તો ચ્ચિય સેસગુણસિદ્ધી ॥૨૦॥

તસ્માચ્છક્ત્યનુરૂપમનુકમ્પાસંગતેન ભવ્યેન ।

અનુષ્ઠાતવ્યમેતદિત એવ શેષગુણસિદ્ધિઃ ॥૨૦॥

અવ્યયાર્થ :-

તમ્હા તે કારણથી સત્તઽણુરૂવં શક્તિ અનુરૂપ અણુકંપાસંગણ અનુકંપાથી યુક્ત એવા ભવ્વેણં ભવ્ય જીવે ઇયં આ=અનુકંપાદાન અણુચિદ્વિયવ્વમ્ આચરવું જોઈએ, ઇત્તો આનાથી ચ્ચિય જ સેસગુણસિદ્ધી શેષ ગુણોની સિદ્ધિ છે.

❖ ભવ્વેણંમાં વિધ્યર્થ કૃદન્તના યોગમાં તૃતીયાનો પ્રયોગ છે.

ગાથાર્થ :-

તે કારણથી શક્તિ અનુરૂપ અનુકંપાથી યુક્ત એવા ભવ્ય જીવે અનુકંપાદાન આચરવું જોઈએ. આનાથી જ શેષ ગુણોની સિદ્ધિ છે.

ભાવાર્થ :-

ગાથા-૧૯માં કહ્યું કે ધર્મનું આદિપદ દાન છે. એનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે દાનથી જ ધર્મનો પ્રારંભ થઈ શકે. તે કારણથી અનુકંપાયુક્ત એવા ભવ્ય જીવે શક્તિને અનુરૂપ અનુકંપાદાન આચરવું જોઈએ, અર્થાત્ ગૃહસ્થ હોય તો પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે અને સાધુ હોય તો પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે જગતના જીવોની દ્રવ્ય અને ભાવઅનુકંપા કરવી જોઈએ અને પોતાની પણ ભાવદયા કરવી જોઈએ, કેમ કે જગત અંતર્વર્તી જીવોમાં સ્વનું પણ ગ્રહણ છે. જેના હૈયામાં પોતાની ભાવઅનુકંપા વર્તતી હોય તે જ ગુણોની નિષ્પત્તિ માટે પ્રયત્ન કરી શકે છે, અને આથી જ સાધુ હોય તો આત્મવંચના વગર ગુણવાનને પરતંત્ર રહી શકે છે અને પરતંત્ર રહીને શેષ ગુણોની નિષ્પત્તિ કરી શકે છે. ॥૭-૨૦॥

॥ इति सप्तमी दानविंशिका समाप्ता ॥७॥

॥ પૂજાવિધિવિંશિકા અષ્ટમી ॥

અવતરણિકા :-

સાતમી વિંશિકામાં ત્રણ પ્રકારનાં દાનો બતાવ્યાં, તેમાં જ્ઞાનદાન અને અભયદાન જો કે સાધુને હોય છે તો પણ ધર્મોપગ્રહકરદાન અને અનુકંપાદાન શ્રાવકને પણ હોય છે તેમ ગાથા-૧૩ પછીની ગાથાઓમાં બતાવ્યું. શ્રાવકને મુખ્યરૂપે જેમ દાન કર્તવ્ય છે તેમ પૂજા પણ કર્તવ્ય છે, તેથી દાનવિંશિકા પછી પૂજાવિંશિકા બતાવે છે-

પૂયા દેવસ્સ દુહા વિન્નેયા દવ્વભાવભેણં ।
 ઇયરેયરજુત્તા વિ હુ તત્તેણ પહાણગુણભાવા ॥૧॥
 પૂજા દેવસ્ય દ્વિધા વિજ્ઞેયા દ્રવ્યભાવભેદેન ।
 ઇતરેતરયુક્તાપિ ખલુ તત્ત્વેન પ્રધાનગુણભાવાત્ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

ઇયરેયરજુત્તા વિ (દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજા એ બંને) ઇતરેતરયુક્ત હોવા છતાં પણ પહાણગુણભાવા પ્રધાન-ગૌણભાવ હોવાને કારણે દેવસ્સ પૂયા દેવની પૂજા તત્તેણ પરમાર્થથી હુ ખરેખર દવ્વભાવભેણં દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદ વડે દુહા વિન્નેયા બે પ્રકારની જાણવી.

ગાથાર્થ :-

દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજા એ બંને એકબીજાથી યુક્ત હોવા છતાં પણ પ્રધાન-ગૌણભાવ હોવાને કારણે દેવની પૂજા પરમાર્થથી ખરેખર દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદ વડે બે પ્રકારની જાણવી.

✽ અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે, જો દ્રવ્ય અને ભાવ ઇતરેતરયુક્ત ન હોય તો દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજા એ બે ભેદ થઈ શકે, પરંતુ ભગવાનની દરેક પૂજા દ્રવ્ય અને ભાવ બંનેથી યુક્ત હોય છે, તેથી બે ભેદ ન થઈ શકે. આમ છતાં પણ શ્રાવકની પૂજામાં દ્રવ્ય પ્રધાન છે અને સાધુની પૂજામાં ભાવ પ્રધાન છે, તેથી પ્રધાન-ગૌણ ભાવને આશ્રયીને ઇતરેતરયુક્ત હોવા છતાં પણ પૂજાના બે ભેદ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :-

જેમ દ્રવ્ય અને પર્યાય પરસ્પર યુક્ત જ હોય છે તેમ ભગવાનની પૂજા પણ દ્રવ્ય અને ભાવને આશ્રયીને ઈતરેતરયુક્ત જ હોય છે. આ રીતે ઈતરેતરયુક્ત હોવાને કારણે પૂજાના દ્રવ્ય અને ભાવને આશ્રયીને બે ભેદ કરી શકાય નહીં. આમ છતાં, પૂજા, દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે ભેદથી શાસ્ત્રસંગત છે. તે કઈ અપેક્ષાએ સંગત છે તે બતાવવા માટે કહે છે કે, દ્રવ્ય અને ભાવ પરસ્પર સંકળાયેલા હોવા છતાં પણ પરમાર્થથી દ્રવ્યપૂજામાં દ્રવ્ય પ્રધાન હોય છે અને ભાવ ગૌણ હોય છે, ભાવપૂજામાં ભાવ પ્રધાન હોય છે અને દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે. તેથી ભગવાનની પૂજા દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજાના ભેદથી બે પ્રકારની હોય છે.

અહીં ‘તત્ત્વેણ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને કહ્યું છે કે પરમાર્થથી દેવની પૂજા દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારની છે. તાત્ત્વિક અને અતાત્ત્વિક પૂજામાંથી માત્ર તાત્ત્વિક પૂજાને ગ્રહણ કરવા માટે આ ‘તત્ત્વેણ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે.

અતાત્ત્વિક પૂજા અપુનર્બંધક આદિ સિવાયના જીવોને હોય છે. આ જીવોને અપ્રધાન દ્રવ્યક્રિયા હોય છે, તે સર્વથા ભાવરહિત હોવાથી એકાંતે દ્રવ્યપૂજારૂપ છે. તેવી પૂજાનો અહીં સંગ્રહ કર્યો નથી.

અપુનર્બંધકની પૂજા ભાવલેશથી યુક્ત પ્રધાનદ્રવ્યપૂજા હોય છે. માટે તેનું ગ્રહણ તાત્ત્વિક પૂજામાં થઈ શકે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિની પૂજા બાહ્ય સામગ્રીથી કરાતી હોય છે ત્યારે તેમાં દ્રવ્ય પ્રધાન હોય છે, તેથી દ્રવ્યપૂજામાં તેનો સંગ્રહ છે. તો પણ તે પૂજાકાળમાં ભગવાનના ગુણોના સ્મરણરૂપ ભાવ અનુવૃત્તિરૂપે તો હોય જ છે, તેથી તે તાત્ત્વિક દ્રવ્યપૂજા છે.

સાધુ જ્યારે ભગવાનની સ્તવના કે ચૈત્યવંદનાદિ કરતા હોય છે ત્યારે, ભગવાનની આજ્ઞાના પાલનરૂપ ભાવ મુખ્યરૂપે હોવા છતાં, તે તે મુદ્રા અને તે તે પ્રકારના વચનપ્રયોગરૂપ દ્રવ્ય પણ ગૌણરૂપે ત્યાં હોય જ છે. વળી જ્યારે સાધુ ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર આચરણાઓ કે અન્ય ક્રિયાઓ કરે છે ત્યારે પણ, ચાર પ્રકારની પૂજામાંથી પ્રતિપત્તિરૂપ પૂજા ત્યાં હોય જ છે; જે ભાવપૂજા સ્વરૂપ છે. અને તે વખતે આજ્ઞાપાલનનો ભાવ પ્રધાન હોય છે અને ભાવના કારણીભૂત આચરણારૂપ દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે. તેથી સાધુને ભાવપૂજા હોય છે. ॥૮-૧॥

અવતરણિકા :-

પહેલી ગાથામાં દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી પૂજાના બે પ્રકારો કહ્યા. ત્યાં પ્રધાન

દ્રવ્યપૂજા કોને હોય છે અને તેના કેટલા ભેદો હોય છે, તે બતાવતાં કહે છે-

પદ્મા ગિહિણો સા વિ ય તહા તહા ભાવભેયઓ તિવિહા ।

કાયવયમણવિસુન્દ્રીસમ્ભૂઓગરણપરિભેયા ॥૨॥

પ્રથમા ગૃહિણઃ સાપિ ચ તથા તથા ભાવભેદતસ્ત્રિવિધા ।

કાયવચોમનોવિશુદ્ધિસંભૂતોપકરણપરિભેદાત્ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

પદ્મા ગિહિણો પ્રથમ દ્રવ્યપૂજા ગૃહસ્થને (હોય છે) સા વિ ય અને તે પણ=તે પૂજા પણ કાયવયમણવિસુન્દ્રીસમ્ભૂઓગરણપરિભેયા કાયવિશુદ્ધિ, વચનવિશુદ્ધિ અને મનવિશુદ્ધિ દ્વારા એકઠાં કરાયેલાં ઉપકરણોના પરિભેદથી તહા તહા ભાવભેયઓ તે તે પ્રકારના ભાવના ભેદથી તિવિહા ત્રણ પ્રકારની છે.

ગાથાર્થ :-

પ્રથમ દ્રવ્યપૂજા ગૃહસ્થને હોય છે અને તે પૂજા પણ કાયવિશુદ્ધિ, વચનવિશુદ્ધિ અને મનવિશુદ્ધિ દ્વારા એકઠાં કરાયેલાં ઉપકરણોના ભેદથી તે તે પ્રકારના ભાવના ભેદને કારણે ત્રણ પ્રકારની છે.

ભાવાર્થ :-

દ્રવ્યપૂજા ગૃહસ્થને હોય છે. તેના ત્રણ ભેદો છે. તેના પ્રથમ ભેદમાં કાયવિશુદ્ધિ પ્રધાન હોય છે, બીજા ભેદમાં વચનવિશુદ્ધિ પ્રધાન હોય છે અને ત્રીજા ભેદમાં મનની વિશુદ્ધિ પ્રધાન હોય છે. તે ત્રણેય વિશુદ્ધિઓ દ્રવ્યપૂજાની સામગ્રીને આશ્રયીને હોય છે. તેથી જ કહ્યું કે કાય, વચન અને મનની વિશુદ્ધિ વડે એકઠાં કરાયેલાં ઉપકરણોના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની પૂજા છે.

ભગવાનની ભક્તિ માટે જે સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવે છે, તે સામગ્રી એકઠી કરવામાં કાયવિશુદ્ધિની પ્રધાનતા જ્યાં હોય છે ત્યાં પહેલી પૂજા છે. પ્રથમ પૂજાવાળો પુરુષ પોતાની કાયાવડે, સ્વશક્તિને અનુરૂપ અને વિધિપૂર્વક ભગવાનની ભક્તિની શ્રેષ્ઠ સામગ્રી એકઠી કરે છે. તેથી જ પહેલી પૂજાને ‘કાયયોગસારાપૂજા’ કહેલ છે.

બીજી પૂજાવાળો જીવ કાયાથી પોતાના ક્ષેત્રમાં એકઠી શ્રેષ્ઠ સામગ્રીથી પૂજા તો કરે જ છે, તો પણ તેનાથી વિશિષ્ટ સામગ્રીથી પૂજા કરે તેને અભિલાષ થાય છે,

તેથી તે અન્ય ક્ષેત્રમાંથી, ભક્તિના પ્રકર્ષમાં અનુપયોગી આરંભાદિના વર્જનપૂર્વક, શ્રેષ્ઠ ભાવોલ્લાસનું કારણ બને તે રીતે વિવેકપૂર્વક વચન દ્વારા બીજા પાસે ઉત્તમ સામગ્રી મંગાવીને પૂજા કરે છે. તેથી જ બીજી પૂજાને ‘વચનયોગસારાપૂજા’ કહેલ છે.

ત્રીજી પૂજા કરવાવાળી વ્યક્તિ લોકોત્તમ પુરુષની પૂજા માટે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સામગ્રી પોતે તો કાયયોગથી એકઠી કરે જ છે, વચનયોગથી બીજા પાસે મંગાવે પણ છે તો પણ તેને સંતોષ થતો નથી. કેમ કે લોકોત્તમ પુરુષની પૂજા માટે લોકોત્તમ એવાં નંદનવનનાં સહસ્રક્રમળ આદિ તેને આવશ્યક દેખાય છે. અને તે સહસ્રક્રમળ આદિની પ્રાપ્તિ કાયાથી કે વચનથી તો થઈ શકે તેમ નથી, તેથી ભક્તિના પ્રકર્ષપૂર્વક તે મનદ્વારા યતનાપૂર્વક નંદનવનમાંથી પુષ્પો લાવીને ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. આ ભક્તિમાં મનની વિશુદ્ધિ પ્રધાન છે, તેથી જ તેને ‘મનોયોગસારાપૂજા’ કહેલ છે.

“તે તે પ્રકારના ભાવના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની પૂજા છે” એમ જે કહ્યું તેનો ભાવ એ છે કે, ત્રણે પ્રકારના પૂજકને લોકોત્તમ એવા વીતરાગ જ પૂજાને યોગ્ય દેખાય છે, અને તેથી જ પ્રથમ પૂજાવાળો લોકોત્તમ પુરુષ માટે કાયા દ્વારા શક્તિઅનુરૂપ યતનાપૂર્વક શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરીને ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. જ્યારે બીજા પ્રકારની પૂજાવાળા જીવોને તેના કરતાં પણ ઉત્તમ સામગ્રીનો અભિલાષ વર્તે છે. તેથી ઉત્તમ પુરુષની પૂજા માટે કાયામાત્રથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રેષ્ઠ વસ્તુથી તેને પરિતોષ થતો નથી. કારણ કે તેનામાં ભગવાન પ્રત્યેના બહુમાનનો પ્રકર્ષભાવ વર્તતો હોય છે; અને તેથી જ ક્ષેત્રાંતરથી પણ વચનદ્વારા અન્ય પાસે તે વિધિપૂર્વક ઉત્તમ સામગ્રીઓ મંગાવે છે. જ્યારે ત્રીજા પ્રકારની પૂજાવાળાને કાયાથી અને વચનથી પ્રાપ્ત સામગ્રીમાં પણ અસંતોષ રહે છે, અને તેથી જ તેને લોકોત્તમ પુરુષની ભક્તિ માટે સહસ્રક્રમળાદિ લોકોત્તમ સામગ્રી જ આવશ્યક જણાય છે. અને ઉત્તમ સામગ્રીથી ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં ભાવનો પ્રકર્ષ હોવાને કારણે તેવી સામગ્રી મનથી યતનાપૂર્વક તે લાવે છે અને તેનાથી ભગવાનની પૂજા કરે છે ત્યારે, પ્રથમ બે પૂજા કરનારા પુરુષ કરતાં પણ તેનો ભગવાન પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પ્રકર્ષવાળો હોય છે. આમ તે તે પ્રકારના ભાવના ભેદથી પૂજાના ત્રણ ભેદો દ્રવ્યપૂજાને આશ્રયીને પાડેલ છે. ॥૮-૨॥

અવતરણિકા :-

બીજી ગાથામાં દ્રવ્યપૂજાના ત્રણ ભેદો બતાવ્યા. હવે તેમાં પ્રથમ ભેદનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે-

સર્વગુણાહિગવિસયા નિયમુત્તમવસ્તુદાણપરિઓસા ।

કાયકિરિયાપહાણા સમંતભદ્રા પદમપૂયા ॥૩॥

સર્વગુણાધિકવિષયા નિયમોત્તમવસ્તુદાણપરિઓષા ।

કાયકિયાપ્રધાના સમન્તભદ્રા પ્રથમપૂજા ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

સર્વગુણાહિગવિસયા સર્વગુણાધિક એવા પરમાત્માના વિષયવાળી, નિયમુત્તમવસ્તુદાણપરિઓસા નિયમા ઉત્તમ વસ્તુઓના દાનવડે પરિતોષ પામનારી અને કાયકિરિયાપહાણા કાયક્રિયા છે પ્રધાન જેમાં તેવી સમંતભદ્રા સમંતભદ્રા નામની પદમપૂયા પ્રથમ પૂજા છે.

ગાથાર્થ:

સર્વગુણાધિક એવા પરમાત્માના વિષયવાળી અને નિયમા ઉત્તમ વસ્તુઓના દાનવડે પરિતોષ પામનાર અને કાયક્રિયા છે પ્રધાન જેમાં તેવી સમંતભદ્રા નામની પ્રથમ પૂજા છે.

ભાવાર્થ :-

ગુણવાનનો ગુણવાનરૂપે સમ્યગ્ બોધ હોય એવા સમ્યગ્દષ્ટિને જગતમાં સર્વ-ગુણાધિક વીતરાગ સર્વજ્ઞ જ દેખાય છે. તેમના પ્રત્યે તેને અત્યંત ભક્તિ હોય છે અને તેથી પોતાની શક્તિને અનુરૂપ ઉત્તમ વસ્તુ દ્વારા જ તેમની પૂજા કરીને તે પરિતોષ પામે છે. પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરવામાં અને તેના દ્વારા ભગવાનની પૂજા કરવામાં મન અને વચનની શુદ્ધિ માટે યત્ન હોવા છતાં, કાયાથી વિધિની શુદ્ધિ પૂરેપૂરી જળવાય એવી તેની પરિણતિ હોય છે, તેથી આ પ્રથમ પૂજાને કાયક્રિયાપ્રધાન કહેલ છે. વળી, ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે જાણીને તેમના પ્રત્યે થયેલ ભક્તિના અતિશયથી આ પૂજા કરાય છે, તેથી પૂજકના સંપૂર્ણ ભદ્રને કરનારી છે. આના લીધે જ આ પૂજાને સમંતભદ્રા કહી છે. ॥૮-૩॥

અવતરણિકા :-

કમ પ્રાપ્ત હવે બીજી પૂજાનું સ્વરૂપ બતાવે છે-

બીયા ડ સવ્વમંગલનામા વાયકિરિયાપહાણેસા ।

પુવ્વુત્તવિસયવત્થુસુ ઓચિત્તાણયણભેણ ॥૪॥

દ્વિતીયા તુ સર્વમઙ્ગલનામા વાક્કિયાપ્રધાનૈષા ।

પૂર્વોક્તવિષયવસ્તુષુ ઔચિત્યાનયનભેદેન ॥૪॥

અન્વયાર્થ :-

ડવળી પુવ્વુત્તવિસયવત્થુસુ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેવાયેલા પૂજાના વિષયરૂપ વીતરાગ અને પૂજાની સામગ્રીરૂપ વસ્તુના વિષયમાં ઓચિત્તાણયણભેણ ઔચિત્યપૂર્વક આનયનભેદને કારણે સવ્વમંગલનામા સર્વમંગલા નામની વાયકિરિયાપહાણેસા વાક્રિકિયા પ્રધાન એવી આ બીયા દ્વિતીય પૂજા છે.

ગાથાર્થ :-

વળી, ત્રીજી ગાથામાં કહેવાયેલા પૂજાના વિષયરૂપ વીતરાગ અને પૂજાની સામગ્રીરૂપ વસ્તુના વિષયમાં ઔચિત્યપૂર્વક આનયનના ભેદને કારણે સર્વમંગલા નામની વાક્રિકિયા પ્રધાન આ દ્વિતીય પૂજા છે.

ભાવાર્થ :-

બીજી પૂજા ઉત્તરગુણધારી શ્રાવક કરી શકે છે. પ્રથમ પૂજામાં કાયાથી વિધિની પૂરેપૂરી જે શુદ્ધિ જાળવવામાં આવે છે તે તો આ પૂજામાં હોય જ છે, પરંતુ તે ઉપરાંત વાણીદ્વારા બીજા પાસે પણ વિધિપૂર્વક ઉત્તમ વસ્તુ મંગાવીને આ પૂજા કરાય છે, તેથી આ પૂજા વિશેષ ફળવાળી છે. વળી, આ પૂજા પણ સર્વગુણાધિક એવા વીતરાગ વિષયક જ હોય છે અને તેના માટે જરૂરી પૂજાની સામગ્રી ઔચિત્યપૂર્વક અને વિધિ સચવાય એ રીતે વાણી દ્વારા મંગાવાય છે. પૂજા માટે ઉત્તમ વસ્તુ મંગાવતી વખતે પણ આ પૂજા કરનાર શ્રાવકના ઉદારતા આદિ પરિણામો શક્તિને અનુરૂપ હોવાને કારણે, યતના માટેનો તેનો આગ્રહ અને વસ્તુ મંગાવતી વખતે પણ અનુપયોગી આરંભનું વર્જન થાય તેવો યત્ન હોવાથી તે કોઈની અપ્રીતિ આદિનું કારણ થતો નથી. આથી જ આ પૂજા પૂજકનું સર્વ પ્રકારે મંગલ કરનારી છે અને માટે તેનું નામ સર્વમંગલા છે. ॥૮-૪॥

અવતરણિકા :- કમ પ્રાપ્ત હવે ત્રીજી પૂજાનું સ્વરૂપ બતાવે છે-

તદ્વયા પરતત્તગયા સવ્વુત્તમવત્થુમાણસનિઓગા ।
 સુદ્ધમણજોગસારા વિન્નેયા સવ્વસિદ્ધિફલા ॥૫॥
 તૃતીયા પરતત્તવગતા સર્વોત્તમવસ્તુમાણસનિઓગા ।
 શુદ્ધમનોયોગસારા વિન્નેયા સર્વસિદ્ધિફલા ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

પરતત્તગયા પરતત્તવગતા સવ્વુત્તમવત્થુમાણસનિઓગા સર્વ ઉત્તમ વસ્તુના વિષયમાં માનસનિઓગવાળી સુદ્ધમણજોગસારા શુદ્ધ મનોયોગસારા સવ્વસિદ્ધિફલા સર્વસિદ્ધિફલા નામની તદ્વયા ત્રીજા પૂજા વિન્નેયા જાણવી.

ગાથાર્થ :-

પરતત્તવગતા, સર્વ ઉત્તમ વસ્તુના વિષયમાં માનસનિઓગવાળી અને શુદ્ધ મનોયોગસારા સર્વસિદ્ધિફલા નામની ત્રીજી પૂજા જાણવી.

ભાવાર્થ :-

ત્રીજી પૂજા પરતત્તવગત કહી છે. સંસારથી પર એવા સિદ્ધસ્વરૂપ સંબંધી આત્મગત ભક્તિના પ્રકર્ષથી મન દ્વારા પરમશ્રાવક આ ત્રીજી પૂજા કરે છે. તેને આ પૂજા માટે ઉત્તમ સામગ્રી તરીકે જગતમાં નંદનવનાદિમાં રહેલાં સહસ્રક્રમળ આદિ દેખાય છે. તેથી વિધિપૂર્વક મન દ્વારા નંદનવનનાં સહસ્રક્રમળાદિ ફૂલોની સામગ્રી લાવીને પરમાત્માની ભક્તિના અતિશયથી પૂજા કરે છે અને ત્યારે પરમાત્મભાવ સાથે એકચિત્ત હોવાને કારણે તે પૂજા સર્વસિદ્ધિરૂપ ફલને આપનારી છે, માટે તેનું નામ સર્વસિદ્ધિફલા છે.

આ પૂજામાં વીતરાગગત ન લેતાં પરતત્તવગત લેવાથી એ જણાય છે કે સંસારથી પર અવસ્થાને પામેલા પરમાત્મભાવ સાથે આ પૂજામાં અતિ તન્મયતા છે. ॥૮-૫॥

અવતરણિકા :-

ત્રણ પૂજાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી ત્રણે પૂજા કરનારાની ભૂમિકાના ભેદનું યોજન કરતાં કહે છે.

પદમા પદમાવંચકજોગેણં હોઝ સમ્મદિદ્ધિસ્સ ।

ઇયરેયરજોગેણ ઉત્તરગુણધારિણો નેયા ॥૬॥

પ્રથમા પ્રથમાવંચકયોગેણ ભવતિ સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ ।

ઇતરેતરયોગેણ ઉત્તરગુણધારિણો જ્ઞેયા ॥૬॥

તઇયા તઇયાવંચકજોગેણં પરમસાવગસ્સેવં ।

જોગા ય સમાહીર્હિં સાહુજુગકિરિયફલકરણા ॥૭॥

તૃતીયા તૃતીયાવંચકયોગેન પરમશ્રાવકસ્યૈવં ।

યોગાશ્ચ સમાધિભિઃ સાધુયોગક્રિયાફલકરણાઃ ॥૭॥

✽ ‘પદમાવંચકજોગા સમ્મદિદ્ધિસ્સ હોઝ પદમ ત્તિ।’ એ પ્રમાણેનો પાઠ મૂળમાં છે અને ઉપર કરેલ છે તે પાઠ “પ્રતિમાશતક”માંથી લીધેલો છે.

અન્વયાર્થ :-

સમ્મદિદ્ધિસ્સ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પદમાવંચકજોગેણં પ્રથમ અવંચકયોગથી= યોગાવંચકયોગથી પદમા હોઝ પહેલી પૂજા હોય છે. ઇયરેયરજોગેણં બીજી પૂજા, બીજા અવંચકયોગથી=ક્રિયાવંચકયોગથી ઉત્તરગુણધારિણો ઉત્તરગુણધારી શ્રાવકને નેયા જાણવી.

તઇયા ત્રીજી પૂજા તઇયાવંચકજોગેણં ત્રીજા અવંચકયોગથી=ફલાવંચકયોગથી પરમસાવગસ્સ પરમશ્રાવકને હોય છે. एवं ય સમાહીર્હિં અને આ પ્રકારે=પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલા ત્રણ અવંચકયોગરૂપ ત્રણ સમાધિઓ વડે સાહુજુગકિરિયફલકરણા જોગા ભગવાનનો ગુણવાનરૂપે સંબંધ કરાવે એવા અધ્યવસાયવાળો વ્યાપાર પહેલી પૂજામાં હોય છે. ભગવાનની ભક્તિરૂપ ક્રિયા સમ્યક્ થાય એવા અધ્યવસાયવાળો વ્યાપાર બીજી પૂજામાં હોય છે. ભગવાનના સંબંધનું સમ્યક્ ફળ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા અધ્યવસાયવાળો વ્યાપાર ત્રીજી પૂજામાં હોય છે.

✽ અહીં ‘સમાહી’ શબ્દ કષાયોનો ઉપશાંત ભાવ એટલે કે મન અને ઇન્દ્રિયોની શાંતિના અર્થમાં વપરાયો છે.

✽ અહીં ‘સાહુ-જુગ-કિરિય-ફલ-કરણા જોગા’માં ‘સાહુ’ શબ્દનો અન્વય જુગ, કિરિય અને ફલ એ ત્રણે સાથે જુદો જુદો કરવાનો છે એના દ્વારા સાહુજુગ, સાહુકિરિય

અને સાહુફલ એ ત્રણ શબ્દો પ્રાપ્ત થશે. ત્યારપછી આ ત્રણેનો અન્વય કરના સાથે કરવાનો છે. અને એને જોગા શબ્દનું વિશેષણ બનાવવાનું છે. એના દ્વારા સાહુજુગકરના જોગા, સાહુકિરિયકરના જોગા, સાહુફલકરનાજોગા એ ત્રણ પ્રકારના યોગો પ્રાપ્ત થશે.

✽ અહીં સાહુ શબ્દ ગુણવાન વ્યક્તિના અર્થમાં છે. કરના શબ્દ અધ્યવસાયના અર્થમાં વપરાયો છે. જોગ=યોગ શબ્દ વ્યાપાર અર્થમાં વપરાયો છે.

✽ ‘સાધુનો યોગ’ એ શબ્દ દ્વારા ગુણવાન વ્યક્તિના યોગને ગ્રહણ કરવાનો છે. તેથી સુસાધુનાં દર્શન વખતે સુસાધુને સુસાધુરૂપે જાણે તેમ ભગવાનની પૂજામાં ગુણવાન એવા ભગવાનને ગુણવાનરૂપે જાણે તે બતાવવું છે. તે રીતે ત્રણે સ્થાનોમાં સાધુ શબ્દ દ્વારા ગુણવાન એવા ભગવાનને ગ્રહણ કરવાના છે.

ગાથાર્થ :-

સમ્યગ્દૃષ્ટિને યોગાવંચકયોગથી પ્રથમ પૂજા હોય છે, ઉત્તરગુણધારી શ્રાવકને ક્રિયાવંચકયોગથી બીજી પૂજા હોય છે, પરમશ્રાવકને ફલાવંચકયોગથી ત્રીજી પૂજા હોય છે. અને આ પ્રકારે ત્રણ અવંચકયોગરૂપ ત્રણ સમાધિઓથી ગુણવાન એવા સાધુનો ગુણવાનરૂપે સંબંધ થાય તેવો અધ્યવસાયવાળો વ્યાપાર પહેલી પૂજામાં હોય છે, ગુણવાન એવા સાધુની ભક્તિની ક્રિયા સમ્યક્ થાય તેવા અધ્યવસાયવાળો વ્યાપાર બીજી પૂજામાં હોય છે અને ગુણવાન એવા સાધુના સંબંધનું ફળ સમ્યગ્ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા અધ્યવસાયવાળો વ્યાપાર ત્રીજી પૂજામાં હોય છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વની ગાથાઓમાં વર્ણન કરાયેલી ત્રણે પૂજાઓ ત્રણ પ્રકારના અવંચકયોગોથી અનુક્રમે સમ્યગ્દૃષ્ટિને, ઉત્તરગુણધારી શ્રાવકને અને પરમશ્રાવકને હોય છે.

અવંચકયોગ એટલે નહીં ઠગનારો સંબંધ. શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારના અવંચકયોગોનું વર્ણન છે- પ્રથમ યોગાવંચકયોગ, બીજો ક્રિયાવંચકયોગ અને ત્રીજો ફલાવંચકયોગ.

યોગાવંચકયોગમાં પ્રથમ યોગશબ્દ ગુણવાનના યોગનો વાચક છે. તેથી ગુણવાનનો યોગ જેને ઠગનારો ના હોય તે વ્યક્તિને યોગાવંચક પ્રાણી કહેવાય. ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે ઓળખી ગુણપ્રાપ્તિ માટે જ સંબંધ બંધાવે તેવી નિર્મળ પ્રજ્ઞા જેને હોય, તેવી વ્યક્તિનો ગુણવાન સાથેનો જે યોગ છે, તે યોગાવંચકયોગ કહેવાય.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનંતાનુબંધી કષાયનો અપગમ હોવાથી

પ્રથમ કક્ષાની સમાધિ હોય છે. સમાધિ એટલે કષાયોના અપગમથી થયેલી ચિત્તની સ્વસ્થતા. આ પ્રથમ સમાધિમાં ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે ઓળખવામાં બાધક બને એવું મન અને ઈન્દ્રિયોનું ચાંચલ્ય નથી હોતું. આ સમાધિથી જ તે ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે જાણી શકે છે. કારણ કે જ્યાં સુધી પોતાનામાં કષાયોની અલ્પતા આવતી નથી ત્યાં સુધી જીવ બીજાના પારમાર્થિક ગુણોને તે સ્વરૂપે ઓળખી શકતો નથી. આ સમાધિના કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ગુણવાન એવા ભગવાનને સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ઓળખી શકે છે, અને તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને યોગાવંચકયોગ હોય છે. આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા પરમાત્માને ગુણવાનરૂપે ઓળખીને તેમની જે પૂજાની ક્રિયા કરે છે, તે પ્રથમ અવંચકયોગથી પ્રથમ સમંતભદ્રા નામની કાયયોગપ્રધાન પ્રથમ પૂજા હોય છે.

બીજા ક્રિયાવંચકયોગમાં ક્રિયા જીવને ઠગનારી નથી હોતી, અર્થાત્ આ યોગમાં ક્રિયા દ્વારા નિષ્પાદ્ય ચોક્કસ પરિણામો ક્રિયાથી અવશ્ય પેદા થાય છે.

ઉત્તરગુણધારી શ્રાવકને અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયનો પણ ક્ષયોપશમ હોય છે. તેથી તેનામાં દેશથી ગુપ્તિનો પરિણામ પણ હોય છે. મૂળગુણધારી શ્રાવકને દેશથી ગુપ્તિ સંભવે નહીં, કારણ કે ગુપ્તિ ઉત્તરગુણ છે. તેથી જ અહીં ઉત્તરગુણધારી શ્રાવક બ્રહ્મ કરેલ છે. દેશગુપ્તિવાળો ઉત્તરગુણધારી શ્રાવક આગમને પરતંત્ર રહીને ક્રિયા કરી શકે છે; અને તેથી જ તે ક્રિયા કરવાથી જે જે પરિણામો અપેક્ષિત હોય, તે તે પરિણામો ઉત્તરગુણધારી શ્રાવકને પેદા થાય છે. તેથી જ તેની ક્રિયા અવંચક હોય છે. આવા શ્રાવકની પૂજાની જે ક્રિયા હોય છે તે બીજા ક્રિયાવંચકયોગથી થનારી બીજી સર્વમંગલા નામની વાફ્ક્રિયા પ્રધાન બીજી પૂજા હોય છે.

ત્રીજો અવંચકયોગ ફલાવંચકયોગ છે. ગુણવાનના યોગથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ જ ગુણવાનના યોગનું ફળ છે. આ ફળ જેને સમ્યગ્ પરિણમન પામે તેને ફલાવંચકયોગ હોય છે. કોઈ વ્યક્તિને જ્યારે ગુણવાન એવા પરમાત્માનો યોગ થતાં, ઉપદેશ દ્વારા પરમાત્મા જે તત્ત્વ આપે ત્યારે તે તત્ત્વ તે જ ભાવથી જો તેનામાં પરિણમન પામે, તો તે વ્યક્તિમાં ફલાવંચકયોગ કહેવાય છે.

પરમશ્રાવક પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે અતિચારરહિત શ્રાવકનાં બધાં વ્રતોનું અને ત્યારપછી પ્રતિમા આદિનું સમ્યગ્ પાલન કરતો હોય છે. પરમશ્રાવકના અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયો વિશેષરૂપે ઉપશમભાવને પામેલા હોય છે. આ જ કારણે પરમશ્રાવકને ભગવાનનો જે ઉપદેશ છે કે “અપ્રમાદભાવ કરવો” તે આ શ્રાવકમાં સમ્યગ્ પરિણમન પામેલો હોય છે. ગુણવાનના ઉપદેશનું ફળ અપ્રમાદભાવ છે. આ અપ્રમાદભાવ પરમશ્રાવકમાં હોય છે. તેથી ભગવાનના યોગનું ફળ તેને અવંચક હોય

છે. તેથી જ પરમશ્રાવક ફલાવંચકયોગવાળો કહેવાય છે. આવો પરમશ્રાવક જ્યારે શ્રેષ્ઠ સામગ્રીથી લોકોત્તમ એવા પરમાત્માની તન્મયતાપૂર્વક ભક્તિ કરે છે, ત્યારે તેની પૂજા ત્રીજા ફલાવંચકયોગથી થનારી ત્રીજા પ્રકારની મનોયોગસારા, પરતત્ત્વગતા, સર્વસિદ્ધિફલા નામની ત્રીજી પૂજા હોય છે. ॥૮-૬/૭॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વમાં ત્રણ પ્રકારની પૂજા બતાવી જેનો પ્રારંભ સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જ થાય છે, તેથી પ્રશ્ન થાય કે તેના સિવાયના અપુનર્બંધકાદિની પૂજા કેવી હોય? તે બતાવતાં કહે છે-

પદમકરણભેણં ગંથાસન્નસ્સ ધમ્મમિત્તફલા ।
 સાહુજ્જુગાહભાવો જાયઙ્ગ તહ નાણુબંધુત્તિ ॥૮॥
 પ્રથમકરણભેદેન ગ્રન્થ્યાસન્નસ્ય ધર્મમાત્રફલા ।
 સાધુયોગાદિભાવો જાયતે તથા નાનુબન્ધ ઇતિ ॥૮॥

અન્વયાર્થ :-

પદમકરણભેણં પ્રથમ કરણ=યથાપ્રવૃત્તિકરણના ભેદ વડે કરીને ગંથાસન્નસ્સ ગ્રંથિઆસન્નને ધમ્મમિત્તફલા ધર્મમાત્ર ફળવાળી=સામાન્ય ધર્મરૂપ ફળવાળી (પૂજા થાય છે) (અને) સાહુજ્જુગાહભાવો સાધુયોગાદિ ભાવો તહ અણુબંધુ ન જાયઙ્ગ તે પ્રકારના અનુબંધવાળા થતા નથી.

ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

પ્રથમ કરણ (યથાપ્રવૃત્તિકરણ)ના ભેદ વડે કરીને ગ્રંથિઆસન્નને ધર્મમાત્ર ફળવાળી પૂજા થાય છે અને સાધુયોગાદિ ભાવો તે પ્રકારના અનુબંધવાળા થતા નથી.

ભાવાર્થ :-

યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા ગ્રંથિદેશમાં રહેલા અપુનર્બંધકની પૂજા સામાન્ય ધર્મના ફળવાળી હોય છે, કેમ કે સૂક્ષ્મરૂપે ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે ઓળખી શકે તેવી નિર્મળ પ્રજ્ઞા તેનામાં હોતી નથી. અપુનર્બંધકનો બોધ સ્થૂળ હોય છે, તેથી તે ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે પણ સ્થૂળથી જ જાણી શકે છે. અને આથી જ ગુણવાનનો યોગ પણ તેને

પૂર્વની ત્રણ પૂજાવાળાઓના જેવો સાનુબંધ નથી હોતો. પ્રથમ અવંચકયોગવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિને ગુણવાન સાધુનો યોગ સાનુબંધ હોય છે. બીજા અવંચકયોગવાળા ઉત્તરગુણધારી શ્રાવકને સાધુને કરાતી વંદનક્રિયા સાનુબંધ હોય છે. ત્રીજા અવંચકયોગવાળા પરમશ્રાવકને સાધુ પાસેથી જે ઉપદેશ શ્રવણ થાય છે તે સાનુબંધ હોય છે. આ ત્રણે ગ્રંથિદેશમાં રહેલા અપુનર્બંધકને તેવા સાનુબંધ નથી હોતા. આથી જ અપુનર્બંધકની પૂજા પ્રધાનદ્રવ્યપૂજા છે, જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ ત્રણેની પૂજાઓ દ્રવ્યસ્તવરૂપ હોવા છતાં ભાવપૂજા છે, એમ પ્રતિમાશતકમાં કહેલ છે. ॥૮-૮॥

અવતરણિકા :-

બીજી ગાથામાં કહ્યું હતું કે ત્રણ ભેદવાળો દ્રવ્યસ્તવ ગૃહસ્થને હોય છે. ત્યારપછી બતાવ્યું કે અપુનર્બંધકને દ્રવ્યસ્તવ ધર્મમાત્ર ફળવાળો હોય છે. હવે તે દ્રવ્યસ્તવ કરનારને અંતરંગ શું પ્રાપ્ત થાય છે એ બતાવતાં કહે છે-

भवतिङ्भंगो एसो तह य महापहविसोहणो परमो ।

नियविरियसमुल्लासो जायइ संपत्तबीयस्स ॥९॥

भवस्थितिभङ्ग एष तथा च महापथविशोधनः परमः ।

निजवीर्यसमुल्लासो जायते संप्राप्तबीजस्य ॥९॥

અન્વયાર્થ :-

સંપત્તબીયસ્સ સંપ્રાપ્તબીજવાળાને एसो આ=સાધુયોગાદિભાવ भवतिङ्भंगो ભવસ્થિતિનો ભંગ કરનાર, महापहविसोहणो મહાપથનો વિશોધન કરનાર તહ य અને परमो નિયવિરિયસમુલ્લાસો પરમ નિજવીર્યનો સમુલ્લાસ કરનાર जायइ થાય છે.

ગાથાર્થ :-

સંપ્રાપ્તબીજવાળાને આ સાધુયોગાદિભાવ ભવસ્થિતિનો ભંગ કરનાર, મહાપથનો વિશોધન કરનાર અને પરમ નિજવીર્યનો સમુલ્લાસ કરનાર થાય છે.

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધકથી માંડીને ઉપરના સર્વે સંપ્રાપ્તબીજવાળા છે. અહીં ત્રણ પૂજામાં પરમશ્રાવક સુધી ગ્રહણ કરવાના છે. તેથી અપુનર્બંધકથી પરમશ્રાવક સુધી જે

સંપ્રાપ્તબીજવાળા છે તેઓનો આ સાધુયોગાદિભાવ ભવસ્થિતિનો ભંગ કરનાર છે. કેમ કે ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે જોઈને તેઓ પ્રત્યે ભક્તિનો ભાવ તેમને પ્રગટ્યો છે. યદ્યપિ અપુનર્બંધકને તે સાધુયોગાદિભાવો તેવા સાનુબંધ નથી હોતા, તો પણ તેની ભૂમિકા પ્રમાણે તે ભવસ્થિતિનો નાશ કરનાર છે; જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિના તે સાધુયોગાદિભાવો વિશેષ પ્રકારે સંસારની સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારા હોય છે; કેમ કે જેમ જેમ ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે જોઈને તેમની ભક્તિમાં તેઓ યત્ન કરે છે, તેમ તેમ તેમની સંસારને ચલાવનાર અનુબંધશક્તિ ક્ષીણ ક્ષીણતર થાય છે, અને તેથી સંસારની સ્થિતિ અલ્પ અલ્પતર બને છે.

વળી આ સાધુયોગાદિભાવ મહાપથની વિશુદ્ધિને કરનાર છે. અહીં મહાપથથી મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ અસંગઅનુષ્ઠાન ગ્રહણ કરવાનું છે. સંપ્રાપ્તબીજવાળા જીવો જ્યારે વીતરાગને વીતરાગરૂપે જાણીને પૂજા કરે છે, ત્યારે તેઓને વીતરાગ અસંગભાવની નિષ્ઠારૂપ દેખાય છે; અને તેમના પ્રત્યે પૂજાકાળમાં વધતો જતો અહોભાવ અસંગભાવના પ્રતિબંધક કર્મોનો નાશ કરે છે. તેથી તે જ ભવમાં કે જન્માંતરમાં સંયમની પ્રાપ્તિ દ્વારા ક્રમસર અસંગભાવની પ્રાપ્તિ અને અસંગઅનુષ્ઠાનની નિષ્ઠારૂપ વીતરાગતા તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સાધુયોગાદિભાવ જીવના “પરમ નિજવીર્યના ઉલ્લાસ” સ્વરૂપ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, અત્યાર સુધી જીવનો વીર્યોલ્લાસ સંસારના ભાવોમાં જ વર્તતો હતો, અને ક્વચિત્ આ સાધુયોગાદિભાવરૂપ નિમિત્તને પામીને સામાન્ય રીતે પરલોકની ચિંતાને કારણે ધર્મ કરવાની વૃત્તિવાળો બને છે. જ્યારે અપુનર્બંધક પોતાના સ્થૂલ બોધ પ્રમાણે વીતરાગને વીતરાગરૂપે ઓળખીને તેમની ભક્તિમાં સમ્યગ્ યત્નવાળો હોય છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાના સૂક્ષ્મ બોધ પ્રમાણે વીતરાગને વીતરાગરૂપે જાણીને તેમની ભક્તિમાં ઉપયોગવાળો છે, ઉત્તરગુણધારી શ્રાવક આગમને પરતંત્ર રહીને ભગવદ્ ભક્તિમાં ઉપયોગવાળો હોય છે, પરમશ્રાવક અપ્રમાદભાવના પ્રકર્ષથી ભગવદ્ ભક્તિમાં ઉપયોગવાળો હોય છે. તે બધાની ભગવાનની ભક્તિનો ઉપયોગ શ્રેષ્ઠ કોટિનો અને નિજવીર્યના ઉલ્લાસરૂપ છે, અને તેથી ક્રમસર કર્મોનો ક્ષય કરીને ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિશેષતર યોગને તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૮-૯॥

સંલગ્ગમાણસમઓ ધમ્મદ્વાણં પિ ભિંતિ સમયણ્ણૂ ।
 અગારિણો વિ ઇત્થદ્વસાહણાઓ ય સમ્મં તિ ॥૧૦॥
 સંલગ્નમાણસમતો ધર્મસ્થાનમપિ બ્રુવન્તિ સમયજ્ઞાઃ ।
 અગારિણો ઽપીષ્ઠાર્થસાધનાચ્ચ સમ્યગિતિ ॥૧૦॥

અન્યવાર્થ :-

અઓ આથી કરીને=નવમી ગાથામાં કહ્યું એ પ્રમાણે સાધુયોગાદિભાવ ભવસ્થિતિનો ભંગ કરનાર, મહાપથનો વિશોધન કરનાર અને પરમ નિજવીર્યનો સમુલ્લાસ કરનાર થાય છે, એથી કરીને; અગારિણો વિ અગારીઓની=ગૃહસ્થોની (પૂજાની ક્રિયાને) પણ સમયણ્ણૂ સમયના જાણનારાઓ સંલગ્ગમાણસસં ધમ્મદ્વાણં પિ સંલગ્નમાણસવાળું ધર્મસ્થાન પણ ભિંતિ કહે છે, (કારણ કે તે) સમ્મં ઇત્થદ્વસાહણાઓ ય સમ્યગ્ ઈષ્ટ અર્થનું સાધન જ છે.

✽ ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

✽ અગારિણો વિ માં અપિ શબ્દથી એમ કહેવું છે કે, મુનિનું માનસ તો સંલગ્નમાણસવાળું ધર્મસ્થાન છે, પણ ગૃહસ્થનું માનસ પણ સંલગ્નમાણસવાળું ધર્મસ્થાન છે.

✽ પ્રો. અભ્યંકર દ્વારા સંશોધિત વિંશતિવિંશિકાના પુસ્તકમાં ટીપ્પણીમાં જે “હરિતાલેન અગારિણો ઇતિ શુદ્ધીકૃતં” નોંધ છે તેના આધારે અહીં “અવગારિણો વિ”ના બદલે “અગારિણો વિ” પાઠ લીધો છે.

✽ સંલગ્ગમાણસ ધમ્મદ્વાણં પિ માં ‘અપિ’ શબ્દથી એમ કહેવું છે કે, પૂજાકાળના ગૃહસ્થના સાધુયોગાદિભાવો ભવસ્થિતિનો ભંગ કરનાર આદિ તો છે જ, પણ સંલગ્નમાણસવાળું ધર્મસ્થાન પણ છે.

ગાથાર્થ :-

નવમી ગાથામાં કહ્યું એ પ્રમાણે સાધુયોગાદિભાવ ભવસ્થિતિનો ભંગ કરનાર, મહાપથનો વિશોધન કરનાર અને પરમ નિજવીર્યનો સમુલ્લાસ કરનાર છે. એથી કરીને ગૃહસ્થોની પૂજાની ક્રિયાને પણ સમયના જાણનારાઓ સંલગ્નમાણસવાળું ધર્મસ્થાન પણ કહે છે, કારણ કે તે સમ્યગ્ ઈષ્ટ અર્થનું સાધન જ છે.

ભાવાર્થ :-

ભાવથી સંયમધારી મુનિ પ્રાયઃ કરીને ભગવાનના વચનના સ્મરણપૂર્વક સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે, તેથી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરતાં તેઓનું માનસ ભગવાનના વચનમાં સંલગ્ન હોય છે. તેથી સંયમીની દરેક પ્રવૃત્તિ સંલગ્નમાનસવાળું ધર્મસ્થાન કહેવાય છે. તેમ ગૃહસ્થ પણ જ્યારે ઉપયોગપૂર્વક ભગવાનની પૂજા કરે છે ત્યારે, તેમનું માનસ પણ સંલગ્નમાનસવાળું ધર્મસ્થાન સમયના જાણનારાઓ કહે છે, કેમ કે ભગવાનની પૂજાથી ઈષ્ટ અર્થ સંસારનો ઉચ્છેદ છે અને તે ઈષ્ટ અર્થને સાધનારી ગૃહસ્થની પૂજા હોય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે, અપુનર્બંધક સ્થૂલ બોધ પ્રમાણે પૂજાકાળમાં સંલગ્નમાનસવાળા હોય છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ બોધપૂર્વક સંલગ્નમાનસવાળો હોય છે, ઉત્તરગુણધારી શ્રાવક કાયગુપ્તિ સહિત સંલગ્નમાનસવાળો હોય છે અને પરમશ્રાવક અત્યંત અપ્રમાદભાવપૂર્વક પરમાત્મભાવ સાથે સંલગ્નમાનસવાળા હોય છે. તેથી તેઓની તે પૂજાની ક્રિયા પોતપોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે સંલગ્નમાનસવાળું ધર્મસ્થાન કહેવાય છે, અને આથી જ તે દરેક પૂજા કરીને ઈષ્ટ અર્થ એવા મોક્ષનું સાધન બને છે.

“વત્થુસહાવો ધમ્મો” પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે તો ધર્મ શબ્દનો મૂળ અર્થ સ્વભાવ થાય છે. આ સ્વભાવરૂપ ધર્મ જીવ સિદ્ધઅવસ્થામાં જ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણરૂપ મોક્ષમાર્ગને પણ ધર્મ કહેવાય છે. આ ધર્મ જીવને દુર્ગતિમાં પડતાં રક્ષણ કરે છે અને સદ્ગતિમાં સ્થાપન કરે છે અને યાવત્ મોક્ષમાં પહોંચાડે છે. તે ધર્મ તરતમતાની અપેક્ષાએ ઘણી ભૂમિકાવાળો હોય છે, તેથી તેને અહીં ધર્મસ્થાન કહેલ છે. તેથી અપુનર્બંધક આદિ જ્યારે પરમાત્માની પૂજામાં સ્વબોધને અનુરૂપ ઉપયોગવાળા હોય છે ત્યારે તેમની પૂજાની ક્રિયાને પણ સમયના જાણનારાઓ સંલગ્નમાનસવાળું ધર્મસ્થાન કહે છે. ॥૮-૧૦॥

અવતરણિકા :-

ભૂમિકાના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની પૂજા બતાવ્યા પછી, તે પૂજામાં વર્તતા ઉત્તમ ભાવોનું સ્વરૂપ નવમી અને દસમી ગાથામાં બતાવ્યું. હવે તે પૂજાના પ્રકારો બતાવે છે-

પંચદ્વસવ્વભેઓવયારજુત્તા ય હોઇ એસ ત્તિ ।

જિણચઢવીસાજોગોવયારસંપત્તિરૂવા ય ॥૧૧॥

પંચાષ્ટસર્વભેદોપચારયુક્તા ચ ભવતિ એષેતિ ।

જિનચતુર્વિંશિકાયોગોપચારસંપત્તિરૂપા ચ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

એસ ય અને આ=દ્રવ્યપૂજા પંચદ્વસવ્વભેઓવયારજુત્તા પાંચ, આઠ અને સર્વભેદના ઉપચારથી યુક્ત ય અને જિણચઢવીસાજોગોવયારસંપત્તિરૂવા ચોવીસ જિનના અયોગ વખતે ઉપચારની પ્રાપ્તિરૂપ હોઇ હોય છે.
ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

આ દ્રવ્યપૂજા પાંચ, આઠ અને સર્વભેદના ઉપચારથી યુક્ત અને ચોવીસ જિનના અયોગ વખતે ઉપચારની પ્રાપ્તિરૂપ હોય છે.

ભાવાર્થ :-

આ દ્રવ્યપૂજા પાંચ, આઠ અને સર્વભેદના ઉપચારવાળી અનેક પ્રકારની છે. જે વખતે ચોવીસે તીર્થંકરોનો વિરહકાળ હોય તે વખતે, જિનપ્રતિમાની પૂજાથી જ તેમના ઉપચાર વિનયની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

સાક્ષાત્ તીર્થંકરો વિચરતા હોય ત્યારે પણ સ્થાપના નિષ્કેપાની પૂજા કરીને ભગવાનની પૂજા કરવાનો શાસ્ત્રીય વ્યવહાર છે. તે પણ ત્યારે સાક્ષાત્ તીર્થંકરની સામે નૃત્યાદિ કરીને પણ ઉપચાર વિનય થઈ શકે છે, જ્યારે તીર્થંકરના વિરહમાં તો પ્રતિમાની પૂજાથી જ તે થઈ શકે છે. માટે બાહ્ય દ્રવ્યથી ભગવાનની ભક્તિ કરીને કર્મનાશને અનુકૂળ આત્માના ભાવોને પ્રગટ કરવા માટે એ ઉપચાર વિનય કહેવાય છે. ॥૮-૧૧॥

અવતરણિકા :-

દસમી ગાથામાં પૂજાના પ્રકારો બતાવ્યા. હવે પૂજા નિમિત્તે વપરાતાં દ્રવ્યોની શુદ્ધિ બતાવે છે-

સુદ્ધં ચેવ નિમિત્તં દ્રવ્યં ભાવેણ સોહિયવ્વં તિ ।
 ઇય એગંતવિસુદ્ધા જાયઙ્ગ એસા તહિદ્વફલા ॥૧૨॥
 શુદ્ધમેવ નિમિત્તં દ્રવ્યં ભાવેન શોધયિતવ્યમિતિ ।
 ઇત્યેકાન્તવિશુદ્ધા જાયતે એષા તથેષ્ટફલા ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :-

સુદ્ધં ચેવ અને શુદ્ધ જ નિમિત્તં દ્રવ્યં નિમિત્તદ્રવ્યને ભાવેણ ભાવથી સોહિયવ્વં શોધવું જોઈએ. ઇવ એ પ્રમાણે એગંતવિસુદ્ધા એકાંતે વિશુદ્ધ એવી એસા આ=પૂજા તહિદ્વફલા તેવા પ્રકારની ઈષ્ટફલવાળી જાયઙ્ગ થાય છે.
 તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

✽ અહીં ‘ઇય’ શબ્દ ત્રીજી ગાથાથી અત્યાર સુધી વર્ણન કરાયેલ સર્વ કથનનું પરામર્શક છે.

ગાથાર્થ :-

અને શુદ્ધ જ નિમિત્તદ્રવ્યને ભાવથી શોધવું જોઈએ. એ પ્રમાણે એકાંતે વિશુદ્ધ એવી આ પૂજા તેવા પ્રકારની ઈષ્ટફલવાળી થાય છે.

ભાવાર્થ :-

ભગવાનની પૂજાની સામગ્રી વિધિપૂર્વક અને શ્રેષ્ઠ લાવવામાં આવે, અને તે સામગ્રીની ખરીદી માટેનું ધન પણ નીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલું હોય, તો તે નિમિત્તદ્રવ્ય શુદ્ધ કહેવાય. પોતાના અનાભોગથી કે તેવા પ્રકારના સંયોગથી બીજા કોઈનું દ્રવ્ય પૂજાની સામગ્રીમાં આવી ગયું હોય, અને તેના દ્વારા પોતે ભગવાનની ભક્તિ કરતો હોય, તો ત્યાં “તજ્જં પુણ્યં તસ્ય ભવતુ” અર્થાત્ “તેના દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ પુણ્ય તેને થાઓ” એ પ્રકારના વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી શુદ્ધ નિમિત્તદ્રવ્યનું શોધન કરવું જોઈએ. આવા શુદ્ધ ભાવથી પરકીય દ્રવ્યથી ભગવાનની પૂજા કરવા દ્વારા પોતે લાભ લેવાની જે લેશ પણ મનોવૃત્તિ હોય, તેનો પરિહાર કરવાનો ભાવ પેદા કરવાનો છે. આ ભાવથી તે નિમિત્તદ્રવ્ય શુદ્ધ બને છે.

અત્યાર સુધી દ્રવ્યપૂજાનું વર્ણન કર્યું. હવે તે દ્રવ્યપૂજાનું ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી નિગમન કરે છે. આ ઉત્તરાર્ધથી એ ફલિત થાય છે કે ગાથા નં. ૩ થી માંડીને જે પ્રમાણે પૂજાનું વર્ણન અત્યાર સુધી કરાયું તે પ્રમાણે પોતાની શક્તિને અનુરૂપ કોઈ જીવ પૂજા

કરતો હોય, વળી તેનું દ્રવ્ય શુદ્ધ હોય અને તે દ્રવ્યને તે પ્રસ્તુત ગાથામાં બતાવ્યું એ પ્રમાણે ભાવથી શુદ્ધ કરે, તો તે પૂજા એકાંતે શુદ્ધ બને છે. આથી તે પૂજા મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાન્ત થાય તેવી ઈષ્ટફળવાળી બને છે. ॥૮-૧૨॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે પૂર્વની ગાથાઓમાં પૂજાના ભેદો અને પૂજાની નિમિત્તશુદ્ધિ બતાવી. હવે પૂજાનો વિષય જે પ્રતિમા છે, તે પ્રતિમાને આશ્રયીને પૂજાના ફળમાં શું ભેદ પડે, તે વિષયમાં જુદા જુદા નયોના મતોને બતાવતાં કહે છે-

સયકારિયાઇ એસા જાયઇ ઠવણાઇ બહુફલા કેઇ ।
ગુરુકારિયાઇ અન્ને વિસિદ્ધિવિહિકારિયાએ ય ॥૧૩॥
સ્વયંકારિતાયા એષા જાયતે સ્થાપનાયા બહુફલા કેચિત્ ।
ગુરુકારિતાયા અન્યે વિશિષ્ટવિધિકારિતાયાશ્ચ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

કેઇ કેટલાક (એવું કહે છે કે) સયકારિયાઇ ઠવણાઇ સ્વયંકારિતા સ્થાપનાની=પ્રતિમાની એસા બહુફલા જાયઇ આ=પૂજા બહુફલવાળી થાય છે. અન્ને અન્ય ગુરુકારિયાઇ ગુરુકારિતા=પોતાના પૂર્વજોથી કરાવાયેલી (સ્થાપનાની પૂજા બહુફળવાળી થાય છે એમ કહે છે) વિસિદ્ધિવિહિકારિયાએ અને વિશિષ્ટ વિધિપૂર્વક કરાયેલી (સ્થાપનાની પૂજા બહુફલવાળી થાય છે એમ કેટલાક કહે છે.)

ગાથાર્થ :-

કેટલાક એવું કહે છે કે સ્વયં બનાવેલી પ્રતિમાની પૂજા બહુફલવાળી થાય છે, અન્ય વળી પૂર્વજો દ્વારા બનાવાયેલી પ્રતિમાની પૂજા બહુફળવાળી થાય છે એમ કહે છે અને કેટલાક એમ કહે છે કે વિશિષ્ટ વિધિપૂર્વક બનાવાયેલી પ્રતિમાની પૂજા બહુફલવાળી થાય છે.

ભાવાર્થ :-

ઉત્સર્ગથી તો વિધિપૂર્વક બનાવાયેલી પ્રતિમાની પૂજાથી વિશિષ્ટ ફળ થાય છે. આમ છતાં, વિશિષ્ટ વિધિપૂર્વક બનાવાયેલી પ્રતિમા પણ ન હોય તો અન્ય ત્રુટિ

વિધિવાળી પ્રતિમાની પૂજા પણ અપવાદથી ઈષ્ટ જ છે. “સ્વયં બનાવાયેલી કે પોતાના વડીલોથી બનાવાયેલી પ્રતિમાની પૂજા બહુફલવાળી થાય છે” એવું કહેનારાં વચનો વિકલ્પરૂપે છે. આથી જ સ્વયં કે પોતાના વડીલથી બનાવાયેલી પ્રતિમા જો ભાવવૃદ્ધિનું કારણ બનતી હોય તો અન્ય પ્રતિમા કરતાં વિશેષ ફળનું કારણ બને છે અને જો ભાવવૃદ્ધિના બદલે કલહનું કારણ બનતી હોય તો તેવી પ્રતિમાની પૂજા દોષરૂપ પણ બને છે. એ પ્રકારનો વૈકલ્પિક અર્થ ઉપાધ્યાયજીએ પ્રતિમાશતકની ગાથા-૭૧ની ટીકામાં કરેલ છે અને ગ્રંથકારે પણ આગળ પંદરમી ગાથામાં કરેલ છે.

અહીં વિશિષ્ટ વિધિકારિત પ્રતિમા પ્રાપ્ત થવા માત્રથી ફળ વિશેષ થતું નથી, પરંતુ આ પ્રતિમા વિશિષ્ટ વિધિથી કરાયેલી છે એ પ્રકારના બોધને કારણે ભક્તિનો પ્રકર્ષ થાય તો ફળ વિશેષ થાય. ॥૮-૧૩॥

અવતરણિકા :-

તેરમી ગાથામાં પ્રતિષ્ઠા કરાયેલી પ્રતિમામાં પણ સ્વયંકારિતાદિ કૃત ફળભેદ અન્ય અન્ય મતો પ્રમાણે છે તે બતાવ્યું. હવે બાહ્ય સામગ્રીનો અભાવ હોય, અને ભગવાનની ભક્તિ કરવા માટે જિનેશ્વરદેવની પ્રતિમા પણ ન હોય ત્યારે, ભગવાનની ભક્તિ કરનાર શ્રાવક મન દ્વારા સ્થાપના કરીને કઈ રીતે ભગવાનની ભક્તિ કરી શકે તે બતાવતાં કહે છે-

થંડિલ્લે વિ હુ એસા મળઠવળાણ પસત્થિગા ચેવ ।

આગાસગોમયાઈહિ ઇત્થમુલ્લેવળાઈહિ ॥૧૪॥

સ્થળિંડલેપિ ખલુ એષા મનઃસ્થાપનાયાઃ પ્રશસ્તિકા ।

આકાશગોમયાદિભિઃ ઇત્થમુપલેપનાદિભિઃ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

ઇત્થમ્ આ રીતે=તેરમી ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વયંકારિતા આદિ પ્રતિમાઓની પૂજા જેમ બહુફળવાળી છે એ રીતે, આગાસગોમયાઈહિ આકાશગોમયાદિ દ્વારા=જમીન ઉપર પડેલ પણ ગાયનું છાણ ઉપર ઉપરથી ગ્રહણ કરેલ હોય જે આકાશમાં અદ્ધર હોય તે ગ્રહણ કરીને તેના દ્વારા ડલ્લેવળાઈહિ ઉપલેપન આદિથી થંડિલ્લે વિ સ્થંડિલમાં=શુદ્ધ ભૂમિમાં પણ મળઠવળાણ મન દ્વારા કરાયેલી સ્થાપનાની એસા આ=પૂજા પસત્થિગા ચેવ પ્રશસ્ત જ છે.

ગાથાર્થ :-

આ રીતે આકાશગોમયાદિ દ્વારા ઉપલેપન આદિથી શુદ્ધ ભૂમિમાં મન દ્વારા બનાવાયેલી પ્રતિમાની પૂજા પ્રશસ્ત જ છે.

✽ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજના ‘પ્રતિમાશતક’ નામના ગ્રંથના શ્લોક-૭૬ની ટીકામાં આ ગાથાની સાક્ષી આપેલી છે, તે પ્રમાણે આ ગાથા સુધારેલ છે.

✽ થંડિલ્લે વિ માં અપિ શબ્દથી એ કહેવું છે કે પુસ્તક આદિ અન્ય કોઈ પદાર્થમાં તો આ સ્થાપનાની પૂજા પ્રશસ્ત છે જ, પરંતુ શુદ્ધ ભૂમિમાં પણ આ પૂજા પ્રશસ્ત જ છે.

✽ ‘ગોમયાદિ’ માં આદિથી ગાયના છાણ સિવાય અન્ય પણ પવિત્ર વસ્તુથી ઉપલેપનનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

જેમ સ્વયંકારિત પ્રતિમાની પૂજા બહુફળવાળી છે, એ રીતે કોઈ કારણ વિશેષથી કે સંયોગ વિશેષથી વિધિપૂર્વક બનાવાયેલી બીજી કોઈ પણ પ્રતિમા પ્રાપ્ત ન હોય ત્યારે, સિદ્ધપરમાત્માના ગુણોનું સ્મરણ કરીને સિદ્ધશિલા ઉપર બિરાજમાન સિદ્ધપરમાત્માના સ્વરૂપનું શુદ્ધ ભૂમિમાં મન દ્વારા સ્થાપન કરીને, તેની પૂજા કરવી પણ પ્રશસ્ત જ છે, અર્થાત્ ભક્તિના પ્રકર્ષથી ભાવની વૃદ્ધિનું કારણ જ છે. તે શુદ્ધ ભૂમિને જમીન ઉપર પડેલા ગાયના છાણથી નહીં પરંતુ જમીનને નહીં સ્પર્શેલ અને ઉપર રહેલા ગાયના છાણનું ઉપલેપન કરવું એ આવશ્યક છે. પ્રતિમાશતકના શ્લોક-૭૬માં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આનો અર્થ કરેલ છે, જે અહીં આધાર તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે. ॥૮-૧૪॥

અવતરણિકા :-

તેરમી ગાથામાં સ્વયંકારિત આદિ પ્રતિમાઓને આધારે પૂજામાં ફળભેદ પડે છે તે કહેનારા અન્ય અન્ય મતો બતાવ્યા. હવે તે જ મતો પોતાને કઈ રીતે માન્ય છે તે બતાવતાં કહે છે-

उवयारंगा इह सोदओगसाहारणाण इड्डफला ।

किंचि विसेसेण तओ सव्वे ते विभइयव्व त्ति ॥१५॥

उपचाराङ्गा इह सोपयोगसाधारणानामिष्टफला ।

किंचिद्विशेषेण ततः सर्वे ते विभाजयितव्या इति ॥१५॥

અવ્યયાર્થ :-

इह अही=श्रावकनी पूजाમાં उवओगसाहारणाण उपयोगसाधारણ એવા જીવોની किंचि विसेसेण કંઈક વિશેષથી उवयारंगा ઉપચાર અંગવાળી સા તે=પૂજા (કંઈક વિશેષથી) इड्डफला ઇષ્ટફળવાળી થાય છે. तओ તેથી કરીને सव्वे સર્વ તે તે=ઉપચાર અંગો विभइयव्व વિભાગ કરવા લાયક છે.

त्ति પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

श्रावकनी पूजाમાં उपयोगसाधारण એવા જીવોની, એટલે કે ભગવાનની ભક્તિનો उपयोग સમાન છે એવા જીવોની, કંઈક વિશેષથી ઉપચાર અંગવાળી પૂજા, કંઈક વિશેષથી ઇષ્ટફળવાળી છે. તેથી કરીને ત્રણે ઉપચાર અંગો વિભાગ કરવા લાયક છે, એટલે કે કોઈ અપેક્ષાએ વિશેષ નિર્જરાનાં કારણ છે તો કોઈ અપેક્ષાએ નથી એ રૂપ વિભાગ કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :-

જે જીવને આ સર્વ પ્રતિમાઓ વીતરાગ-સર્વજ્ઞની છે, તેથી સર્વ પ્રતિમાઓ મારે પૂજનીય છે એ પ્રકારનો સામાન્ય ઉપયોગ વર્તતો હોય, પરંતુ સર્વ પ્રતિમાઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હોવા છતાં સ્વયંકારિતા આદિ પ્રતિમા પ્રત્યે વિશેષ ભાવ ઉલ્લસિત થતો હોય, તો તે જીવને તે પ્રતિમાની વિશેષ પ્રકારની અંગરચના આદિ પ્રવૃત્તિ કરવા દ્વારા ભક્તિભાવના ઉલ્લાસના અતિશયકૃત વિશેષ ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આ પ્રતિમા મારાથી કરાયેલી છે, તેથી તેના પ્રત્યે જ પક્ષપાત હોય અને બીજી પ્રતિમાઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષાનો ભાવ હોય, તો તે પ્રતિમા અન્ય પ્રતિમા પ્રત્યે થતા અનાદરને કારણે કર્મબંધનું કારણ પણ બને છે. આથી જ ગ્રંથકાર કહે છે કે સ્વયંકારિત આદિ પ્રતિમાની પૂજાથી થનારા ભાવોની ભજના છે. બે શ્રાવકો સમાન ઉપયોગથી ભક્તિ કરતા હોય અને એકને આ મારાથી કરાયેલ પ્રતિમા છે તેથી વિશેષ આંગી કરે તેના કારણે પણ

વિશેષ ફળ થાય છે તે બતાવવું છે. તે રીતે જ ગુરુકારિતને વિધિકારિતમાં પણ સમજવું. ॥૮-૧૫॥

અવતરણિકા :-

આ રીતે પૂર્વ ગાથાઓમાં સ્વપરિણામને આશ્રયીને ત્રણ પ્રકારની શ્રાવકની પૂજા બતાવી, પૂજાના ભેદોને આશ્રયીને પૂજા બતાવી, સામગ્રીની શુદ્ધિ બતાવી અને ત્યારપછી પ્રતિમાને આશ્રયીને પૂજાની વિશિષ્ટતા બતાવી. હવે તે સર્વને જાણીને શક્તિને અનુરૂપ પૂજા માટે યત્ન કરે તો શું ફળ પ્રાપ્ત થાય તે બતાવતાં કહે છે-

एवं कुणमाणाणं एयां दुरियक्खओ इहं जम्मे ।

परलोगम्मि य गोरवभोगा परमं च निव्वाणं ॥१६॥

एवं कुर्वतामेतां दुरितक्षय इह जन्मनि ।

परलोके च गौरवभोगाः परमं च निर्वाणम् ॥१६॥

અન્વયાર્થ :-

एवं આ પ્રમાણે एयां કુણમાणाણં આને=પૂજા કરતા જીવોને इहं जम्मे આ જન્મમાં दुरियक्खओ દુરિતનો ક્ષય થાય છે परलोगम्मि य અને પરલોકમાં गोरवभोगा શ્રેષ્ઠ ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે परमं च निव्वाणं અને પરમ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગાથાર્થ :-

આ પ્રમાણે પૂજા કરતા જીવોને આ જન્મમાં દુરિતનો ક્ષય થાય છે અને પરલોકમાં શ્રેષ્ઠ ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે અને પરમ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વ ગાથાઓમાં જે પૂજાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું એ પ્રમાણે પૂજા કરનારને આ ભવમાં પાપનો ક્ષય થાય છે, અર્થાત્ આ ભવમાં જ વિપાકમાં આવે તેવી જે પાપપ્રકૃતિઓ વિદ્યમાન હતી તેનો નાશ થાય છે. તેથી પૂજાને કારણે સંસારમાં ઘણા પ્રકારની પ્રતિકૂળતા પ્રાપ્ત થાય તેવાં પાપકર્મોના ઉદય થવાના સંયોગો હતા તેનાથી જીવ રક્ષિત થઈ જાય છે.

વળી પૂજા કરવાથી થયેલા ઉત્તમ અધ્યવસાયને કારણે જન્માંતરમાં શ્રેષ્ઠ ભોગો

પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે પરમ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂજા કાળમાં જ જીવનું ચિત્ત અંશથી નિર્વાણ પામતું હોય છે, તેનો જ પ્રકર્ષ ભાવ મોક્ષમાં થતો હોય છે. અને અંતે મોક્ષ થાય છે તે બતાવવા જ અહીં નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ન કહેતાં, પરમ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. ॥૮-૧૬॥

અવતરણિકા :-

હવે સમ્યગ્ પ્રકારે કરાયેલી ભગવાનની પૂજાની વિશેષતા બે ગાથાઓ દ્વારા બતાવતાં કહે છે-

इकं पि उदगर्बिंदू जह पक्खित्तं महासमुद्धम्भि ।
जायइ अक्खयमेयं पूया वि जिणेसु विज्ञेया ॥१७॥
एकमप्युदकबिन्दु यथा प्रक्षिप्तं महासमुद्रे ।
जायतेऽक्षयमेवं पूजापि जिनेषु विज्ञेया ॥१७॥

अक्खयभावे भावो मिलिओ तब्भावसाहगो नियमा ।
न हु तंबं रसविद्धं पुणो वि तंबत्तणमुवेइ ॥१८॥
अक्षयभावे भावो मिलितस्तद्भावसाधको नियमात् ।
न हि ताम्रं रसविद्धं पुनरपि ताम्रत्वमुपैति ॥१८॥

અવ્યયાર્થ :-

જહ જે પ્રમાણે મહાસમુદ્દમ્ભિ પક્કિત્તં મહાસમુદ્રમાં પ્રક્ષિપ્ત થયેલું ઇકંપિ ઉદગર્બિંદૂ એક પણ પાણીનું બિંદુ અક્કયમ્ જાયઇ અક્ષય થાય છે, (એ પ્રમાણે) જિણેસુ ભગવાન વિષયક પૂયા વિ પૂજા પણ વિજ્ઞેયા જાણવી.

(જેમ) તંબં રસવિદ્ધં રસવિદ્ધ થયેલ તાંબુ પુણોવિ ફરીથી પણ ન હુ તંબત્તણમુવેઇ તામ્રપણાને નથી જ પામતું (તેમ), અક્કયમ્ભાવે અક્ષયભાવમાં ભાવો મિલિઓ મળેલો ભાવ નિયમા નિયમા તબ્ભાવસાહગો તે ભાવનો=અક્ષયભાવનો સાધક થાય છે.

ગાથાર્થ :-

જે પ્રમાણે મહાસમુદ્રમાં પ્રક્ષિપ્ત થયેલું એક પણ પાણીનું બિંદુ અક્ષય થાય છે, એ પ્રમાણે ભગવાન વિષયક પૂજા પણ જાણવી.

જેમ રસવિદ્ધ થયેલ તાંબુ ફરીથી પણ તામ્રપણાને નથી જ પામતું તેમ અક્ષયભાવમાં મળેલો ભાવ નિયમા અક્ષયભાવનો સાધક થાય છે.

ભાવાર્થ :-

જેમ પાણીનું બિંદુ સ્વતંત્ર પડ્યું હોય તો ક્ષણવારમાં નાશ પામી જાય છે, પરંતુ તે જ બિંદુ જો મહાસમુદ્રમાં નાંખવામાં આવે તો ક્યારેય વિનાશ નથી પામતું; તેમ ભગવાનની પૂજા કરતી વખતે જો ભગવાનના સ્વરૂપથી ઉપરંજિત થયેલા ચિત્તના સંસ્કારો આત્મામાં પડ્યા હોય, તો તે સંસ્કારો આત્માના મૂળ સ્વરૂપના જ પરિણામરૂપ હોવાથી મહાસમુદ્ર જેવા આત્માના ગુણોમાં પડેલા કહેવાય છે, અને તેથી જ પરમાત્મા પ્રત્યેના આકર્ષણના ભાવો સંસ્કારરૂપે ક્યારેય વિનાશ પામતા નથી; પરંતુ આ જ સંસ્કારો વિશેષ સામગ્રીને પામીને પૂર્ણ વીતરાગ ભાવની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. આથી જ કહે છે કે અક્ષયભાવમાં મળેલો જીવના અધ્યવસાયરૂપ ભાવ નક્કી અક્ષયભાવરૂપ વીતરાગ ભાવનો સાધક થાય છે. આનાથી વિપરીત, જો પૂજા કરતી વખતે જીવનો પરિણામ વીતરાગતાથી રંજિત ન થયો હોય, તો તે પરિણામ પોતાના અક્ષય સ્વરૂપ સાથે જોડાયેલો નહીં કહેવાય; અને જે પરિણામ અક્ષય સ્વરૂપ સાથે જોડાયેલ ન હોય, તે પરિણામ સ્વતંત્ર પડેલા પાણીના બિંદુની જેમ ક્ષણવારમાં નાશ થઈ જાય. તેથી આવો પરિણામ અક્ષય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું કારણ બનતો નથી.

જેમ રસથી અનુવિદ્ધ તાંબુ સુવર્ણભાવને પામે છે પણ ફરી તાંબાપણાને પામતું નથી, તેમ પરમાત્માના ભાવથી અનુવિદ્ધ આત્માનો ભાવ ફરી તાંબા જેવા સાંસારિક ભાવરૂપે પરિણામ પામતો નથી; પરંતુ સુવર્ણ ભાવરૂપે જ રહે છે અને તે જ ક્રમસર વધીને પૂર્ણ વીતરાગતાનો સાધક છે.

તાંબા ઉપર સુવર્ણનો રસ પડ્યા પછી થોડા કાળમાં તે તાંબુ સુવર્ણભાવને પામે છે, પરંતુ સુવર્ણભાવે થયેલું તે તાંબુ ફરી તાંબાપણાને પામતું નથી; તેમ વીતરાગ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થયેલો જે ભક્તિનો પરિણામ આત્મા ઉપર સંસ્કારરૂપે પડ્યો હોય છે, તે પરિણામ થોડા કાળમાં જીવને વીતરાગ બનાવે છે. અહીં થોડો કાળ ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત પણ હોઈ શકે, તો પણ તે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તકાળ અનંતકાળની અપેક્ષાએ તો અલ્પ જ છે; અને કોઈ જીવ વીતરાગની પૂજા કર્યા પછી માર્ગથી દૂર ફેંકાય નહીં તો થોડા ભવોની અંદર પણ અથવા તે ભવમાં પણ પૂર્ણ વીતરાગભાવરૂપ સુવર્ણપણાને પામે છે, તે અપેક્ષાએ જ તાંબાનું દૃષ્ટાંત છે. ॥૮-૧૭/૧૮॥

તમ્હા જિણાણ પૂયા બુહેણ સવ્વાયરેણ કાયવ્વા ।

પરમં તરંડમેસા જમ્હા સંસારજલહિમ્મિ ॥૧૧॥

તસ્માજ્જિનાનાં પૂજા બુધેન સર્વાદરેણ કર્તવ્યા ।

પરમં તરણડમેષા યસ્માત્સંસારજલધૌ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

તમ્હા તે કારણથી=ગાથા-૧૭ અને ગાથા-૧૮માં ભગવાનની પૂજાનું વિશેષ મહત્ત્વ બતાવ્યું તે કારણથી, જિણાણ પૂયા ભગવાનની પૂજા બુહેણ બુધે સવ્વાયરેણ કાયવ્વા સર્વ આદરથી કરવી જોઈએ, જમ્હા જે કારણથી સંસારજલહિમ્મિ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પરમં તરંડમેસા આ શ્રેષ્ઠ નૌકા છે.

ગાથાર્થ :-

ગાથા-૧૭ અને ગાથા-૧૮માં ભગવાનની પૂજાનું વિશેષ મહત્ત્વ બતાવ્યું તે કારણથી, ભગવાનની પૂજા બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ સર્વઆદરથી કરવી જોઈએ, કારણ કે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં આ શ્રેષ્ઠ નૌકા છે.

ભાવાર્થ :-

ભગવાનની પૂજા અક્ષયભાવને કરનારી છે અને અક્ષયભાવમાં મળેલો ભાવ નક્કી વીતરાગ ભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે કારણથી તત્ત્વના જાણકાર એવા બુદ્ધિશાળી આત્માએ તો ભગવાનની પૂજા સર્વઆદરપૂર્વક કરવી જોઈએ.

પૂજા સર્વઆદરપૂર્વક કરવી જ જોઈએ એવું કહેવાનો આશય એ છે કે, જે જીવને ભગવાન પ્રત્યેનો અત્યંત બહુમાનભાવ હોય છે, તેને ભગવાનના વચન પ્રત્યે આદર હોય છે, અને તેથી તે પૂજાનું વર્ણન કરનારાં અને પૂજાની વિધિને બતાવનારાં ભગવાનનાં વચનો યોગ્ય ગુરુ પાસેથી વાચના અને પૃચ્છના દ્વારા જાણીને પરાવર્તના દ્વારા સારી રીતે સ્થિર કરે, અને પૂજા કરતાં પહેલાં પૂજાની અત્યંત ઉપાદેયતાને બુદ્ધિમાં લાવીને અનુપ્રેક્ષાપૂર્વક પૂજામાં યત્ન કરે, તો તે પૂજા સર્વઆદરથી કરાયેલી ગણાય.

આ પ્રકારે સર્વઆદરપૂર્વક પૂજા કરનાર વ્યક્તિ, જેમ અંતરંગ પરિણામમાં યત્ન કરે તેમ શક્તિને અનુરૂપ સામગ્રીની શુદ્ધિમાં પણ સમ્યગ્ યત્ન કરે, અને આ રીતે કરાયેલી પૂજા સંસારસમુદ્રમાં તરવાનું પરમ સાધન બને છે. કેમ કે પૂજાકાળમાં વર્તતો ઉપયોગ જીવને વીતરાગભાવ તરફ લઈ જવાનું કારણ બને છે. તેથી વિશિષ્ટ ભાવનો પ્રકર્ષ ન થાય તો પણ ચારિત્રમોહનીય અવશ્ય શિથિલ થાય છે જ. ભાવનો પ્રકર્ષ થાય

તો ભાવથી સંયમનો પરિણામ પણ થઈ શકે અને ભાવનો ઉત્કર્ષ થાય તો ક્ષપકશ્રેણી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ॥૮-૧૯॥

અવતરણિકા :-

પૂજા વિંશિકાનું નિગમન કરતાં કહે છે-

एवमिह द्रव्यपूया लेसुद्देसेण दंसिया समया ।
इयरा जईण पाओ जोगाहिगारे तयं वुच्छं ॥२०॥
एवमिह द्रव्यपूजा लेशोद्देशेन दर्शिता समयात् ।
इतरा यतीनां प्रायो योगाधिकारे तद्वक्ष्यामि ॥२०॥

અન્યાર્થ :-

एवम् आ प्रमाणे समया शास्त्रमांथी इह अर्ही=आ विंशिकाમાં લેસુદ્દેસેણ લેશ ઉદેશથી દ્રવ્યપૂજા દ્રવ્યપૂજા દંસિયા બતાવી, इयरा ઇતર=ભાવપૂજા પાઓ પ્રાયઃ જઈણ યતિઓને (હોય છે). જોગાહિગારે યોગ અધિકારમાં તયં તેને=ભાવપૂજાને હું વુચ્છં કહીશ.

ગાથાર્થ :-

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાંથી આ વિંશિકામાં દ્રવ્યપૂજાને લેશ ઉદેશથી બતાવી. ભાવપૂજા પ્રાયઃ યતિઓને (હોય છે). યોગ અધિકારમાં તે ભાવપૂજાને હું કહીશ.

ભાવાર્થ :-

આ રીતે પૂર્વ ગાથાઓમાં જે રીતે દ્રવ્યપૂજાનું વર્ણન કર્યું એ રીતે પ્રસ્તુત વિંશિકામાં, શાસ્ત્રમાંથી ગ્રહણ કરીને અતિ સંક્ષેપથી દ્રવ્યપૂજા બતાવાઈ છે; તેથી કહ્યું કે લેશ ઉદેશથી બતાવાઈ છે. ભાવપૂજા પ્રાયઃ યતિઓને હોય છે એવું કહ્યું, તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે અત્યંત નિરવધ રીતે સંક્ષેપરુચિ શ્રાવકને ક્વચિત્ ભાવપૂજા હોય છે, તો પણ મુખ્યરૂપે દ્રવ્યપૂજા હોય છે, અને યતિને ભાવપૂજા હોય છે. આ ભાવપૂજાનું વર્ણન સત્તરમી 'યોગવિંશિકા'માં ગ્રંથકાર સ્વયં કરશે. ॥૮-૨૦॥

॥ इति अष्टमी पूजाविधिर्विंशिका समाप्ता ॥८॥

॥ શ્રાવકધર્મવિંશિકા નવમી ॥

અવતરણિકા :-

સાતમી વિંશિકામાં ત્રણ પ્રકારનાં દાન બતાવ્યાં. તેમાં મુખ્યત્વે બે દાન સાધુને હોય છે અને ધર્મોપગ્રહકરદાન મુખ્યત્વે શ્રાવકને હોય છે. ત્યારપછી પૂજાવિંશિકામાં બે પ્રકારની પૂજા બતાવી. ત્યાં દ્રવ્યપૂજા મુખ્યરૂપે શ્રાવકને હોય છે અને ભાવપૂજા સાધુને હોય છે. પૂજાવિંશિકામાં છેલ્લે કહેલું કે આગળમાં ગ્રંથકાર સ્વયં ભાવપૂજાનું વર્ણન કરવાના છે. તેથી ભાવપૂજાને છોડીને હવે ધર્મોપગ્રહકરદાન કરનાર અને પૂજા કરનાર એવા શ્રાવકનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત વિંશિકામાં બતાવે છે-

ધમ્મોવગ્ગહદાણાઙ્ગસંગઓ સાવગો પરો હોઈ ।

ભાવેણ સુદ્ધચિત્તો નિચ્ચં જિણવયણસવણરઈ ॥૧॥

ધર્મોપગ્રહદાનાદિસંગતઃ શ્રાવકઃ પરો ભવતિ ।

ભાવેન શુદ્ધચિત્તો નિત્યં જિનવચનશ્રવણરતિઃ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

ભાવેણ સુદ્ધચિત્તો ભાવથી શુદ્ધચિત્તવાળો, નિચ્ચં જિણવયણસવણરઈ નિત્ય જિનવચનના શ્રવણમાં રતિવાળો (અને) ધમ્મોવગ્ગહદાણાઙ્ગસંગઓ ધર્મોપગ્રહકરદાનાદિથી યુક્ત પરો સાવગો હોઈ શ્રેષ્ઠ શ્રાવક હોય છે.

ગાથાર્થ :-

ભાવથી શુદ્ધચિત્તવાળો, નિત્ય જિનવચનના શ્રવણમાં રતિવાળો અને ધર્મોપગ્રહકરદાનાદિથી યુક્ત શ્રેષ્ઠ શ્રાવક હોય છે.

ભાવાર્થ :-

ભાવશ્રાવકનું સ્વરૂપ અહીં બતાવવાનું છે. ભાવશ્રાવક પોતાની શક્તિને અનુરૂપ સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન કરતો હોય છે અને પૂજા કરનાર હોય છે. તેને હંમેશાં ભગવાનનાં વચનો સાંભળવામાં રસ હોય છે. વળી તે આગળની ગાથામાં બતાવવાના છે તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમભાવથી યુક્ત શુદ્ધચિત્તવાળો હોય છે.

અહીં ‘ભાવથી શુદ્ધચિત્ત’માં ‘ભાવ’ શબ્દથી ક્ષયોપશમભાવ ગ્રહણ કરવાનો છે અથવા તો ‘ભાવ’ શબ્દથી પરમાર્થથી શુદ્ધચિત્તવાળો ગ્રહણ કરવાનો છે. એટલે ખાલી આચરણવાળો નહીં, પણ ભગવાનનું વચન સમ્યક્ પરિણમન પામ્યું હોય તેવા શુદ્ધચિત્તવાળો ભાવશ્રાવક હોય છે. ॥૯-૧॥

અવતરણિકા :-

પહેલી ગાથામાં કહ્યું કે શ્રાવક ભાવથી શુદ્ધચિત્તવાળો હોય છે. તે બતાવવા માટે જ ભાવશ્રાવકનું અંતરંગ ચિત્ત કેવું હોય છે તે બતાવતાં કહે છે-

મગ્ગણુસારી સઢ્ઠો પન્નવણિજ્જો ક્રિયાપરો ચેવ ।
 ગુણરાગી સક્કારંભસંગઓ દેસચારિત્તી ॥૨॥
 માર્ગાનુસારી શ્રાદ્ધઃ પ્રજ્ઞાપનીયઃ ક્રિયાપરશ્ચૈવ ।
 ગુણરાગી શક્યારમ્ભસંગતો દેશચારિત્રી ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

મગ્ગણુસારી માર્ગાનુસારી=સૂક્ષ્મ બોધપૂર્વક આગમને પરતંત્ર થવાની મતિવાળો, સઢ્ઠો શ્રદ્ધાળુ (આથી કરીને જ), પન્નવણિજ્જો પ્રજ્ઞાપનીય, ક્રિયાપરો ક્રિયામાં તત્પર, ગુણરાગી ગુણાનુરાગી ચેવ અને સક્કારંભસંગઓ શક્ય આરંભથી યુક્ત દેસચારિત્તી દેશચારિત્રી છે.

✽ અહીં ચેવ સમુચ્ચય અર્થમાં છે અને બધાની સાથે જોડાયેલ છે.

ગાથાર્થ :-

દેશચારિત્રી ^૧માર્ગાનુસારી, ^૨શ્રદ્ધાળુ, આથી કરીને જ ^૩પ્રજ્ઞાપનીય, ^૪ક્રિયામાં તત્પર, ^૫ગુણાનુરાગી, અને ^૬શક્ય આરંભથી યુક્ત હોય છે.

ભાવાર્થ :-

દેશવિરતિ શ્રાવક ભાવમાર્ગને અનુસરનારી ^૧પરિણતિવાળો હોય છે, જ્યારે અપુનર્બંધકાદિમાં સ્થૂલથી માર્ગાનુસારિતા હોય છે અને તેથી તેઓ દ્રવ્યમાર્ગને અનુસરનારા હોય છે. વળી દેશવિરતિ શ્રાવક સર્વજ્ઞના વચનમાં તીવ્ર રુચિરૂપ શ્રદ્ધાથી

યુક્ત^૨ હોય છે. તેનાથી અનાભોગાદિથી પણ ક્યાંય વિપરીત બોધ થયો હોય કે પોતાનાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ થતી હોય, તો શ્રદ્ધા હોવાના કારણે જ યોગ્ય ગુરુ દ્વારા તે પ્રજ્ઞાપનીય^૩ હોય છે. શ્રાવકોને ઉચિત દાનાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં હંમેશાં તે તત્પર^૪ હોય છે. વળી તત્ત્વનો તીવ્રરાગ હોવાને કારણે તે ગુણો પ્રત્યે રાગી^૫ હોય છે અને આથી જ તે ગુણ વિકસાવવાનું કારણ બને તે રીતે જ ક્રિયા કરવામાં યત્નવાળો હોય છે.

શ્રાવક હંમેશાં વિચારક અને પ્રાયઃ દીર્ઘદષ્ટિવાળો હોય છે, તેથી શક્યનો આરંભ કરનાર^૬ હોય છે. જે ક્રિયાઓમાં સમ્યગ્ યત્ન કરવાથી અવશ્ય ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તે ક્રિયાઓમાં પ્રયત્ન કરવો તેને શક્યનો આરંભ કહેવાય. અશક્યનો આરંભ કરવામાં આવે તો ક્વચિત્ બાહ્ય ક્રિયા તે પ્રમાણે થઈ હોય તો પણ તે ક્રિયા ગુણવૃદ્ધિનું કારણ ન બને. વળી અશક્ય પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરનાર અશક્યમાં યત્ન કરતો હોય, એટલે પોતાનાથી જે શક્ય હોય તેમાં પણ તે યત્ન કરી શકે નહીં, એથી બંને પ્રવૃત્તિના ફળથી તે વંચિત રહે છે. વળી, શક્યમાં પણ જો શક્તિ ગોપવીને યત્ન કરાય તો તે પ્રવૃત્તિ સાનુબંધ ફળવાળી બનતી નથી. તેથી વિવેકસંપન્ન શ્રાવક સ્વશક્તિનું સમ્યક્ સમાલોચન કરીને પ્રાયઃ કરીને શક્તિને ગોપવ્યા વગર સર્વત્ર ઉચિત પ્રયત્ન કરનાર હોય છે. દેશચારિત્રી શ્રાવક આ સર્વે ગુણોથી યુક્ત હોય છે. ॥૮-૨॥

અવતરણિકા :-

બીજી ગાથામાં શ્રાવકના સ્વરૂપને બતાવતાં કહ્યું કે, તે દેશચારિત્રી હોય છે, તેથી હવે તે દેશચારિત્રીના બાર વ્રતોનું નામમાત્રથી સ્વરૂપ બતાવે છે-

પંચ ય અણુલ્વયાઈ ગુણલ્વયાઈ ચ હંતિ તિન્નેવ ।

સિલ્લવાવયાઈ ચરો સાવગધમ્મો દુવાલસહા ॥૩॥

પઞ્ચ ચાણુવ્રતાનિ ગુણવ્રતાનિ ચ ભવન્તિ ત્રીણ્યેવ ।

શિક્ષાવ્રતાનિ ચત્ત્વારિ શ્રાવકધર્મો દ્વાદશધા ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

પંચ ય અણુલ્વયાઈ પાંચ અણુવ્રતો, ગુણલ્વયાઈ ચ તિન્ન ત્રણ ગુણવ્રતો અને સિલ્લવાવયાઈ ચરો ચાર શિક્ષાવ્રતો (એમ) દુવાલસહા એવ સાવગધમ્મો હંતિ બાર પ્રકારનો જ શ્રાવકધર્મ હોય છે.

✽ એવકારનું યોજન દુવાલસહાની સાથે છે, અર્થાત્ બાર પ્રકારનો ‘જ’ શ્રાવકધર્મ હોય છે.

ગાથાર્થ :-

પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો એમ બાર પ્રકારનો શ્રાવકધર્મ હોય છે. ॥૯-૩॥

અવતરણિકા :-

ત્રીજી ગાથામાં શ્રાવકનાં બાર વ્રતો બતાવ્યાં. હવે તે વ્રતોથી શ્રાવકધર્મ કઈ રીતે જીવમાં પ્રગટે છે તે બતાવતાં કહે છે-

एसो य सुप्पसिद्धो सहाइयारेहिं इत्थ तंतम्मि ।
कुसलपरिणामरूवो नवरं सइ अंतरो नेओ ॥४॥
एष च सुप्रसिद्धः सहातिचारैरत्र तन्त्रे ।
कुशलपरिणामरूपः केवलं सदाऽऽन्तरो ज्ञेयः ॥४॥

અન્વયાર્થ :-

इत्थ तंतम्मि य અને આ ભગવાનના શાસનમાં સહાઈયારેહિં અતિયારોથી સહિત એવો एसो આ=શ્રાવકધર્મ सुप्पसिद्धो સુપ્રસિદ્ધ છે. नवरं इक्त (ते) અંતરો कुसलपरिणामरूवो અંતરંગ કુશલપરિણામરૂપ सइ સદા નેओ જાણવો.

ગાથાર્થ :-

આ ભગવાનના શાસનમાં અતિયારોથી સહિત એવો શ્રાવકધર્મ સુપ્રસિદ્ધ છે. इक्त તે અંતરંગ કુશલપરિણામરૂપ સદા જાણવો.

ભાવાર્થ :-

ભગવાનના શાસનમાં બાર વ્રતોસ્વરૂપ શ્રાવકધર્મ પ્રસિદ્ધ છે. આ બાર વ્રતોના સામાન્યથી ૧૨૪ અતિયારો પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ અતિયારોના સમ્યગ્બોધપૂર્વક તેના પરિહાર માટે શ્રાવક યત્ન કરે તો જ તેનો ધર્મ શુદ્ધ શ્રાવકધર્મ બને છે. આમ છતાં, શ્રાવકધર્મ ખાલી વ્રતોની આચરણારૂપ નથી પરંતુ જીવના અંતરંગ પરિણામરૂપ છે. તે

જ બતાવવા ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું છે કે ફક્ત આ શ્રાવકધર્મ અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયના ક્ષયોપશમથી થનારા જીવના અંતરંગ કુશલ પરિણામરૂપ સદા જાણવો. વ્રતનું ઉચ્ચારણ અને વ્રતોનું પાલન આ કુશલ પરિણામ પેદા કરવાના અંગરૂપ છે. માટે વ્યવહારમાં શ્રાવકધર્મ બાર વ્રતોસ્વરૂપ કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો દેશથી પાપના વિરામરૂપ જીવનો અંતરંગ પરિણામ જ શ્રાવકધર્મ છે. ॥૮-૪॥

અવતરણિકા :-

ચોથી ગાથામાં કહ્યું કે આ શ્રાવકધર્મ જીવના અંતરંગ પરિણામરૂપ છે. તેથી હવે તે અંતરંગ પરિણામ કઈ રીતે પ્રગટ થાય છે અને તેમાં વ્રતોની આચરણાનું શું સ્થાન છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે-

સમ્મા પલિયપુહુત્તેઽવગાં કમ્માણ એસ હોઝ ત્તિ ।
સો વિ ખલુ અવગમો ઇહ વિહિગહણાઙ્ગિહિં હોઝ જહા ॥૫॥
સમ્યક્ત્વાત્ પલ્યપૃથક્ત્વેઽપગતે કર્મણામેષ ભવતીતિ ।
સોપિ ખલ્વપગમ ઇહ વિધિગ્રહણાદિભિર્ભવતિ તથા ॥૫॥

ગુરુમૂલે સુયધમ્મો સંવિગ્ગો ઇત્તરં વ ઇયરં વા ।
ગિણ્હઙ્ગ વયાઙ્ગ કોઙ્ગ પાલઙ્ગ ય તહા નિરઙ્ગારં ॥૬॥
ગુરુમૂલે શ્રુતધર્મઃ સંવિગ્ન ઇત્વરં વેતરં વા ।
ગૃહ્ણતિ વ્રતાનિ કોપિ પાલયતિ ચ તથા નિરતિચારમ્ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

સમ્મા સમ્યક્ત્વ (પામ્યા પછીથી) પલિયપુહુત્તેઽવગાં કમ્માણ કર્મોનો પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ અપગમ થયે છતે એસ આ=શ્રાવકધર્મ હોઝ થાય છે. ઇહ અહીં=સંસારમાં ખલુ ખરેખર સો વિ અવગમો તે=શ્રાવકપણાનાં કારણીભૂત એવાં કર્મોનો અપગમ પણ વિહિગહણાઙ્ગિહિં હોઝ વિધિગ્રહણાદિથી થાય છે. તે વિધિગ્રહણાદિને જ જહા થી બતાવે છે.

ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગુરુમૂલે ગુરુ પાસે, સુયધમ્મો શ્રુતધર્મવાળો, સંવિગ્ગો સંવિજ્ઞ એવો ઇત્તરં વ ઇયરં વા ગિણ્હઙ્ગ વયાઙ્ગ કોઙ્ગ કોઈક ઇત્વરકાલિક અથવા યાવત્કાલિક વ્રતોને ગ્રહણ કરે

છે, પાલઙ્ગ ય તહા નિરઙ્ગારં અને તે પ્રકારે નિરતિયાર પાલન કરે છે. (તેનાથી તે કર્મોનો અપગમ થાય છે).

ગાથાર્થ :-

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછીથી પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ કર્મોનો અપગમ થયે છે તે શ્રાવકધર્મ થાય છે. સંસારમાં ખરેખર તે અપગમ પણ વિધિગ્રહણાદિથી થાય છે અને તે વિધિગ્રહણાદિને જ જહાથી બતાવે છે.

ગુરુ પાસે શ્રુતધર્મવાળો, સંવિજ્ઞ એવો કોઈક ઇત્વરકાલિક અથવા યાવત્કાલિક વ્રતોને ગ્રહણ કરે છે, અને તે પ્રકારે નિરતિયાર પાલન કરે છે, તેનાથી તે કર્મોનો અપગમ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી સમ્યક્ત્વકાળમાં વર્તતા કર્મની સ્થિતિ કરતાં જ્યારે કર્મની સ્થિતિ પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ ઘટે, ત્યારે દેશવિરતિનો પરિણામ પ્રગટે છે. દેશવિરતિ પણ તરતમતાથી અનેક ભૂમિકાવાળી છે. તે દરેક ભૂમિકામાં કર્મની અધિક અધિક સ્થિતિનો અપગમ કારણ છે. જો કે તે વખતે દેશવિરતિ માટે આવશ્યક એવો ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષયોપશમ પણ પ્રગટે છે, પરંતુ તે ક્ષયોપશમભાવની સાથે અવિનાભાવી જે કર્મસ્થિતિનો દ્વાસ થાય છે, તેની જ અપેક્ષાએ અહીં વિવક્ષા કરવામાં આવી છે.

તે સ્થિતિના અપગમ પ્રત્યે કયા પ્રકારનો પ્રયત્ન કારણ છે તે બતાવતાં કહે છે કે, વિધિપૂર્વક વ્રતના ગ્રહણાદિના યત્નથી કર્મની સ્થિતિનો અપગમ થાય છે. તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવે પહેલાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવો જોઈએ, અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી દેશવિરતિનાં વ્રતોના સ્વરૂપને જાણીને વિધિપૂર્વક તે વ્રતોને ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. આવો અંતરંગ પ્રયત્ન દેશવિરતિના પરિણામને પ્રગટ કરે છે અને તેનાથી જ કર્મની સ્થિતિ ઘટે છે.

છઠ્ઠી ગાથામાં વિધિપૂર્વક ગ્રહણ આદિ શું છે તે બતાવતાં કહે છે કે, જે જીવે ગુરુ પાસે દેશવિરતિનું સ્વરૂપ સારી રીતે ધારણ કર્યું હોય તેવો જીવ, તીવ્ર સંવેગપૂર્વક ઇત્વરકાલિક કે યાવજીવ વ્રતોનું ગ્રહણ કરે, અને ગ્રહણ કર્યા પછી જે પ્રમાણે ગુરુ પાસે વ્રતો અને વ્રતોના અતિયારો સાંભળ્યા હોય તે જ પ્રમાણે નિરતિયાર પાલન કરે, તેવા જીવની કર્મની સ્થિતિ ઘટે છે અને તેનામાં દેશવિરતિનો પરિણામ પ્રગટે છે.

વિધિપૂર્વક વ્રતના ગ્રહણાદિથી દેશવિરતિનો પરિણામ પ્રગટે છે એવું કહ્યું તેનો ભાવ એ છે કે, કોઈ જીવને તીવ્ર સંવેગપૂર્વક દેશવિરતિ ધર્મ સાંભળતો હોય ત્યારે જ ભાવથી વિરતિનો પરિણામ પ્રગટે છે, જ્યારે અન્ય કોઈ જીવને વારંવાર ચિંતન કરવાથી વિરતિનો પરિણામ પ્રગટે છે. આમ છતાં, તે પ્રગટ થયેલો વિરતિનો પરિણામ ઉત્તરમાં વ્રતોના ગ્રહણ અને પાલનથી જ ટકી શકે. અને કોઈકને વ્રતગ્રહણકાળમાં વ્રતઉચ્ચારણના સૂત્ર અને અર્થમાં ઉપયોગના બળથી તે વિરતિનો પરિણામ પ્રગટે છે, તો કોઈક જીવને વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી તેનું તે પ્રકારે નિરતિયાર પાલન કરવાથી તે પરિણામ પ્રગટે છે. તે પરિણામ પ્રગટ થવામાં અંતરંગ કારણ સાતે કર્મની સ્થિતિનો હ્રાસ છે.

દેશવિરતિ કોઈકને સાતિયાર પણ હોય છે. આમ છતાં, અહીં નિરતિયાર પાળે છે તેમ કહ્યું, તેથી એ કહેવું છે કે, વ્રતના પરિણામ માટે નિરતિયાર પાલન જ આવશ્યક છે, છતાં ક્યારેક અતિયાર થઈ જાય તો પણ તેની શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરનારને જ ભાવથી વ્રતનો પરિણામ થઈ શકે છે. ॥૯-૫/૬॥

અવતરણિકા :-

પાંચમી ગાથામાં બતાવેલ કે, કર્મોની સ્થિતિનો અપગમ વિધિપૂર્વક વ્રત ગ્રહણ કરવા આદિથી થાય છે. તેથી ‘આદિ’શબ્દથી એ પ્રાપ્ત થાય કે માત્ર વિધિપૂર્વક વ્રત ગ્રહણ કરવાથી કર્મની સ્થિતિનો હ્રાસ થતો નથી, પરંતુ વિધિપૂર્વક વ્રત ગ્રહણથી પણ થાય છે અને ગ્રહણ કર્યા પછી સમ્યગ્ પાલનથી પણ થાય છે. છઠ્ઠી ગાથામાં ગ્રહણ અને પાલનની વિધિ બતાવી. હવે તે કર્મસ્થિતિનો હ્રાસ વિધિગ્રહણાદિથી થાય છે એમ કહ્યું, તેનો ફલિતાર્થ બતાવે છે-

एसो ठिड़ओ इत्थं न उ ग्रहणादेव जायई नियमा ।

ग्रहणोवरिं पि जायइ जाओ वि अवेइ कम्मदया ॥७॥

एष स्थितेरित्थं न तु ग्रहणादेव जायते नियमात् ।

ग्रहणोपर्यपि जायते जाताप्यपैति कर्मोदयात् ॥७॥

तम्हा निच्चसईए बहुमाणेणं च अहिगयगुणंमि ।

पडिक्खदुगुंछाए परिणइयालोयणेणं च ॥८॥

तस्मान्नित्यस्मृत्या बहुमानेन चाधिगतगुणे ।

प्रतिपक्षजुगुप्सया परिणतिकाऽऽलोचनेन च ॥८॥

તિત્થંકરભક્તીએ સુસાહુજણપજ્જુવાસણાએ ય ।
 ઉત્તરગુણસદ્ધાએ ઇત્થ સયા હોઇ જડયવ્વં ॥૧॥
 તીર્થંકરભક્ત્યા સુસાધુજનપર્યુપાસનયા ચ ।
 ઉત્તરગુણશ્રદ્ધયાઽત્ર સદા ભવતિ યતિતત્ત્વમ્ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

ઊ વળી ઇત્થં ટિડ્ઠો આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાને કારણે એસો આ=વ્રતનો પરિણામ, ગહણાદેવ વ્રતના ગ્રહણથી જ ન જાયઈ નિયમા નિયમથી નથી થતો, ગહણોવરિં પિ જાયઈ (પરંતુ) વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી પણ થાય છે, (અને) જાઓ વિ થયેલો પણ (વ્રતનો પરિણામ) કમ્મુદયા કર્મના ઉદયથી અવેઈ ચાલ્યો જાય છે.

તમ્હા તે કારણથી=સાતમી ગાથામાં કહ્યું કે વ્રતના ગ્રહણમાત્રથી આ વ્રતનો પરિણામ થતો નથી, વળી સ્થિતિનો અપગમ થયા પછી પણ કર્મના ઉદયથી ચાલ્યો જાય છે તે કારણથી, નિચ્ચસઈએ નિત્યસ્મૃતિથી ચ અહિગયગુણંમિ બહુમાણેણં અને અંગીકાર કરેલા ગુણમાં બહુમાનથી, પડિવક્ખદુગુંછાએ પ્રતિપક્ષની જુગુપ્સાથી પરિણિયાલોચણેણં ચ અને પરિણિતિની આલોચનાથી, તિત્થંકરભક્તીએ તીર્થંકરની ભક્તિથી, સુસાહુજણપજ્જુવાસણાએ સુસાધુજનની પર્યુપાસનાથી ઉત્તરગુણસદ્ધાએ ય અને ઉત્તરગુણમાં શ્રદ્ધાથી ઇત્થ અહીં=વ્રતના વિષયમાં, સયા સદા હોઈ જડયવ્વં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ગાથાર્થ :-

વળી આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાને કારણે વ્રતનો પરિણામ વ્રતના ગ્રહણથી જ નિયમથી નથી થતો, પરંતુ વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી પણ થાય છે અને થયેલો પણ વ્રતનો પરિણામ કર્મના ઉદયથી ચાલ્યો જાય છે; તે કારણથી, ^૧નિત્યસ્મૃતિથી અને ^૨અંગીકાર કરેલા ગુણમાં બહુમાનથી, ^૩પ્રતિપક્ષની જુગુપ્સાથી, ^૪પરિણિતિની આલોચનાથી, ^૫તીર્થંકરની ભક્તિથી, ^૬સુસાધુજનની પર્યુપાસનાથી અને ^૭ઉત્તરગુણમાં શ્રદ્ધાથી વ્રતના વિષયમાં સદા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

પાંચમી ગાથામાં બતાવ્યું કે, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી જ્યારે કર્મોની સ્થિતિ

પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ ઘટે ત્યારે દેશવિરતિનો પરિણામ પ્રગટ થાય છે, અને તે કર્મનો દ્વાસ વિધિપૂર્વક વ્રતગ્રહણ અને નિરતિચાર પાલનને કારણે થાય છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાને કારણે, આ વ્રતનો પરિણામ વ્રતના ગ્રહણમાત્રથી નિયમા થાય તેમ નથી, પરંતુ કોઈ જીવ જ્યારે તીવ્ર સંવેગપૂર્વક ગુરુ પાસે વ્રતોનું સ્વરૂપ સાંભળે ત્યારે, સંવેગની તીવ્રતાને કારણે વ્રતનું સ્વરૂપ સાંભળતાં જ ભાવથી વિરતિનો પરિણામ તેનામાં પ્રગટે છે; તો કોઈક જીવને તીવ્ર સંવેગ હોવા છતાં, પરિણામમાં તેવી તીવ્રતા નહીં હોવાને કારણે, સાંભળ્યા પછી વિધિપૂર્વક વ્રતઉચ્ચારણના ક્રિયાકાળમાં ભાવથી વિરતિનો પરિણામ થાય છે; વળી કોઈકને વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી પણ વિધિપૂર્વક પાલન કરતાં કરતાં વિરતિનો પરિણામ થાય છે; અને વળી કોઈક જીવને પ્રગટેલો પણ પરિણામ વ્રતના પાલનમાં અપ્રમાદપૂર્વકનો યત્ન ન હોય તો કર્મના ઉદયથી ચાલ્યો પણ જાય છે.

આમ, વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી સમ્યગ્ પાલન કરવાને કારણે પાછળથી પણ વ્રતનો પરિણામ થાય છે, અને પ્રગટ થયેલો વ્રતનો પરિણામ કર્મના ઉદયથી ચાલ્યો પણ જાય છે, તે કારણથી, આગળમાં કહેવાતા ભાવોમાં વ્રતો ગ્રહણ કર્યા પછી સદા યત્ન કરવો જોઈએ.

(૧) નિત્યસ્મૃતિથી :-

વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી હંમેશાં વાસનારૂપે વ્રતનું સ્મરણ તે રીતે હોવું જોઈએ, કે જેથી સંસારની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તે વ્રતની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન થાય. આ માટે જ પ્રસંગે પ્રસંગે વારંવાર વ્રતોનું સ્મરણ કરીને વ્રતોને તે રીતે સ્થિર કરી દેવાં જોઈએ, કે યાવત્ પ્રવૃત્તિ કાળમાં વ્રતની મર્યાદા બુદ્ધિ સમક્ષ ઉપસ્થિત રહે.

(૨) અંગીકાર કરેલા વ્રતમાં બહુમાનથી :-

સ્વીકારાયેલાં વ્રતોમાં બહુમાનથી સદા યત્ન કરવો જોઈએ, અર્થાત્ “સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આ દેશવિરતિનાં વ્રતો છે, અને તેથી સમ્યગ્ રીતે તેના સેવનથી ક્રમસર સંપૂર્ણ અભિષ્વંગ વગરનું ઉત્તમ ચિત્ત પેદા થશે” તે પ્રકારના બહુમાનથી ગ્રહણ કરાયેલાં વ્રતોમાં ચિત્તનો પ્રતિબંધ ધારણ કરીને અત્યંત યત્ન કરવો જોઈએ. આવા પ્રયત્નથી વ્રતપાલનકાળમાં જ ધીરેધીરે બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યેનો પ્રતિબંધ ક્ષીણ ક્ષીણતર થાય છે અને ગુણો પ્રત્યે પ્રતિબંધ તીવ્ર થાય છે.

(૩) પ્રતિપક્ષની જુગુપ્સાથી :-

વ્રતના પરિણામથી વિરુદ્ધ પરિણામની જુગુપ્સામાં યત્ન કરવો જોઈએ. દેશવિરતિ ગ્રહણ કરી હોય તો સમ્યક્ત્વના અને અણુવ્રતના પ્રતિપક્ષ એવા મિથ્યાત્વ અને હિંસાદિ અવ્રતોનું ચિંતવન કરીને તેમના પ્રત્યે જુગુપ્સા પેદા થાય તેવો યત્ન કરવો જોઈએ, જેથી અનાદિના સંસ્કારને કારણે પણ અંતઃપરિણતિથી વિરુદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે, અને ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ ક્ષીણ ક્ષીણતર થઈને નાશ થઈ જાય.

(૪) પરિણતિની આલોચનાથી :-

સમ્યક્ત્વ અને અણુવ્રત આદિ ગુણોના સેવનથી ક્રમસર ગુણવૃદ્ધિ દ્વારા સર્વવિરતિ અને યાવત્ વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, જ્યારે મિથ્યાત્વાદિ દોષો અનાદિ સંસારની વૃદ્ધિ કરીને દુરંત સંસારફળ આપે છે. આ પ્રકારે વ્રત અને અવ્રતની પરિણતિનું આલોચન કરવાથી વ્રતને અભિમુખ ભાવ દઢ થાય છે અને વિપરીત ભાવો પ્રત્યે વિમુખભાવ સ્થિર થાય છે. તેથી દેશવિરતિધર શ્રાવકે વ્રત અને અવ્રતની પરિણતિનું આલોચન કરવું જોઈએ.

(૫) તીર્થંકરની ભક્તિથી :-

વ્રતો ગ્રહણ કર્યા પછી વ્રતોના પરિણામની નિષ્પત્તિ માટે કે પરિણામના રક્ષણ માટે હંમેશાં પૂર્ણ ગુણસંપન્ન તીર્થંકર પ્રત્યે ભક્તિને અતિશયિત કરવી જોઈએ. તીર્થંકરના અવલંબનથી તે તે ગુણોને અભિમુખ જીવવીર્ય ઉલ્લસિત થાય છે. વળી, આ તીર્થંકર પોતે જીવનમાં વ્રતોને સમ્યગ્ સેવીને નિષ્ઠાને પામેલા છે, અને એ જ વ્રતો જગતના જીવોને આપીને એમણે જગતના જીવો ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેથી આ વ્રતોનું આદ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન તીર્થંકરો છે. માટે તેમની ભક્તિ કરીને હું પણ ગુણોને વિકસાવું, એ પ્રકારના આશયથી વ્રતોની પરિણતિ પ્રગટે છે, અને પ્રગટેલી સ્થિર થાય છે.

(૬) સુસાધુજનની પર્યુપાસનાથી :-

દેશવિરતિ ગ્રહણ કર્યા પછી શ્રાવકે સર્વત્ર નિરભિષ્વંગ ચિત્તવાળા સર્વવિરતિધર સુસાધુઓની ઉપાસના કરીને વારંવાર તેમના ઉત્તમ ચિત્તને નિહાળવું જોઈએ. સુસાધુની સેવા-ભક્તિથી શ્રાવક પાંચ મહાવ્રતને અભિમુખ થાય એવો પોતાનો પરિણામ ઉલ્લસિત કરી શકે છે.

(૭) ઉત્તરગુણમાં શ્રદ્ધાથી :-

જે વ્રતો પોતે ગ્રહણ કર્યા છે તેની ઉપરના ગુણો મેળવવા માટેની તીવ્ર અભિલાષાથી સદા વ્રતોમાં યત્ન કરવો જોઈએ. તો જ ખરેખર તે વ્રતો સાનુબંધ ગુણની પ્રાપ્તિનું કારણ બનીને ક્રમે કરીને પૂર્ણ ગુણની નિષ્પત્તિનું કારણ બને છે. ઉત્તરગુણો પ્રત્યે જો તીવ્ર રુચિ ન હોય તો, વ્રતનું ગ્રહણ અને પાલન હોય તો પણ, ગુણસ્થાનક આવી શકે નહીં.

તેથી જ વ્રતના પરિણામને જેમણે પ્રાપ્ત કરવો હોય અને પ્રાપ્ત કરીને નિષ્ઠા સુધી પહોંચાડવો હોય તેણે સદા નિત્યસ્મૃતિ આદિથી વ્રતના વિષયમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ॥૯-૭/૮/૯॥

एवमसंतो वि इमो जायइ जाओ वि न पडइ कयाइ ।

ता एत्थं बुद्धिमया अपमाओ होइ कायव्वो ॥१०॥

एवमसन्नप्ययं जायते जातोऽपि न पतति कदाचित् ।

तदत्र बुद्धिमताऽप्रमादो भवति कर्तव्यः ॥१०॥

અન્વયાર્થ :-

एवम् आ रीते आठमी अने नवमी गाथाમાં वर्णन કર્યા મુજબ નિત્યસ્મૃતિ આદિમાં સદા યત્ન કરવાથી અસંતો વિ અવિદ્યમાન પણ इमो આ=દેશવિરતિનો પરિણામ જાયइ થાય છે, જાઓ વિ ન પડइ કયાइ અને થયેલો પણ ક્યારેય પડતો નથી. તા તે કારણથી एत्थं અહીંયાં=આઠમી અને નવમી ગાથામાં બતાવાયેલા નિત્યસ્મૃતિ આદિ ભાવોમાં बुद्धिमया બુદ્ધિમાને અપમાઓ અપ્રમાદ કાયવ્વો હોइ કરવો જોઈએ.

ગાથાર્થ :-

આ રીતે આઠમી અને નવમી ગાથામાં વર્ણન કર્યા મુજબ નિત્યસ્મૃતિ આદિમાં સદા યત્ન કરવાથી અવિદ્યમાન પણ દેશવિરતિનો પરિણામ થાય છે, અને થયેલો પણ ક્યારેય પડતો નથી. તેથી આઠમી અને નવમી ગાથામાં બતાવાયેલા નિત્યસ્મૃતિ આદિ ભાવોમાં બુદ્ધિમાને અપ્રમાદ કરવો જોઈએ.

વિશેષાર્થ :-

બુદ્ધિમાન અને વિચારશીલ જીવ એવો નિર્ણય કરે છે કે મારે માત્ર વ્રતો ગ્રહણ કરીને સંતોષ નથી માનવો, પણ મારા જીવનમાં વ્રતોનો પરિણામ નિષ્પન્ન કરવો છે. તેથી તેના ઉપાયમાં અપ્રમાદભાવથી તેણે યત્ન કરવો જોઈએ. ||૯-૧૦||

અવતરણિકા :-

આ રીતે દેશવિરતિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવીને હવે શ્રાવકે ક્યાં નિવાસ કરવો ઉચિત છે તે બતાવે છે-

નિવસિજ્જ તત્થ સઢ્ઠો સાહૂણં જત્થ હોઝ સંપાઓ ।
 ચેઙ્ગયઘરા ડ જહિયં તદન્નસાહમ્મિયા ચેવ ॥૧૧॥
 નિવસેત્તર શ્રાદ્ધઃ સાધૂનાં યત્ર ભવતિ સંપાતઃ ।
 ચૈત્યગૃહાણિ તુ યસ્મિન્સ્તદન્યસાધર્મિકાશ્ચૈવ ॥૧૧॥

અન્યવચાર્થ :-

સઢ્ઠો શ્રાવકે તત્થ ત્યાં નિવસિજ્જ નિવાસ કરવો જોઈએ જત્થ જ્યાં સાહૂણં સાધુનું સંપાઓ સંપાત=આગમન (હોય), ચેઙ્ગયઘરા ડ વળી ચૈત્યઘરો (હોય) ચ અને જહિયં જે નગરમાં તદન્નસાહમ્મિયા હોઝ એવ તેનાથી અન્ય સાધર્મિકો હોય જ.

✽ અહીં ચેવ માં ચ શબ્દનું યોજન જહિયં પૂર્વે છે અને એવ શબ્દનું હોઝ પછી છે.

ગાથાર્થ :-

શ્રાવકે ત્યાં નિવાસ કરવો જોઈએ જ્યાં સાધુનું આગમન હોય, ચૈત્યઘરો હોય અને વળી જે નગરમાં તેનાથી અન્ય સાધર્મિકો રહેતા જ હોય.

ભાવાર્થ :-

શ્રાવક જ્યાં સુસાધુનું આગમન હોય ત્યાં રહેતો હોય, જેથી એનામાં સુસાધુની ઉપાસનાથી અને સાધુસામાયારી વારંવાર સાંભળવાથી સંયમને અભિમુખ ભાવ પેદા થાય. જે નગરમાં અનેક ચૈત્યઘરો હોય ત્યાં જ શ્રાવકે રહેવું જોઈએ, કારણ કે વારંવાર

પ્રસંગે પ્રસંગે દર્શનાર્થે જવાથી દર્શનની શુદ્ધિ થાય છે. વળી જે નગરમાં બીજા સાધર્મિકો વસતા હોય તેવા નગરમાં રહેવાથી સાધર્મિકો સાથે સમાગમથી નવા નવા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ અને વ્રતોમાં સ્થૈર્યભાવ પ્રગટે છે. ॥૯-૧૧॥

અવતરણિકા :-

અગિયારમી ગાથામાં બતાવેલા સ્થાનમાં વસતા શ્રાવકે પ્રતિદિન શું કરવું જોઈએ તે બતાવે છે-

નવકારેણ વિબોહો અણુસરણં સાવઓ વયાઈં મે ।
જોગો ચિદ્વંદનમો પચ્ચક્ષણં તુ વિહિપુલ્લં ॥૧૨॥
નમસ્કારેણ વિબોધોઽનુસ્મરણં શ્રાવકો વ્રતાનિ મે ।
યોગશ્ચિતિવન્દનમો પ્રત્યાખ્યાનં તુ વિધિપૂર્વમ્ ॥૧૨॥

તહ ચેઈંહરગમણં સક્કારો વંદણં ગુરુસગાસે ।
પચ્ચક્ષણં સવણં જઇપુલ્લ ડચ્ચિયકરણિજ્જં ॥૧૩॥
તથા ચૈત્યગૃહગમનં સત્કારો વન્દનં ગુરુસકાશે ।
પ્રત્યાખ્યાનં શ્રવણં યતિપૂલ્લ ડચ્ચિતકરણીયમ્ ॥૧૩॥

અવિરુદ્ધો વવહારો કાલે વિહિભોયણં ચ સંવરણં ।
ચેઈંહરાગમસવણં સક્કારો વંદણાઈં ય ॥૧૪॥
અવિરુદ્ધો વ્યવહારઃ કાલે વિધિભોજનં ચ સંવરણમ્ ।
ચૈત્યગૃહાગમશ્રવણં સત્કારો વન્દનાદિશ્ચ ॥૧૪॥

જઇવિસ્સામણમુચિઓ જોગો નવકારચિત્તણાઈંઓ ।
ગિહિગમણં વિહિસુવણં સરણં ગુરુદેવયાઈંણં ॥૧૫॥
યતિવિશ્રામણમુચિતો યોગો નમસ્કારચિન્તનાદિકઃ ।
ગૃહિગમનં વિધિસ્વપનં સ્મરણં ગુરુદેવતાદીનામ્ ॥૧૫॥

અબ્ધંભે પુણ વિરઈ મોહદુગુંછા સતત્તર્ચિતા ય ।
 ઇત્થીકલેવરાણં, તવ્વિરણસું ચ બહુમાણો ॥૧૬॥
 અબ્રહ્મણિ પુનર્વિરતિર્મોહજુગુપ્સા સ્વતત્ત્વચિન્તા ચ ।
 સ્ત્રીકલેવરાણાં, તદ્વિરતેષુ ચ બહુમાનઃ ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :-

(શ્રાવકે) નવકારેણ વિબોહો નવકારના સ્મરણપૂર્વક જાગવું જોઈએ, સાવઓ વચાઈ મે “હું શ્રાવક છું અને આ મારાં વ્રતો છે” અણુસરણં (એનું) અનુસ્મરણ કરવું જોઈએ, જોગો યોગ=સૂઈને ઊઠ્યા પછી મળમૂત્ર આદિની શંકાના નિવારણરૂપ વ્યાપાર કરવો જોઈએ ચિદ્વંદનમો પચ્ચક્ષણાં તુ વિહિપુવ્વં ત્યારપછી વિધિપૂર્વક ચૈત્યવંદન અને પચ્ચક્ષણ કરવું જોઈએ (ઉપલક્ષણથી પ્રતિક્રમણાદિ કરવું જોઈએ) .

તહ ચેઈહરગમણં ત્યારપછી વિધિપૂર્વક દહેરાસર જવું જોઈએ, સક્કારો વંદણં (ભગવાનનો પુષ્પાદિ વગેરે પૂજાની સામગ્રીથી) સત્કાર કરવો જોઈએ અને ચૈત્યવંદન કરવું જોઈએ. ગુરુસગાસે પચ્ચક્ષણાં ત્યારબાદ ગુરુ પાસે જઈને પચ્ચક્ષણ કરવું જોઈએ અને સવણં આગમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. જડપુચ્છા ત્યારપછી સાધુને તેમનાં શરીર અને સંયમયાત્રા સંબંધી પૃચ્છા કરવી જોઈએ. ઝચિયકરણિજ્જં (અને તેમાં બાધા હોય તો તેના નિવારણ માટે) ઉચિત યત્ન કરવો જોઈએ.

અવિરુદ્ધો વવહારો (ત્યારપછી અર્થઉપાર્જન માટે) અવિરુદ્ધ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. કાલે વિહિભોયણં અનુરૂપ કાળમાં શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિપૂર્વક ભોજન કરવું જોઈએ, ચ સંવરણં અને ભોજન કર્યા પછી શક્તિ પ્રમાણે પચ્ચક્ષણ કરવું જોઈએ. ચેઈહરાગમસવણં ત્યારપછી ચૈત્યગૃહમાં આગમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ, સક્કારો વંદણાઈ ય અને ત્યારપછી સંધ્યાકાળમાં ભગવાનનો સત્કાર અને ચૈત્યવંદન આદિ કરવું જોઈએ.

જડ્ઠિવિસામણં ત્યારપછી યતિની વિશ્રામણા કરવી જોઈએ. ઝચિઓ જોગો નવકારચિત્તણાઈઓ ત્યારપછી સાધુ પાસે રહીને નવકારચિત્તન આદિ ઉચિત યોગ કરવા જોઈએ, ગિહિગમણં વિહિસુવણં ત્યારપછી ઘરે જવું અને ત્યાં વિધિપૂર્વક શયન કરવું. (અને હવે તે શયનની વિધિ બતાવે છે.) સરણં ગુરુદેવચાઈણં ગુરુદેવતાદિનું સ્મરણ કરવું જોઈએ.

અબ્ધંભે પુણ વિરઈ વળી સૂત્રી વખતે અબ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શ્રાવકે સ્વશક્તિને અનુરૂપ વિરતિ કરવી જોઈએ, મોહદુગુંછા મોહની જુગુપ્સા કરવી જોઈએ ઇત્થીકલેવરાણં સતત્તર્ચિતા ય અને સ્ત્રીશરીરના સ્વતત્ત્વની ચિંતા કરવી જોઈએ તવ્વિરણસું ચ બહુમાણો

અને તેનાથી=અબ્રહ્મથી, નિવૃત્ત એવા મુનિઓમાં બહુમાનભાવ થાય તે રીતે પદાર્થનું ચિંતવન કરવું જોઈએ.

ગાથાર્થ :-

શ્રાવકે નવકારના સ્મરણપૂર્વક જાગવું જોઈએ. “હું શ્રાવક છું અને આ મારાં વ્રતો છે” એનું અનુસ્મરણ કરવું જોઈએ. સૂઈને ઊઠ્યા પછી મળમૂત્ર આદિની શંકાના નિવારણરૂપ વ્યાપાર કરવો જોઈએ. ત્યારપછી વિધિપૂર્વક ચૈત્યવંદન અને ઉપલક્ષણથી પ્રતિક્રમણાદિ કરવું જોઈએ અને પચ્ચક્રખાણ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી વિધિપૂર્વક દહેરાસર જવું જોઈએ, ભગવાનનો પુષ્પાદિ વગેરે પૂજાની સામગ્રીથી સત્કાર કરવો જોઈએ અને ચૈત્યવંદન કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ ગુરુ પાસે જઈને પચ્ચક્રખાણ કરવું જોઈએ અને આગમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી સાધુને તેમના શરીર અને સંયમયાત્રા સંબંધી પૃચ્છા કરવી જોઈએ અને તેમાં બાધા હોય તો તેના નિવારણ માટે ઉચિત યત્ન કરવો જોઈએ. ત્યારપછી અર્થઉપાર્જન માટે અવિરુદ્ધ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. અનુરૂપ કાળમાં અને ગ્રહણ કરેલું પચ્ચક્રખાણ પૂર્ણ થતાં શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિપૂર્વક ભોજન કરવું જોઈએ, અને ભોજન કર્યા પછી શક્તિ પ્રમાણે પચ્ચક્રખાણ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી ચૈત્યગૃહમાં આગમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ, અને ત્યારપછી સંધ્યાકાળમાં ભગવાનનો સત્કાર અને ચૈત્યવંદન આદિ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી યતિની વિશ્રામણા કરવી જોઈએ, ત્યારપછી સાધુ પાસે રહીને નવકારચિંતન આદિ ઉચિત યોગ કરવા જોઈએ. ત્યારપછી ઘરે જવું અને ત્યાં વિધિપૂર્વક શયન કરવું (અને હવે તે શયનની વિધિ બતાવે છે.) ગુરુદેવતાદિનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. વળી સૂતી વખતે અબ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શ્રાવકે સ્વશક્તિને અનુરૂપ વિરતિ કરવી જોઈએ, મોહની જુગુપ્સા કરવી જોઈએ અને સ્ત્રીશરીરના સ્વતત્ત્વની ચિંતા કરવી જોઈએ અને અબ્રહ્મથી નિવૃત્ત એવા મુનિઓમાં બહુમાનભાવ થાય તે રીતે પદાર્થનું ચિંતવન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

જગતમાં જીવની સૌથી ઉત્તમ અવસ્થા આ પંચ પરમેષ્ઠી જ છે. તત્ત્વના જાણનાર શ્રાવકને તે અવસ્થા પ્રત્યે અત્યંત બહુમાન વર્તતું હોય છે. તે બહુમાન ઉલ્લસિત કરે તે પ્રકારના ઉપયોગપૂર્વક શ્રાવકે સવારના ઊઠતાંની સાથે સૂતાં સૂતાં જ મનમાં નવકારનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. વળી શ્રાવક ધર્મસાધક વ્યક્તિ છે, તેથી પોતાની સાધનામાં આવતાં વિઘ્નોનો નાશ થાય તે માટે પણ તેણે પરમ મંગલરૂપ નવકારનું સ્મરણ કરવું જોઈએ.

નવકારનું સ્મરણ કર્યા પછી “હું શ્રાવક છું” એ પ્રકારે સ્મરણ કરવું જોઈએ, જેનાથી પોતાની શ્રાવકપણાની મર્યાદામાં મન-વચન-કાયાને પ્રવર્તીવવાની પ્રકૃતિ વિશેષ જાગૃત થાય. આ સ્મરણ ભાવશ્રાવકપણાની નિષ્પત્તિનું કારણ બને છે અને નિષ્પન્ન થયેલા શ્રાવકપણાના રક્ષણનું પણ કારણ બને છે.

ત્યારપછી પોતાના અણુવ્રતાદિ નિયમોનું સ્મરણ કરે, જેથી તેના સ્મરણથી જ દિવસની સર્વ પ્રવૃત્તિ કરવાના સંસ્કાર અનુકૂળ અને દૃઢ બને. વળી તે પ્રકારના ઉપયોગથી વ્રતો પ્રત્યેના તીવ્ર પક્ષપાતરૂપ સંવેગભાવ ઉલ્લસિત થાય છે, જેનાથી ભાવથી નિષ્પન્ન થયેલાં વ્રતો હોય તો વધારે વિશુદ્ધ બને છે અને ભાવથી વ્રતો નિષ્પન્ન ન થયાં હોય તો તેની નિષ્પત્તિનું કારણ બને છે.

આવું સ્મરણ કર્યા પછી શ્રાવકે યોગ (સૂઈને ઊઠ્યા પછી મળમૂત્ર આદિની શંકાના નિવારણરૂપ વ્યાપાર) કરવો જોઈએ અને એ રીતે કરવાથી દેહની બાધાનો પરિહાર થવાથી સમાધિથી આગળનાં ચૈત્યવંદન-પ્રતિક્રમણાદિ કૃત્યો કરી શકાય છે, અને તેને કારણે તે અનુષ્ઠાનો ભાવઅનુષ્ઠાનો બની શકે છે.

ત્યારપછી ગૃહચૈત્યમાં વિધિથી અરિહંતના બિંબની સન્મુખ અથવા તો સ્થાપનાદિ સન્મુખ ચૈત્યવંદન કરવું જોઈએ, અને પછી વિધિપૂર્વક પચ્ચક્રખાણ કરવું જોઈએ. ઉપલક્ષણથી પ્રતિક્રમણાદિ કરવું જોઈએ.

પ્રતિક્રમણાદિ કર્યા પછી વિધિપૂર્વક સંઘના દહેરાસરે જવું જોઈએ, વિધિપૂર્વક દહેરાસરમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ અને ભગવાનનો પુષ્પાદિ પૂજાની સામગ્રીથી સત્કાર કરવો જોઈએ અને પછી શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ વિધિથી ચૈત્યવંદન કરવું જોઈએ.

દહેરાસરમાં પૂજાદિ થઈ ગયા બાદ ગુરુ પાસે જઈને પચ્ચક્રખાણ લેવું જોઈએ અને આગમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ, જેથી સત્ક્રિયા કરાવે તેવો બોધ પ્રાપ્ત થાય. એ પછી સાધુને તેમનાં શરીર અને સંયમ સંબંધી પૃચ્છા કરવી જોઈએ. આ પૃચ્છા કરવા પાછળનો આશય એ છે કે શ્રાવકને સંયમનું અતિ મહત્ત્વ હોય છે અને સંયમસાધક સાધુની તેના મનમાં ઊંચી કિંમત હોય છે, તેથી તેમનું શરીર અને સંયમયોગ સારી રીતે પ્રવર્તે છે કે નહીં તે જાણવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. શ્રાવક જ્યારે આવી રીતે ઉપયોગપૂર્વક પૃચ્છા કરતો હોય ત્યારે સંયમને પ્રતિકૂળ એવાં ઘણાં કર્મોની નિર્જરા કરે છે. આ રીતે કરાતો વિનય જ કર્મને કાપે છે. આ પૃચ્છા કર્યા પછી તેમના શરીરને કોઈ બાધા હોય તો તેના નિવારણ માટે પણ શ્રાવકે ઉચિત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી એમના સંયમયોગો સારી રીતે પ્રવર્તી શકે.

સવારની આટલી ક્રિયાઓ કર્યા પછી શ્રાવકે અવિરુદ્ધ વ્યવહાર (વ્યાપાર-ધંધો) કરવો જોઈએ, એટલે કે અર્થોપાર્જન માટે પંદર કર્માદાનના પરિહારપૂર્વક અનવધપ્રાયઃ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અર્થાત્ જેમાં બહુ આરંભ-સમારંભ ન હોય તેવો વ્યાપાર કરવો જોઈએ, જેથી ધર્મમાં બાધા ન થાય અને પ્રવચનની હીલના પણ ન થાય. કેમ કે જો શ્રાવકનો વ્યવહાર ઉચિત ન હોય તો તેનો ધર્મ પણ બાધા પામે છે અને લોકોમાં પણ તેના ધર્મની હીલના થાય છે.

વળી ક્ષુધાદિ લાગેલ ન હોય અને અજીર્ણાદિ થયાં હોય તે કાળમાં ભોજન કરવાનો નિષેધ છે, તેને છોડીને જે શરીરને અનુરૂપ કાળ છે તેમાં અને પચ્ચક્રખાણ ગ્રહણ કરેલું હોય તે પૂર્ણ થતાં, શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિપૂર્વક ભોજન કરવું જોઈએ. અને આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં ભોજનવિધિ બતાવેલ છે- પહેલાં ભગવાનની પૂજા કરવી, ઉચિત દાન આપવું, પરિવારની સંભાળ રાખવી, પરિવાર સંબંધી ઉચિત કૃત્યો કરવાં અને પછી ભોજનગ્રહણના ઉચિત સ્થાનમાં બેસીને ગ્રહણ કરેલ પચ્ચક્રખાણનું સ્મરણ કરવા પૂર્વક પ્રણાલેપની જેમ આહારમાં ગૃહ્ણિ ન થાય તે રીતે ભોજન કરવું જોઈએ. ભોજન કર્યા બાદ શક્તિને અનુરૂપ ગંઠશી આદિ પચ્ચક્રખાણ કરવું જોઈએ જેથી અપ્રમાદભાવની વૃદ્ધિ થાય.

ભોજન બાદ ચૈત્યગૃહમાં આગમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. અહીં પ્રાયઃ કરીને ચૈત્યગૃહના રંગમંડપમાં મહાત્માઓ આગમનું વ્યાખ્યાન કરતા હોય છે તેને સામે રાખીને કહેલ છે. તેથી ઉપલક્ષણથી જ્યાં મહાત્માઓ વસતા હોય ત્યાં જઈને આગમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ.

સંધ્યાકાળમાં ધૂપ-દીપાદિ પૂજાથી ભગવાનનો સત્કાર કરવો જોઈએ અને ચૈત્યવંદન કરવું જોઈએ. આદિ શબ્દથી દહેરાસર સંબંધી ઉચિત કૃત્ય કરવાં જોઈએ.

ત્યારપછી યતિની વિશ્રામણા કરવી જોઈએ, અર્થાત્ સાધુના ઉપાશ્રયે જઈને તેમનાં વૈયાવચ્ચ આદિ જે ઉચિત કૃત્યો હોય તે સર્વ કરવાં જોઈએ. જો કે સામાન્યથી સાધુને શ્રાવક પાસે વૈયાવચ્ચ કરાવવાનો નિષેધ છે, પરંતુ પોતાના સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ બને તેવું પુષ્ટાલંબન હોય તો તેવા પ્રકારના ભાવવાળા શ્રાવકાદિ પાસે સાધુ વૈયાવચ્ચ કરાવે.

સાધુની વૈયાવચ્ચ કરીને તેમની પાસે રહીને શ્રાવકે પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત નવકારયિતન આદિ યોગ કરવા જોઈએ. આદિ પદથી પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ સ્વાધ્યાય આદિ કરે. અહીં વિશેષ એ છે કે, પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે પંચપરમેષ્ઠીના સ્મરણપૂર્વક ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી ચિત્તવિશુદ્ધિ થતી હોય તો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી

જોઈએ અથવા તો પોતે અધ્યયન કરેલા ગ્રંથોનાં સૂત્ર અને અર્થચિંતનથી આત્માને ભાવિત કરી શકે તેવી ભૂમિકામાં હોય તો તેમાં યત્ન કરવો જોઈએ.

શ્રાવક રાત્રે ઘરે જાય અને ત્યાં વિધિપૂર્વક શયન કરે. શયન કરતી વખતે ગુરુદેવતા આદિનું સ્મરણ કરવું અને આદિ પદથી શ્રાવકને ઉચિત ક્રિયાનું સ્મરણ કરવું જોઈએ, અને ક્રિયાઓ જીવમાં કેવા ઉત્તમ પ્રકારના ગુણો પેદા કરે છે તેનું સૂક્ષ્મ બુદ્ધિપૂર્વક સમાલોચન કરવું જોઈએ, કે જેથી પોતાના કરાયેલા જિનાર્યાદિ કૃત્યોમાં અતિશય આધાન કરનાર પરિણામ ઉત્પન્ન થાય, અને ઉત્તરમાં પણ તે ક્રિયાઓ વિશેષ ગુણાનિષ્પત્તિનું કારણ બને, અને ઊંધમાં પણ તે સત્કૃત્યો પ્રત્યે વિશેષ પક્ષપાતના સંસ્કારો અવસ્થિત રહે.

વળી સૂતી વખતે અબ્રહ્મચર્યના વિષયમાં શ્રાવકે સ્વશક્તિને અનુરૂપ વિરતિ કરવી જોઈએ અને તેના માટે જ ચિત્તને ભાવિત કરવાના યત્નરૂપે મોહની જુગુપ્સા કરવી જોઈએ, અર્થાત્ પદાર્થની દૃષ્ટિએ વિચારવું જોઈએ કે, “આવેગ અને શ્રમમાત્રરૂપ આ ક્રિયાઓ છે; તેથી મોહનો પરિણામ ન હોય તો તે ભોગની ક્રિયાઓમાં લેશમાત્ર પણ સુખ નથી, કેવળ મોહથી વ્યાકુળ થયેલા જીવને ક્ષણમાત્ર સુખનો અનુભવ તે વિકારને કારણે થાય છે.” આ પ્રકારનું ચિંતવન કરવાથી (ભોગની ક્રિયારૂપ મોહ પ્રત્યે જુગુપ્સા થાય છે, તેનાથી) વિરતિના પરિણામમાં દઢતા આવે છે. વળી સ્ત્રીશરીરના સ્વતત્ત્વની ચિંતા કરવી જોઈએ એટલે સ્ત્રીશરીરના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવું જોઈએ. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિપૂર્વક વિચારવું જોઈએ કે બધા શરીરમાં આત્મદ્રવ્ય સમાન છે અને શરીર લોહી-માંસ-રૂધિર અને હાડકાંના સમુદાયરૂપ છે, જેનાં દર્શન-સ્પર્શન આદિ કોઈ ક્રિયાથી જીવને કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી; કેવળ અંતરંગ મોહના પરિણામને કારણે જ જીવને તેવી વૃત્તિઓ થાય છે. વળી અબ્રહ્મથી નિવૃત્ત એવા મુનિઓમાં બહુમાનભાવ થાય તે રીતે પદાર્થનું ચિંતવન કરવું જોઈએ, જેથી વિકારોનો પ્રાદુર્ભાવ જ ન થાય. ॥૯-

૧૨/૧૩/૧૪/૧૫/૧૬॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વમા શ્રાવકની સવારના ઊઠવાથી માંડીને રાતના સૂવા સુધીની ક્રિયાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે સૂઈ ગયા પછી ગમે ત્યારે જાગ્રત થાય ત્યારે સંવેગની વૃદ્ધિ માટે શ્રાવકે શું કરવું જોઈએ તે બતાવતાં કહે છે-

સુત્તવિઙ્ગસ્ય પુણો સુહુમપયત્થેસુ ચિત્તવિન્નાસો ।
 ભવઠિઙ્ગનિરૂવણે વા અહિગરણોવસમચિત્તે વા ॥૧૭॥
 સુત્તવિઙ્ગસ્ય પુનઃ સૂક્ષ્મપદાર્થેષુ ચિત્તવિન્યાસઃ ।
 ભવસ્થિતિનિરૂપણે વા અધિકરણોપશમચિત્તે વા ॥૧૭॥

આઝયપરિહાણીએ અસમંજસચિદ્વિયાણ વ વિવાગે ।
 ખણલાભદીવણાએ ધમ્મગુણેસું ચ વિવિહેસુ ॥૧૮॥
 આયુઃપરિહાણૌ અસમજ્ઞસચેષ્ટિતાનાં વા વિપાકે ।
 ક્ષણલાભદીપનાયાં ધર્મગુણેષુ ચ વિવિધેષુ ॥૧૮॥

બાહગદોસવિવક્ષ્વે ધમ્માયરિએ ય ઝજ્જયવિહારે ।
 એમાઙ્ગિચિત્તનાસો સંવેગરસાયણં દેયં ॥૧૯॥
 બાધકદોષવિપક્ષે ધર્માચાર્યે ચોદ્યતવિહારે ।
 એવમાદિચિત્તન્યાસઃ સંવેગરસાયણં દદાતિ ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ :-

સુત્તવિઙ્ગસ્ય પુણો સૂઈને વળી જાગેલા શ્રાવકે સુહુમપયત્થેસુ સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં, ભવઠિઙ્ગનિરૂવણે વા અથવા ભવસ્થિતિના નિરૂપણમાં અહિગરણોવસમચિત્તે વા અથવા અધિકરણના ઉપશમધાળા ચિત્તમાં, આઝયપરિહાણીએ અથવા આયુષ્યની પરિહાનિમાં, અસમંજસચિદ્વિયાણ વ વિવાગે અથવા અસમંજસ પ્રવૃત્તિઓના વિપાકમાં ખણલાભદીવણાએ અથવા ક્ષણલાભદીપનામાં, ધમ્મગુણેસું જ વિવિહેસુ અથવા વિવિધ પ્રકારના ધર્મના ગુણોની વિચારણામાં, બાહગદોસવિવક્ષ્વે અથવા બાધક દોષના વિપક્ષની વિચારણામાં, ધમ્માયરિએ અથવા ધર્માચાર્યમાં, ય ઝજ્જયવિહારે અથવા ઉદ્યતવિહારીના વિષયમાં ચિત્તવિન્નાસા ચિત્ત સ્થાપન કરવું જોઈએ. એમાઙ્ગિચિત્તનાસો આ પ્રકારના દસ ભાવોમાં ચિત્તનો વિન્યાસ સંવેગરસાયણં દેયં સંવેગના પરિણામરૂપ રસાયણ આપે છે.

ગાથાર્થ :-

સૂઈને વળી જાગેલા શ્રાવકે ^૧સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં, અથવા ^૨ભવસ્થિતિના નિરૂપણમાં અથવા ^૩અધિકરણના ઉપશમધાળા ચિત્તમાં, અથવા ^૪આયુષ્યની પરિહાનિમાં, અથવા

^૫અસમંજસ પ્રવૃત્તિઓના વિપાકમાં અથવા ^૬ક્ષણલાભદીપનામાં, અથવા ^૭વિવિધ પ્રકારના ધર્મના ગુણોની વિચારણામાં, અથવા ^૮બાધક દોષના વિપક્ષની વિચારણામાં, અથવા ^૯ધર્મચાર્યમાં, અથવા ^{૧૦}ઉદ્યતવિહારીના વિષયમાં ચિત્ત સ્થાપન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારના દસ ભાવોમાં ચિત્તનો વિન્યાસ સંવેગના પરિણામરૂપ રસાયન આપે છે.

ભાવાર્થ :-

સૂતા પછી ગમે ત્યારે જાગ્રત થાય ત્યારે શ્રાવકે આત્મહિત સાધવા માટે નીચેના પદાર્થોમાં ચિત્તનો વિન્યાસ કરવો જોઈએ-

(૧) સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં ચિત્તનું સ્થાપન કરે :-

ઈન્દ્રિયોથી દેખાતા પદાર્થો સ્થૂળ પદાર્થો છે, જ્યારે આત્મા-કર્મ-કર્મજન્યભાવો વગેરે સૂક્ષ્મ પદાર્થો છે. બુદ્ધિને સ્પર્શે તે રીતે શ્રાવકે સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું શાસ્ત્રાનુસારી સમ્યગ્ ચિંતન કરવું જોઈએ, જેનાથી સંવેગની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૨) ભવસ્થિતિના પર્યાલોચનમાં ચિત્તનું સ્થાપન કરવું જોઈએ :-

આ સંસારનું સ્વરૂપ જ વિચારકને મહાઉદ્વેગ પેદા કરાવે તેવું છે. સંસારમાં કર્મને પરવશ થઈને જીવો ચારે ગતિમાં ભટકે છે, કર્મને પરવશ પરિણામો કરે છે અને સુખની ઈચ્છા હોવા છતાં દુઃખના ઉપાયોને સેવીને દુઃખની પરંપરા પ્રાપ્ત કરે છે. ભવસ્વરૂપના અજ્ઞાનને કારણે જ જીવની આવી કર્મધીન સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંસારથી છૂટવાની ભાવનાવાળા શ્રાવકે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ ભવસ્થિતિની વિચારણા કરવામાં કરવો જોઈએ.

(૩) અધિકરણના ઉપશમવાળા ચિત્તમાં બુદ્ધિનું સ્થાપન કરે :-

સંસારમાં નિમિત્તોને પામીને જે જે મનોવૃત્તિઓ થાય છે અને તેને અનુરૂપ જે જે પ્રવૃત્તિઓ થાય છે તે સર્વ મનોવૃત્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ કર્મબંધનું કારણ છે. તેથી ચિત્તનું કાલુષ્ય કરનાર સંસારની પ્રવૃત્તિઓ જ અધિકરણરૂપ છે. તેથી જ શ્રાવક જ્યારે ઊંઘમાંથી જાગી જાય ત્યારે, સંસારની પ્રવૃત્તિઓને અનુકૂળ ભાવોને અટકાવવા માટે, સાંસારિક ભાવો જે પોતાને થાય છે તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવોમાં ચિત્તનો વિન્યાસ કરે; જેથી ઉપયોગના પ્રકર્ષથી એવી મનોવૃત્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ધીરે ધીરે અલ્પ થતી જાય.

(૪) આયુષ્યની પરિહાનિમાં ચિત્તનો વિન્યાસ કરવો જોઈએ :-

પ્રતિક્ષણ આયુષ્ય ઓછું થાય છે, અને જો સમ્યગ્ સાવધાનતાપૂર્વક હિત સાધવામાં નહીં આવે તો, પ્રાપ્ત થયેલા માનવઆયુષ્યની સમાપ્તિ થતાં તો દુર્ગતિ અને સંસારપરિભ્રમણ જ પ્રાપ્ત થશે. માટે પસાર થતા આયુષ્યનો સદ્વ્યય કેમ થાય તે વિચારવું જોઈએ. તે પ્રમાણે ઉપયોગપૂર્વક આયુષ્યની પરિહાનિને જોવાથી, જે અવિચારકતાથી જેમ તેમ દિવસ પસાર થાય છે તેનાથી આત્માનું રક્ષણ થાય છે.

(૫) અસમંજસ પ્રવૃત્તિઓના વિપાકમાં ચિત્તનો વિન્યાસ કરવો જોઈએ :-

શ્રાવકે ધીરે ધીરે પણ સર્વવિરતિને અભિમુખ માનસ માટે યત્ન કરવાનો છે. તેને બદલે પ્રમાદાદિને કારણે તે નિરર્થક એવી જે અસમંજસ=અયોગ્ય ચેષ્ટાઓ કરે છે, તેનો વિપાક દુર્ગતિ જ છે. સામાન્ય ભાવથી પણ કોઈપણ પાપપ્રવૃત્તિનું દસગણું ફળ કહેલ છે અને વિશેષ ભાવ થાય તો સોગણું, લાખગણું કે અબજગણું પણ ફળ થઈ શકે છે એમ ‘સંવેગરંગશાળા’માં કહેલ છે. આમ વિચાર કરવાથી અસમંજસ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થઈને સ્વભૂમિકાને સાધવા માટે ચિત્ત ઉત્થિત થાય છે.

(૬) ક્ષણલાભદીપનામાં ચિત્તનું સ્થાપન કરે :-

એક ક્ષણમાં જીવ અશુભ અધ્યવસાય દ્વારા મોટા અશુભ કર્મનું નિર્માણ કરી શકે છે, અને એક ક્ષણના શુભ અધ્યવસાય દ્વારા ઘણાં કર્મોનો નાશ પણ જીવ કરી શકે છે. એક ક્ષણમાં જીવ ઉચ્ચગતિનું કે નીચગતિનું આયુષ્ય બાંધી લે છે, અને એક ક્ષણમાં મોક્ષને પામવાની સામગ્રી પણ મળી શકે છે. આ રીતે ક્ષણલાભના પ્રકાશનમાં ચિત્તને યોજવાથી ધીરે ધીરે શુભ અધ્યવસાયમાં યત્ન તીવ્ર બને છે અને અશુભ અધ્યવસાયથી વિમુખભાવ સ્થિર થાય છે.

(૭) વિવિધ પ્રકારના ધર્મના ગુણોમાં ચિત્તનો વિન્યાસ કરે :-

અહીં ધર્મથી શ્રુતરૂપ અને ચારિત્રરૂપ ધર્મ ગ્રહણ કરવાનો છે. જે જીવને ભગવાનનું વચન સમ્યગ્ પરિણમન પામ્યું હોય, અને તેને અનુરૂપ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ ચારિત્રમાં તે સમ્યગ્ યત્ન કરતો હોય, તો આ લોકમાં જ તેના ચિત્તના વિકારો શાંત થઈ જાય છે અને અંતરંગ સ્વસ્થતા પ્રગટે છે. વળી ઉત્તમ અધ્યવસાયને કારણે ભૂતકાળની પાપપ્રકૃતિઓ વર્તમાનમાં પુણ્યરૂપે પરાવર્તન પામે છે કે નાશ પણ પામે છે, જેથી બાહ્ય પણ અનુકૂળતાઓ ઊભી થાય. વળી સમ્યગ્ ધર્મના સેવનથી

થયેલ નિર્જરાના અને બંધાયેલ પુણ્યના બળથી જન્માંતરમાં સદ્ગતિઓની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે, અને અંતે સર્વકર્મના નાશથી પૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકારે ધર્મના ગુણોમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવું જોઈએ, જેનાથી ધર્મ કરવામાં સમ્યગ્ યત્નને અનુકૂળ વીર્ય ઉલ્લસિત થાય છે અને ઉલ્લસિત થયેલું વીર્ય ધર્માનુષ્ઠાનને દૃઢ બનાવે છે.

(૮) બાધક દોષના વિપક્ષમાં ચિત્તનો ન્યાસ કરે :-

પોતાને જે જે નિમિત્તો પામીને જે જે પરિણામો થાય છે તેનું સમ્યગ્ સમાલોચન કરીને, તે બાધક દોષોને સ્મૃતિમાં લાવીને, તે દોષોના વિપક્ષ એવા ગુણોનું સમ્યગ્ સ્વરૂપ ગીતાર્થ આદિ પાસે જાણીને તેમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવું જોઈએ; જેથી નિમિત્તોને પામીને પણ તે દોષો જાગ્રત ન થાય તેવી જીવની ઉત્તમ પ્રકૃતિ પ્રગટ થાય.

(૯) ધર્મચાર્યમાં ચિત્તનું સ્થાપન કરે :-

બોધિલાભના કારણીભૂત એવા ગુરુમાં ચિત્તનું સ્થાપન કરવું જોઈએ, અને વિચારવું જોઈએ કે જેમનો પ્રતિ-ઉપકાર કરવો દુષ્કર છે એવા આ મારા ગુરુ છે. આવા પ્રકારનો વિચાર કરવાથી કૃતજ્ઞતા વિકસે છે, બહુમાન વધે છે અને બોધિલાભનું મહત્વ અધિક ઉપસે છે, જેના લીધે પોતે સુલભબોધિ બને છે.

(૧૦) ^૧ઉદતવિહારમાં ચિત્તનો વિન્યાસ કરે :-

ભૂતકાળમાં જે તીર્થંકરો, ગણધરો, અપ્રમત્તમુનિઓ આદિ જે રીતે સંસારસાગરથી તરવા માટે સંયમયોગમાં યત્ન કરતા હતા તેઓનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. વર્તમાનમાં કાળહાનિને કારણે લગભગ જીવો અલ્પ સત્ત્વવાળા હોય છે. આમ છતાં, વર્તમાનના સંયોગોમાં પણ જેઓ અપ્રમાદભાવથી સંયમમાં કે શ્રાવકાચારમાં યત્ન કરે છે તેઓ ધન્ય છે, એવું વિચારી તેમનું પણ સ્મરણ કરવું જોઈએ; અને “હું ક્યારે શક્તિના પ્રકર્ષથી ઉદતવિહારમાં યત્ન કરીશ” એવી ભાવના ભાવવી જોઈએ. આવી પ્રકર્ષ ભાવના કરવાથી જ ઉદતવિહાર કરવામાં પ્રતિબંધક કર્મો નાશ પામે છે અને ઉદતવિહાર કરવાનો પરિણામ જાગૃત થાય છે.

આ પ્રકારનો દસ ભાવોમાં ચિત્તનો વિન્યાસ કરવાથી અનિચ્છાની ઈચ્છાસ્વરૂપ સંવેગનો પરિણામ પેદા થાય છે. ||૯-૧૭/૧૮/૧૯||

^૧ઉદતવિહાર એટલે અત્યંત અપ્રમાદભાવથી સંયમયોગમાં દૃઢ યત્ન કરવો તે.

અવતરણિકા :-

શ્રાવકધર્મવિંશિકાનું નિગમન કરતાં કહે છે-

ગોસે ભણિઓ ય વિહી ઇય અણવરયં તુ ચિદ્વમાણસ્સ ।
 પડિમાકમેણ જાયઙ્ સંપુત્રો ચરણપરિણામો ॥૨૦॥
 ગોષે ભણિતશ્ચ વિધિરિત્યનવરતં તુ ચેષ્ટમાનસ્ય ।
 પ્રતિમાકમેણ જાયતે સંપૂર્ણશ્ચરણપરિણામઃ ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

ગોસે ભણિઓ ય વિહી અને સવારમાં કહેવાયેલી વિધિ છે ઇય એ પ્રકારે અણવરયં તુ ચિદ્વમાણસ્સ સતત ચેષ્ટા કરનારને પડિમાકમેણ પ્રતિમાના કમથી સંપુત્રો ચરણપરિણામો સંપૂર્ણ ચારિત્રનો પરિણામ જાયઙ્ થાય છે.

ગાથાર્થ :-

સવારમાં ઊઠે ત્યારે ગાથા ૧૭-૧૮-૧૯માં કહ્યું તે વિધિ પ્રમાણે સતત ચેષ્ટા કરનાર શ્રાવકને પ્રતિમાના કમથી સંપૂર્ણ ચારિત્રનો પરિણામ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

શ્રાવક સવારના ઊઠે ત્યારે ગાથા-૧૭, ૧૮ અને ૧૯મીમાં બતાવાયેલ ભાવોમાંથી પોતાના ભાવપ્રકર્ષમાં કારણભૂત હોય એવા ભાવોનું ચિંતન કરે છે. તેનાથી પ્રતિદિન સંવેગની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેવા શ્રાવકને ગંભીરતાપૂર્વક વિચારતાં જ્યારે પોતાના ચિત્તની ભૂમિકા પ્રતિમાને અનુકૂળ લાગે ત્યારે તે પ્રતિમામાં યત્ન કરે છે. પ્રતિમાના પાલનથી કમસર ઉત્તર ઉત્તરની પરિણતિ ચારિત્રને અભિમુખ બને છે અને તેનાથી આવા શ્રાવકને કમસર સંપૂર્ણ ચારિત્રના પરિણામની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૯-૨૦॥

॥ इति जवमी श्रावकधर्मीविंशिका समाप्ता ॥९॥

॥ શ્રાવકપ્રતિમાવિંશિકા દશમી ॥

અવતરણિકા :-

નવમી વિંશિકામાં શ્રાવકધર્મ બતાવીને અંતે કહ્યું કે, શ્રાવકને સવારમાં જાગ્રત થતાંની સાથે આત્મહિત સાધવા માટેની વિચારણાઓમાં સતત પ્રયત્ન કરવાથી, અને ક્રમસર પ્રતિમા વહન કરવાથી, સંપૂર્ણ ચારિત્રનો પરિણામ પ્રગટે છે. એથી જ હવે સર્વવિરતિરૂપ સંયમને અતિ નજીક એવી શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓ આ વિંશિકામાં બતાવે છે-

દંસણ વય સામાઙ્ય પોસહ પડિમા અબંભ સચ્ચિત્તે ।
 આરંભ પેસ ઉદ્દિદ્ધવજ્જણ સમણભૂણ ય ॥૧॥
 દર્શનવ્રતસામાયિકપોષધપ્રતિમા અબ્રહ્મસચ્ચિત્તે ।
 આરમ્ભપ્રેષોદ્દિદ્ધવર્જકં શ્રમણભૂતં ચ ॥૧॥

એયા ખલુ ઇક્કારસ ગુણઠાણગભેયઓ મુણેયવ્વા ।
 સમણોવાસગપડિમા બજ્ઝાણુદ્ધાણલિંગેહિં ॥૨॥
 એતાઃ ખલ્લ્લેકાદશ ગુણસ્થાનકભેદતો જ્ઞાતવ્વાઃ ।
 શ્રમણોપાસકપ્રતિમા બાહ્યાનુષ્ઠાનલિઙ્ગૈઃ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

દંસણ (૧) દર્શન, વય (૨) વ્રત, સામાઙ્ય (૩) સામાયિક, પોસહ (૪) પોષધ, પડિમા (૫) પ્રતિમા, અબંભ (૬) અબ્રહ્મવર્જન, સચ્ચિત્તે (૭) સચિત્તત્યાગ, આરંભ (૮) આરંભત્યાગ, પેસ (૯) પ્રેષણ (પ્રવર્તન ક્રિયાનો) ત્યાગ, ઉદ્દિદ્ધવજ્જણ (૧૦) ઉદ્દિષ્ટ આહારાદિ વર્જન સમણભૂણ (૧૧) શ્રમણ ભૂત (નામની) બજ્ઝાણુદ્ધાણલિંગેહિં બાહ્ય અનુષ્ઠાનના લિંગોદ્ધારા ખલુ ખરેખર એયા આ=ઉપરમાં બતાવેલી ઇક્કારસ અગિયાર સમણોવાસગપડિમા શ્રમણોપાસક પ્રતિમાઓ ગુણઠાણગભેયઓ ગુણસ્થાનકના ભેદથી મુણેયવ્વા જાણવી.

ગાથાર્થ :-

(૧) દર્શન, (૨) વ્રત, (૩) સામાયિક, (૪) ધૌષધ, (૫) પ્રતિમા, (૬) અબ્રહ્મવર્જન, (૭) સચિત્તત્યાગ, (૮) આરંભત્યાગ, (૯) પ્રેષણ (પ્રવર્તન ક્રિયાનો) ત્યાગ, (૧૦) ઉદિષ્ટ આહારાદિ વર્જન અને (૧૧) શ્રમણભૂત એ નામની ખરેખર ઉપરમાં બતાવેલી અગિયાર શ્રમણોપાસક પ્રતિમાઓ બાહ્ય અનુષ્ઠાનના લિંગો દ્વારા ગુણસ્થાનકના ભેદથી જાણવી.

ભાવાર્થ :-

આ અગિયારે પ્રતિમાઓ પાંચમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા દેશવિરતિધરને જ હોય છે. આમ છતાં, પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર પ્રતિમા પાંચમા ગુણસ્થાનકની ઉપરની ભૂમિકારૂપ છે, અને તે વિશુદ્ધ વિશુદ્ધતર અધ્યવસાયરૂપ છે તે બતાવવા માટે ગુણસ્થાનકના ભેદથી એમ કહેલ છે, અને તે પ્રતિમાઓ બાહ્ય અનુષ્ઠાનની આચરણાથી પ્રગટ થનાર છે. તેથી કહ્યું કે બાહ્ય અનુષ્ઠાનના લિંગો દ્વારા આ પ્રતિમાઓને જાણવી. ॥૧૦-૧/૨॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોકમાં બતાવ્યું કે બાહ્ય અનુષ્ઠાનના લિંગો દ્વારા પ્રતિમાઓ જણાય છે. તે જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં બતાવે છે-

સુસ્સૂસાઈ જમ્હા દંસણપમુહાણ કજ્જસૂય ત્તિ ।

કાયકિરિયાઈ સમ્મં લક્ખિજ્જઈ ઓહઓ પઢિમા ॥૩॥

શુશ્રૂષાદિર્યસ્માદર્શનપ્રમુખાનાં કાર્યસૂચકા ઇતિ ।

કાયક્રિયયા સમ્યગ્લક્ષ્યત ઓઘતો પ્રતિમા ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

જમ્હા જે કારણથી દંસણપમુહાણ દર્શનપ્રમુખ પ્રતિમાઓના સુસ્સૂસાઈ શુશ્રૂષા આદિ ગુણો કજ્જસૂય કાર્યસૂચક છે (તે કારણથી) કાયકિરિયાઈ કાયિકક્રિયા દ્વારા ઓહઓ સામાન્યથી પઢિમા પ્રતિમા સમ્મં લક્ખિજ્જઈ સમ્યગ્ જણાય છે. ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

જે કારણથી દર્શનપ્રમુખ પ્રતિમાઓના શુશ્રૂષા આદિ ગુણો કાર્યસૂચક છે તે કારણથી કાયિક ક્રિયા દ્વારા સામાન્યથી પ્રતિમા સમ્યગ્ જણાય છે. ॥૧૦-૩॥

અવતરણિકા :-

દર્શનપ્રતિમાનું સ્વરૂપ બતાવે છે-

સુસ્સૂસ ધમ્મરાઓ ગુરુદેવાણં જહાસમાહીએ ।
 વેયાવચ્ચે નિયમો દંસણપડિમા ભવે એસા ॥૪॥
 શુશ્રૂષા ધર્મરાગો ગુરુદેવાનાં યથાસમાધિ ।
 વૈયાવૃત્ત્યે નિયમો દર્શનપ્રતિમા ભવેદેષા ॥૪॥

અન્વયાર્થ :-

સૂસ્સૂસ શુશ્રૂષા, ધમ્મરાઓ ધર્મરાગ અને જહાસમાહીએ ગુરુદેવાણં વેયાવચ્ચે નિયમો સમાધિ પ્રમાણે ગુરુ અને દેવના વૈયાવચ્ચમાં નિયમ એસા દંસણપડિમા ભવે આ દર્શનપ્રતિમા છે.

ગાથાર્થ :-

શુશ્રૂષા, ધર્મરાગ અને સમાધિ પ્રમાણે ગુરુ અને દેવના વૈયાવચ્ચમાં નિયમ આ દર્શનપ્રતિમામાં થાય છે.

ભાવાર્થ :-

પંચાશકમાં બતાવેલ છે કે શ્રાવકને દર્શનપ્રતિમા એક મહિનાની હોય છે અને આ પ્રતિમા દર્શનાચારના પાલન કરતાં વિશેષ છે. તેથી એ ફલિત થાય કે સામાન્યથી શુશ્રૂષા આદિમાં શ્રાવક જેવો યત્ન કરે છે તેના કરતાં વિશેષ પ્રકારનો યત્ન દર્શનપ્રતિમામાં હોય છે. વળી દર્શનપ્રતિમા નિરતિચાર સમ્યગ્દર્શનને વહન કરવારૂપ કહેલ છે. એથી આ પ્રતિમાને વહન કરનાર શ્રાવક શાસ્ત્રોને સાંભળવા માટે શક્તિના અતિશયથી અને સમ્યગ્ તત્ત્વના પરિણામ માટે ઉપયોગપૂર્વક સાંભળવાની ક્રિયા કરે છે, આ જ તેનો વિશેષ પ્રકારનો શુશ્રૂષા ગુણ છે.

આ પ્રતિમાને વહન કરનાર શ્રાવકનો બીજો ગુણ ધર્મનો રાગ કહ્યો છે. અહીં ધર્મનો રાગ એટલે ચારિત્રધર્મનો રાગ સમજવો. શ્રાવકને સામાન્યથી જે ચારિત્રધર્મનો રાગ હોય છે તેનાથી પણ પ્રતિમાકાળમાં સંયમનો રાગ તીવ્ર બને છે. તેથી જ દર્શનપ્રતિમામાં તે પ્રધાનરૂપે સંયમી મહાત્માઓના જીવનનું સ્વરૂપ અને સાધુની સામાયારી સાંભળવા માટે અને વારંવાર વિચાર માટે વિશેષ યત્ન કરે છે, જેનાથી શ્રાવકનો ધર્મરાગ અતિશયિત થાય છે.

શ્રાવક પ્રથમ પ્રતિમાના કાળમાં ગુરુ અને દેવના વૈયાવચ્ચમાં પોતાની શક્તિના પ્રકર્ષથી અને સમાધિનો ભંગ ન થાય તે રીતે પ્રયત્ન કરે છે, જેનાથી તેનામાં દર્શનપ્રતિમા સમ્યગ્ રીતે પરિણમન પામે છે. ||૧૦-૪||

અવતરણિકા :-

હવે બીજી વ્રતપ્રતિમાનું સ્વરૂપ બતાવે છે-

પંચાણુલ્લયધારિત્તમણઙયારં વણ્ણુ પડિબંધો ।
 વયણા તદણઙયારા વયપડિમા સુપ્પસિદ્ધ ત્તિ ॥૫॥
 પચ્છાણુવ્રતધારિત્ત્વમનતિચારં વ્રતેષુ પ્રતિબંધઃ ।
 વચનાત્તદતિચારા વ્રતપ્રતિમા સુપ્રસિદ્ધેતિ ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

અણઙયારં પંચાણુલ્લયધારિત્તમ્ અતિચારરહિત પાંચ અણુવ્રતનું ધારણપણું (અને) વણ્ણુ પડિબંધો વ્રતોમાં પ્રતિબંધ (એ) વયપડિમા સુપ્પસિદ્ધ વ્રતપ્રતિમા સુપ્રસિદ્ધ છે. વયણા તદણઙયારા વચનથી તેના=પાંચ અણુવ્રતના અતિચારો (જાણવા). ત્તિ પાદપૂર્તિ માટે છે. (એવો અન્વય ભાસે છે.)

✽ અહીં તદણઙયારા ના બદલે તદઙયારા હોવું જોઈએ એમ ભાસે છે.

ગાથાર્થ :-

અતિચારરહિત પાંચ અણુવ્રતનું ધારણપણું અને વ્રતોમાં પ્રતિબંધ એ વ્રતપ્રતિમા સુપ્રસિદ્ધ છે. વચનથી પાંચ અણુવ્રતના અતિચારો (જાણવા).

ભાવાર્થ :-

સામાન્ય રીતે શ્રાવક બાર વ્રતોને ધારણ કરનાર હોય છે, તો પણ શ્રાવક બાર વ્રતોને ગ્રહણ કર્યા પછી બે માસ સુધી આ બીજી પ્રતિમા ધારણ કરે છે. બીજી પ્રતિમામાં પ્રથમની પ્રતિમાની બધી આચરણાઓ પણ અવશ્ય હોય છે. શ્રાવક બીજી પ્રતિમા વખતે નિરતિયારપણે પાંચ અણુવ્રતોમાં યત્ન કરે છે અને તેમાં જ તેના ચિત્તનો અત્યંત પ્રતિબંધ હોય છે. આ પ્રતિમાકાળમાં વિશેષ પ્રકારની જીવદયા અને ધર્મશાસ્ત્રના શ્રવણની ક્રિયા હોય છે એ પ્રકારે પંચાશકમાં કહેલું છે.

શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું છે કે અતિયારરહિત પાંચ અણુવ્રતના ધારણરૂપ બીજી વ્રતપ્રતિમા છે, તેથી શાસ્ત્રનાં વચનો દ્વારા પાંચ અણુવ્રતોના અતિયારોને જાણવા જોઈએ, એ પ્રકારે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં નિર્દેશ કરેલ હોય એમ જણાય છે. ||૧૦-૫||

અવતરણિકા :-

હવે ત્રીજી સામાયિકપ્રતિમા કહે છે-

તહ અત્તવીરિઝ્લાસજોગઓ રયતસુદ્ધિદિત્તિસમં ।
 સામાઙ્ગ્યકરણમસઙ્ગ સમ્મં સામાઙ્ગ્યપ્પડિમા ॥૬॥
 તથાત્મવીર્યોલ્લાસયોગતો રજતશુદ્ધિદીપ્તિસમમ્ ।
 સામાયિકકરણમસકૃત્સમ્યક્સામાયિકપ્રતિમા ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

તહ તે પ્રકારના અત્તવીરિઝ્લાસજોગઓ આત્મવીર્યોલ્લાસના યોગથી રયતસુદ્ધિદિત્તિસમં રજતની શુદ્ધિની દીપ્તિ સમાન અસઙ્ગ સમ્મં સામાઙ્ગ્યકરણમ્ અનેક વાર સમ્યગ્ સામાયિકનું કરણ સામાઙ્ગ્યપ્પડિમા (એ) સામાયિકપ્રતિમા છે.

ગાથાર્થ :-

તે પ્રકારના આત્મવીર્યોલ્લાસના યોગથી રજતની શુદ્ધિની દીપ્તિ સમાન અનેક વાર સમ્યગ્ સામાયિકનું કરણ એ સામાયિકપ્રતિમા છે.

ભાવાર્થ :-

પંચાશકમાં બતાવેલ છે તે પ્રમાણે સામાયિક કરનાર શ્રાવક સાવધ વ્યાપારના

પરિહારપૂર્વક, નિરવઘ યોગના સેવનમાં દૃઢ યત્ન કરતો હોય છે, અને સંયમ જીવનની નજીક લઈ જનાર સમભાવના પરિણામમાં વર્તતો હોય છે. તેથી મન-વચન અને કાયાના દુષ્પ્રણિધાનથી તે રહિત હોય છે અને સામાયિકના વિષયમાં કૃત-અકૃત આદિ વિષયના સ્મરણવાળો હોય છે.

વળી તે પ્રતિમાધારી શ્રાવક છે. તેથી સામાયિકના કાળમાં જેવા પરિણામવાળો શ્રાવક હોય છે તેના કરતાં વિશેષ પ્રકારે અપ્રમાદભાવમાં અવસ્થિત રહીને તે ઉચિત ક્રિયા કરનારો હોય છે. તે બતાવવા માટે જ કહ્યું છે કે તે પ્રકારના આત્મવીર્યોલ્લાસના યોગથી શ્રાવક સામાયિકપ્રતિમા કરે છે.

પ્રતિમાના કાળમાં શ્રાવક વારંવાર સમ્યગ્ પ્રકારે સામાયિક કરે છે. આમ છતાં, સાધુના પરિણામ કરતાં કંઈક ન્યૂન ભૂમિકાની તેની શુદ્ધિ હોય છે. તેથી તેને રજતની શુદ્ધિની દીપ્તિ સમાન સામાયિક પરિણામ થાય છે. તેનાથી એ કહેવું છે કે સાધુના પરિણામની શુદ્ધિ સુવર્ણની દીપ્તિ સમાન હોય છે, જ્યારે શ્રાવકના પરિણામની શુદ્ધિ રજતની દીપ્તિ સમાન હોય છે. આનાથી એ ફલિત થાય કે સાધુ પ્રાયઃ નિરભિષ્વંગ ચિત્તવાળા હોય છે, જ્યારે સામાયિકપ્રતિમાધારી શ્રાવક કાળની અવધિથી પણ કાંઈક નિરભિષ્વંગ ચિત્તની નજીકની ભૂમિકામાં હોય છે. ॥૧૦-૬॥

અવતરણિકા :-

હવે ચોથી પૌષ્ઠપ્રતિમા બતાવે છે.

પોસહકિરિયાકરણં પવ્વેસુ તહા તહા સુપરિસુદ્ધં ।

જહ્ભાવભાવસાહગમણઘં તહ પોસહપ્પડિમા ॥૭॥

પૌષ્ઠક્રિયાકરણં પર્વેષુ તથા તથા સુપરિશુદ્ધમ્ ।

યતિભાવભાવસાધકમનઘં તથા પૌષ્ઠપ્રતિમા ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

પવ્વેસુ પાંચે પર્વોમાં તહા તહા સુપરિસુદ્ધં તે તે પ્રકારે સુપરિશુદ્ધ જહ્ભાવભાવસાહગમ્ યતિભાવનું ભાવથી સાધક તહ અણઘં અને અતિચારરહિત એવું પોસહકિરિયાકરણં પૌષ્ઠક્રિયાનું કરણ પોસહપ્પડિમા (એ) પૌષ્ઠપ્રતિમા છે.

ગાથાર્થ :-

પાંચે પર્વોમાં (જે જે પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય) તે તે પ્રકારે સુપરિશુદ્ધ, યતિભાવનું ભાવથી સાધક અને અતિચારરહિત એવું પૌષ્ઠક્રિયાનું કરણ એ પૌષ્ઠપ્રતિમા છે.

ભાવાર્થ :-

ચોથી પૌષ્ઠપ્રતિમાના કાળમાં ચાર મહિના સુધી પાંચે પર્વ દિવસોમાં શ્રાવક પૌષ્ઠની ક્રિયા કરતો હોય છે. તે ક્રિયાઓ શાસ્ત્રવચનानુસાર સુપરિશુદ્ધ હોય છે તે બતાવવા માટે, તહા તહા સુપરિશુદ્ધ એ પ્રકારનું વિશેષણ મૂકેલું છે. વળી પૌષ્ઠમાં કોઈ સૂક્ષ્મ અતિચાર પણ ન લાગે તેવી રીતે પૌષ્ઠ કરતો હોય છે, તે જણાવવા અણઘં વિશેષણ મૂક્યું છે.

આ પૌષ્ઠની ક્રિયા યતિભાવની સાધક હોય છે, અર્થાત્ સાધુના હૈયામાં વર્તતા પરમઉપેક્ષારૂપ ભાવને ભાવથી સાધક હોય છે. આનાથી જણાય છે કે શ્રાવક પૌષ્ઠની ક્રિયાઓ એવી રીતે કરે છે કે, તે ક્રિયાઓ કરવાથી જ ચિત્ત અતિશય નિઃસ્પૃહતાના પરિણામવાળું બનતું જાય, અને આ જ પરિણામ ક્રમસર વૃદ્ધિ પામીને પરમ નિઃસ્પૃહતારૂપ સંયમના પરિણામમાં વિશ્રાંત થતો હોય છે. આથી જ પૌષ્ઠની ક્રિયાને યતિભાવની સાધક કહી છે, અને આવા શ્રાવકો અત્યંત અપ્રમત્તાથી પૌષ્ઠકાળમાં શાસ્ત્રના પદાર્થથી આત્માને ભાવિત કરવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. ॥૧૦-૭॥

અવતરણિકા :-

હવે પાંચમી પ્રતિમાપ્રતિમા બતાવે છે-

પવ્વેસુ ચેવ રાઙ્ઞં અસિણાણાઙ્કિરિયાસમાજુત્તો ।
માસપણગાવહિ તહા પડિમાકરણં તુ તપ્પડિમા ॥૮॥
પર્વેષુ ચૈવ રાત્રાવસ્સાનાદિક્રિયાસમાયુક્તઃ ।
માસપચ્ચકાવધિ તથા પ્રતિમાકરણં તુ તત્પ્રતિમા ॥૮॥

અસિણાણવિયડભોઈ મડલિયડો રત્તિબંભમાણે ણ ।
પડિવક્ખમંતજાવાઙ્સંગઓ(આ) ચેવ સા કિરિયા ॥૯॥
અસ્સાનવિકટભોજી મૌલિકૃતો રાત્રિબ્રહ્મચારી ચ ।
પ્રતિપક્ષમન્ત્રજાપાદિસંગતશ્ચૈવ(તા ચૈવ) સા ક્રિયા ॥૯॥

અન્વયાર્થ :-

અસિનાનાઈકિરિયાસમાજુત્તો (અને શેષ દિવસોમાં) અસ્નાનાદિ ક્રિયાથી સમાયુક્ત વ્યક્તિનું માસપણગાવહિ પાંચ મહિના સુધી પવ્વેસુ ચેવ પર્વમાં અવશ્ય (પૌષધ કરીને) રાઈ રાત્રિમાં તહા પડિમાકરણં તુતે પ્રકારે પ્રતિમાનું કરણ જ તપ્પડિમા પ્રતિમાપ્રતિમા છે.

હવે શ્લોક-૯ના પૂર્વાર્ધમાં પર્વ દિવસ સિવાય પાંચ મહિના સુધી કરવાની ક્રિયાઓ બતાવે છે, અને ઉત્તરાર્ધમાં પર્વના દિવસે રાત્રિના વિષે પૌષધ લઈને કરવાની ક્રિયાઓ બતાવે છે.

(પ્રતિમાપ્રતિમા કરનાર પાંચ મહિના સુધી) અસિનાના અસ્નાનવાળો વિયડભોઈ વિકટભોજી=દિવસમાં જ ભોજન કરનાર મઝલિયડો મૌલિકૃત=અબદ્ધ કચ્છવાળો અને રત્તિબંભમાણે ણ (રત્તિબંભમાણો ય) રાત્રિમાં બ્રહ્મચર્યના પ્રમાણવાળો હોય છે. પડિવક્ખમંતજાવાઈસંગઓ ચેવ (પડિવક્ખમંતજાવાઈસંગઆ ચેવ) અને (પાંચ પર્વના દિવસોમાં રાત્રિના વિષે) પ્રતિપક્ષભાવન, મંત્રજાપ આદિ સંગત જ સા કિરિયા તે=પ્રતિમાપ્રતિમાની ક્રિયા હોય છે.

✽ પંચાશક-૧૦ ગાથા-૧૮ પ્રમાણે, અહીં રત્તિબંભમાણે ણ ના બદલે રત્તિબંભમાણો ય ભાસે છે અને પડિવક્ખમંતજાવાઈસંગઓ ચેવ ના બદલે પડિવક્ખમંતજાવાઈસંગઆ ચેવ ભાસે છે. અહીં અસિનાનાઈકિરિયાસમાજુત્તો શબ્દ ષષ્ઠી વિભક્તિના અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિમાં પ્રાકૃતના હિસાબે વપરાયો છે એમ ભાસે છે.

ગાથાર્થ :-

આ પ્રતિમામાં પૌષધ કરવાના પાંચ પર્વ દિવસો સિવાયના દિવસોમાં સ્નાનાદિ ક્રિયાઓ જે ન કરતો હોય તેવા શ્રાવકનું પાંચ મહિના સુધી પર્વમાં અવશ્ય પૌષધ કરીને જ રાત્રિમાં તે પ્રકારે પ્રતિમાનું કરણ જ પાંચમી પ્રતિમાપ્રતિમા છે.

પાંચ મહિના સુધી પ્રતિમાપ્રતિમા કરનાર શ્રાવક સ્નાન કરતો નથી, દિવસમાં જ ભોજન કરે છે, કચ્છ બાંધતો નથી અને રાત્રિમાં બ્રહ્મચર્યના પ્રમાણવાળો હોય છે, અને પાંચ પર્વના દિવસોમાં રાત્રિના વિષે પૌષધ સહિત પ્રતિપક્ષભાવન, મંત્રજાપ આદિ સંગત જ પ્રતિમાપ્રતિમાની ક્રિયા હોય છે.

ભાવાર્થ :-

પાંચમી પ્રતિમાપ્રતિમા છે. તે પૂર્વની ચારે પ્રતિમાઓની ક્રિયાઓ સહિત પાંચ મહિના સુધી કરવાની હોય છે. તેમાં પાંચે મહિના પાંચ પર્વ તિથિઓમાં પૌષધમાં રહેવાનું હોય છે. પૌષધમાં દિવસ દરમિયાન ધ્યાન-અધ્યયન આદિ પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હોય છે અને રાતના આખી રાત્રિ કાયોત્સર્ગમાં રહીને પ્રતિપક્ષભાવન કરવાનું હોય છે. પોતાને જે જે દોષ બાધ કરે છે તેના પ્રતિપક્ષ ભાવોને બતાવનાર સૂક્ષ્મ પદાર્થોના ચિંતનને પ્રતિપક્ષભાવન કહેવાય છે. જે દોષો પોતાને બાધ કરે છે, અને જે દોષોને કારણે પોતાનામાં સંપૂર્ણ નિર્મમ ભાવ પ્રગટ થતો નથી, અને જેના લીધે જ સર્વવિરતિને અનુકૂળ પોતાનું ચિત્ત તૈયાર થતું નથી, તે દોષોના પ્રતિપક્ષ ભાવો ઉલ્લસિત કરવા જ રાતના ચિંતન કરવાનું હોય છે. આખી રાતના પ્રતિપક્ષભાવનથી સંયમને અનુકૂળ ચિત્ત ઉલ્લસિત બને છે. એ સિવાય રાતના ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય એવા પરમાત્માના સ્વરૂપનું મનમાં સ્મરણ કરવાનું હોય છે. પરમાત્માના સ્વરૂપને બુદ્ધિમાં સ્થાપન કરવા અર્થે તેવા પ્રકારના મંત્ર-જાપાદિ ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે.

આ પ્રતિમાના કાળ દરમિયાન શ્રાવક પર્વ દિવસોમાં તો પૌષધમાં રહેતો હોય છે, પણ પર્વ દિવસો સિવાય પાંચે મહિના સુધી તે સર્વથા સ્નાન કરતો નથી. સામાન્ય રીતે પ્રતિમાધારી પણ ભગવાનની પૂજા કરતો હોય તેથી પૂજાના અંગરૂપે મર્યાદિત જળથી સ્નાનાદિ કરતો હોય તેથી તેની વિવક્ષા કરેલ નથી, પણ તે સિવાય સ્નાનાદિ ન કરે.

આ પ્રતિમાધારી શ્રાવક વિકટભોજી હોય છે. વિકટનો અર્થ છે પ્રગટ અર્થાત્ દિવસે ભોજન કરનાર. સામાન્ય રીતે શ્રાવક રાત્રિભોજન ન કરતો હોય તો પણ શ્રાવક માટે રાત્રિભોજનનો ત્યાગ ઉત્તરગુણરૂપ છે, તેથી વ્રતધારી શ્રાવક પણ કદાચ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ ન કરતો હોય તો પણ આ પ્રતિમાના પાંચ મહિનાના કાળમાં શ્રાવકને અવશ્ય રાત્રિભોજનનો ત્યાગ હોય છે. વળી આ પાંચમી પ્રતિમાને ધારણ કરનાર શ્રાવક પાંચે મહિના કચ્છ બાંધતો નથી અને પાંચે મહિના દિવસમાં બ્રહ્મચારી હોય છે અને રાત્રિમાં તે અબ્રહ્મચર્યનો સંકોચ કરતો હોય છે. ॥૧૦-૮/૯॥

અવતરણિકા :-

હવે છઠ્ઠી અબ્રહ્મત્યાગપ્રતિમા બતાવે છે-

एवं किरियाजुक्तोऽबंभं वज्जेइ नवर राइं पि ।
 छम्मासावहि नियमा एसा उ अबंभपडिमत्ति ॥१०॥
 एवंक्रियायुक्तोऽब्रह्मा वर्जयति केवलं रात्रावपि ।
 षण्मासावधि नियमादेशा त्वब्रह्मप्रतिमेति ॥१०॥

जावज्जीवाए वि हु एसाऽबंभस्स वज्जणा होइ ।
 एवं चिय जं चित्तो सावगधम्मो बहुपगारो ॥११॥
 यावज्जीवमपि खल्वेषाऽब्रह्माणो वर्जनाद्भवति ।
 एवमेव यच्चित्रः श्रावकधर्मो बहुप्रकारः ॥११॥

અન્યાર્થ :-

एवं किरियाजुक्तो आ प्रमाणेनी क्रियाथी युक्त=पांचमी प्रतिभानी क्रियाथी युक्त नवरं राइं पि अधिक क्रिया तरीके रात्रिमां पण अबंभं वज्जेइ अબ્રહ્મનું વર્જન (છઠ્ઠી પ્રતિમાને ધારણ કરનાર શ્રાવક કરે છે), ઉવળી નિયમા નિયમથી છમ્માસાવહિ છ માસની અવધિવાળી એસા અબંભપડિમા આ અબ્રહ્મ(ત્યાગ)પ્રતિમા છે. જાવજ્જીવાએ વિ હુ (કોઈક જીવને) યાવજજીવ પણ અબંભસ્સ વજ્જણા અબ્રહ્મના વર્જનવાળી એસા હોઈ આ=અબ્રહ્મ(ત્યાગ)પ્રતિમા હોય છે જં જે કારણથી एवं चिय આ પ્રકારે જ ચિત્તો સાવગધમ્મો વિચિત્ર એવો શ્રાવકધર્મ બહુપગારો બહુપ્રકારવાળો છે. ત્તિ સમાપ્તિમાં છે.

ગાથાર્થ :-

पांचमी प्रतिभानी क्रियाथी युक्त, अधिक क्रिया तरीके रात्रिमां पण अब्रह्मનું વર્જન છઠ્ઠી પ્રતિમાને ધારણ કરનાર શ્રાવક કરે છે. વળી નિયમથી છ માસની અવધિવાળી આ અબ્રહ્મ(ત્યાગ)પ્રતિમા છે. કોઈક (જીવને) યાવજજીવ પણ અબ્રહ્મના વર્જનવાળી અબ્રહ્મ(ત્યાગ)પ્રતિમા હોય છે, જે કારણથી આ પ્રકારે જ વિચિત્ર એવો શ્રાવકધર્મ બહુપ્રકારવાળો છે.

ભાવાર્થ :-

છ મહિનાની અવધિવાળી આ છઠ્ઠી અબ્રહ્મ(ત્યાગ)પ્રતિમામાં શ્રાવકને પૂર્વની પાંચેય પ્રતિમાઓની ક્રિયા ઉપરાંત રાત્રિમાં પણ સંપૂર્ણ અબ્રહ્મનું વર્જન હોય છે. કોઈક

જીવે પૂર્વમાં જ જાવજીવ બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે શ્રાવક પાંચ મહિના સુધી પાંચમી પ્રતિમાને ગ્રહણ કર્યા પછી, છ મહિના સુધી છઠ્ઠી પ્રતિમા ગ્રહણ કરે છે. તે પાંચમી પ્રતિમાની સર્વ ક્રિયાઓ છ મહિના સુધી આગળ ચાલુ રાખે છે. કોઈક જીવ વળી ત્યારે જ યાવજીવ બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કરે તો તે છ મહિના સુધી પૂર્વની પાંચ પ્રતિમાઓની ક્રિયાઓ ચાલુ રાખે.

આ પ્રતિમા છ મહિનાની બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા હોવા છતાં, કોઈ જીવને આશ્રયીને જાવજીવ પણ અબ્રહ્મનું વર્જન થઈ શકે છે. સાધુધર્મ અને શ્રાવકધર્મમાં વિચિત્ર એવો શ્રાવકધર્મ ત્યાગના ભેદથી અનેક પ્રકારવાળો છે. સાધુધર્મ તો સર્વ સાવધના ત્યાગરૂપ એક પ્રકારનો જ હોય છે. તેમાં માત્ર ક્ષયોપશમના અતિશયની તરતમતાથી ભેદો પડે છે, જ્યારે શ્રાવકધર્મમાં બાહ્ય ત્યાગને આશ્રયીને પણ અનેક પ્રકારના ભેદો હોય છે. તે જ બતાવવા માટે કહે છે કે જે કારણથી આ રીતે જ વિચિત્ર એવો શ્રાવકધર્મ બહુપ્રકારવાળો હોય છે તેથી જ, કોઈક જીવને આ અબ્રહ્મચર્યવર્જન પ્રતિમા છ મહિના સુધી જ હોય તો કોઈકને યાવજીવ પણ હોય છે. ॥૧૦-૧૦/૧૧॥

અવતરણિકા :-

હવે સાતમી સચિત્તત્યાગપ્રતિમા કહે છે-

एवंविहो उ नवरं सच्चित्तं पि परिवज्जए सव्वं ।
 सत्त य मासे नियमा फासुयभोगेण तप्पडिमा ॥१२॥
 एवंविधस्तु केवलं सचित्तमपि परिवर्जयति सर्वम् ।
 सप्तान् मासान्नियमात्प्रासुकभोगेन तत्प्रतिमा ॥१२॥

जावज्जीवाए वि हु एसा सच्चित्तवज्जणा होइ ।
 एवं चिय जं चित्तो सावगधम्मो बहुपगारो ॥१३॥
 यावज्जीवमपि खल्वेषा सचित्तवर्जनाद्भवति ।
 एवमेव यच्चित्रः श्रावकधर्मो बहुप्रकारः ॥१३॥

અન્યાર્થ :-

उ वળી एवंવિહો આવા પ્રકારનો શ્રાવક=છઠ્ઠી પ્રતિમાની ક્રિયાઓથી યુક્ત શ્રાવક સત્ત ય માસે સાત મહિના સુધી નિયમા નિયમથી ફાસુયભોગેણ પ્રાસુક ભોજન

દ્વારા નવરં સર્વં સચ્ચિત્તં પિ અધિક સર્વ સચિત્ત પણ પરિવજ્જાણ્યાગ કરે છે. તપ્પડિમા તે સાતમી સચિત્તવર્જનપ્રતિમા છે. જાવજ્જીવાણ વિ હુ (કોઈક જીવને) જાવજજીવ પણ સચિત્તના વર્જનવાળી એસા હોઈ આ=સચિત્તવર્જનપ્રતિમા હોય છે. જં જે કારણથી એવં ચિય આ રીતે જ ચિત્તો સાવગધમ્મો વિચિત્ર એવો શ્રાવકધર્મ બહુપગારો બહુપ્રકારવાળો છે.

ગાથાર્થ :-

વળી છઠી પ્રતિમાની ક્રિયાઓથી યુક્ત શ્રાવક સાત મહિના સુધી નિયમથી પ્રાસુક ભોજન દ્વારા અધિક સર્વ સચિત્ત પણ ત્યાગ કરે છે, તે સાતમી સચિત્તવર્જનપ્રતિમા છે. કોઈક જીવને જાવજજીવ પણ સચિત્તના વર્જનવાળી સચિત્તવર્જનપ્રતિમા હોય છે. જે કારણથી આ રીતે જ વિચિત્ર એવો શ્રાવકધર્મ બહુપ્રકારવાળો છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વની પ્રતિમામાં જે આચરણ છે તે સર્વ આચરણમાં ફક્ત સચિત્તવર્જન આ પ્રતિમામાં અધિક છે, તે બતાવવા માટે શ્લોકમાં નવરં શબ્દ વાપરેલ છે, અને અપિ શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં છે અને તે એ બતાવે છે કે પૂર્વની પ્રતિમામાં બતાવેલ બીજું બધું તો ત્યાગ કરે જ છે, પણ સચિત્ત પણ ત્યાગ કરે છે. ॥૧૦-૧૨/૧૩॥

અવતરણિકા :-

હવે આઠમી આરંભત્યાગપ્રતિમા બતાવે છે-

એવં ચિય આરમ્ભં વજ્જઙ્ગ સાવજ્જમદ્દુમાસં જા ।
તપ્પડિમા પેસેહિ વિ અપ્પં કારેઙ્ગ ઉવડત્તો ॥૧૪॥
એવમેવારમ્ભં વર્જયતિ સાવદ્દમદ્દુમાસં યાવત્ ।
તત્પ્રતિમા પ્રેષૈરપ્પલ્પં કારયત્તુપયુક્તઃ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

એવં ચિય આ રીતે જ અદ્દુમાસં જા આઠ મહિના સુધી સાવજ્જં આરમ્ભં વજ્જઙ્ગ સાવદ્દ-આરંભને વર્જે છે તપ્પડિમા તે આરંભત્યાગપ્રતિમા છે (અને) ઉવડત્તો ઉપયુક્ત એવો તે પ્રતિમાધારી શ્રાવક પેસેહિ વિ નોકર પાસે પણ અપ્પં કારેઙ્ગ અલ્પ (આરંભ

થાય તેમ) કરાવે છે.

ગાથાર્થ :-

આ રીતે જ આઠ મહિના સુધી સાવધ-આરંભને વર્જે છે તે આરંભત્યાગપ્રતિમા છે અને ઉપયુક્ત એવો તે પ્રતિમાધારી શ્રાવક નોકર પાસે પણ અલ્પ આરંભ થાય તેમ કરાવે છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં કહેલી સર્વ પ્રતિમાઓની જેમ પૂર્વની પ્રતિમાઓની આચરણ કરવા પૂર્વક શ્રાવક આ પ્રતિમામાં આઠ મહિના સુધી સાવધનું વર્જન કરે છે. આ પ્રતિમામાં શ્રાવક માણસો પાસેથી પણ કાંઈપણ કરાવવાનું હોય તો, એ પણ એવી રીતે ઉપયુક્ત થઈને કરાવે છે કે તેમાં પણ અલ્પ જ આરંભ થાય. પંચાશકની ટીકા પ્રમાણે આ પ્રતિમામાં રહેલો શ્રાવક માણસો પાસેથી પણ પૂર્વમાં સૂચન કર્યું હોય તેટલું તે પ્રમાણે કરાવતો હોય, પરંતુ પ્રતિમાકાળમાં કોઈ આરંભ-સમારંભને અનુકૂળ સૂચન કરે નહીં. આમ છતાં, પોતાની શારીરિક જરૂરિયાત અર્થે ઉપયોગપૂર્વક નોકર પાસે અલ્પ આરંભવાળી પ્રવૃત્તિ કરાવે. ॥૧૦-૧૪॥

અવતરણિકા :-

હવે નવમી પ્રેષણત્યાગપ્રતિમા બતાવે છે-

તેહિં પિ ન કારેઈ નવમાસે જાવ પેસપડિમ ત્તિ ।

પુવ્વોઙ્ગયા ઉ કિરિયા સવ્વા ઇયસ્સ સવિસેસા ॥૧૫॥

તૈરપિ ન કારયતિ નવમાસાન્યાવત્પ્રેષપ્રતિમેતિ ।

પૂર્વોદિતા તુ કિયા સર્વૈતસ્ય સવિશેષા ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :-

તેહિં પિ તેઓ વડે પણ=નોકરો વડે પણ નવમાસે જાવ નવ માસ સુધી ન કારેઈ (આરંભાદિ) ન કરાવે પેસપડિમ તે પ્રેષણત્યાગપ્રતિમા છે. (પ્રવર્તન ક્રિયાના ત્યાગરૂપ પ્રતિમા છે) ઉ ઇયસ્સ વળી આની=નવમી પ્રતિમાને ધારણ કરનાર શ્રાવકની પુવ્વોઙ્ગયા સવ્વા કિરિયા પૂર્વમાં કહેલી સર્વ ક્રિયાઓ=પૂર્વની આઠ પ્રતિમામાં કહેલી ક્રિયાઓ

સવિસેસા સવિશેષ હોય છે.

ત્તિ સમાપ્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

નોકરો વડે પણ નવ માસ સુધી આરંભાદિ ન કરાવે તે પ્રેષણત્યાગપ્રતિમા, પ્રવર્તન ક્રિયાના ત્યાગરૂપ પ્રતિમા છે. વળી નવમી પ્રતિમાને ધારણ કરનાર શ્રાવકની પૂર્વની આઠ પ્રતિમામાં કહેલી ક્રિયાઓ સવિશેષ હોય છે.

ભાવાર્થ :-

આ પ્રતિમામાં શ્રાવક સ્વયં આરંભ કરતો નથી અને કોઈની પાસે આરંભ કરાવતો પણ નથી. આમ છતાં, પંચાશકની ટીકા પ્રમાણે આ નવમી પ્રતિમાધારી શ્રાવક પોતાનાં આહારાદિ માણસ પાસે મંગાવતો પણ હોય, અને ત્યાં શક્ય એટલી યતના જાળવે છે. આમ, આવો અલ્પ આરંભ કરાવવાની પ્રવૃત્તિ આ પ્રતિમાધારીને હોય છે; પરંતુ વ્યવહારિક એટલે કે વ્યાપાર સંબંધી કાર્યો માણસો પાસેથી કરાવવાનું આ પ્રતિમામાં વર્જન હોય છે. નવ મહિના સુધી પોતે સર્વથા આરંભાદિને વર્જન કરે છે અને વ્યાપાર આદિ પણ તે કાળમાં સર્વથા ત્યાગ કરે છે. ફક્ત પોતાની જીવન જરૂરિયાતની પ્રવૃત્તિઓ માણસ પાસે યતનાપૂર્વક કરાવે તે પૂરતો સીમિત આરંભ આ પ્રતિમામાં હોય છે.

પૂર્વની સર્વ પ્રતિમાઓમાં કરાતી ક્રિયાઓ નવમી પ્રતિમામાં વિશેષરૂપે કરવાની હોય છે. પૂર્વ પૂર્વની પ્રતિમા કરતાં ઉત્તર ઉત્તરની પ્રતિમા સંયમને અભિમુખ થવા માટે હોય છે તેથી, આ પ્રતિમામાં શ્રાવક પૂર્વની બધી પ્રતિમાની ક્રિયાઓ અત્યંત નિપુણતા પૂર્વક કરે છે. જેમ જેમ અભ્યાસનો અતિશય થાય છે તેમ તે પાપવ્યાપારના વર્જનની પ્રવૃત્તિ અતિશયિત થાય છે. તેથી અહીં તેઓની સર્વ પ્રતિમાઓની ક્રિયાઓ પણ સવિશેષ હોવી જોઈએ. તેને આશ્રયીને આ સર્વ ક્રિયાઓ અહીં વિશેષ છે, એમ આ ગાથામાં કહેલ હોવું જોઈએ॥૧૦-૧૫॥

અવતરણિકા :-

હવે દસમી ઉદ્દિષ્ટવર્જનપ્રતિમા બતાવે છે-

ઉદ્દિદ્વાહારાઈણ વજ્જણં ઇત્થ હોઈ તપ્પડિમા ।
 દસમાસાવહિ સજ્ઝાયાઝ્ઞાણજોગપ્પહાણસ્સ ॥૧૬॥
 ઉદ્દિદ્વાહારાદીનાં વર્જનમત્ર ભવતિ તત્પ્રતિમા ।
 દશમાસાવધિ સ્વાધ્યાયધ્યાનયોગપ્રધાનસ્ય ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :-

દસમાસાવહિ દસ માસ સુધી સજ્ઝાયાઝ્ઞાણજોગપ્પહાણસ્સ સ્વાધ્યાય-ધ્યાનયોગ છે પ્રધાન જેને તેવા શ્રાવકને ઇત્થ અહીં=દશમી પ્રતિમામાં ઉદ્દિદ્વાહારાઈણ વજ્જણં ઉદ્દિષ્ટ આહારાદિ વર્જન છે, તપ્પડિમા હોઈ તે દસમી ઉદ્દિષ્ટત્યાગ નામની પ્રતિમા છે.

ગાથાર્થ :-

દસ માસ સુધી સ્વાધ્યાય-ધ્યાનયોગ છે પ્રધાન જેને તેવા શ્રાવકને અહીં=દશમી પ્રતિમામાં ઉદ્દિષ્ટ આહારાદિ વર્જન છે, તે દસમી ઉદ્દિષ્ટત્યાગ નામની પ્રતિમા છે.

ભાવાર્થ :-

દસમી પ્રતિમામાં દસ મહિના સુધી ઉદ્દિષ્ટ આહારનો ત્યાગ હોય છે, એટલે કે પોતાના માટે ન બનેલો હોય તેવો આહાર કે પોતાના શરીર માટે જરૂરી એવી અન્ય સર્વ પોતાના માટે ન ખરીદાયેલી હોય તેવી સામગ્રીનું ગ્રહણ હોય છે. આ સાથે આ પ્રતિમામાં સંયમજીવનને અતિ નજીક જવા માટે, સંયમનું કારણ બને તે માટે, શાસ્ત્રમાં નિષ્પત્ત થયેલો શ્રાવક સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન યોગમાં યત્ન કરે છે. આ પ્રતિમામાં સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનની ક્રિયાઓ મુખ્ય હોય છે અને તે સિવાય સાધુવૈયાવચ્ચ આદિ જે અન્ય ઉચિત કૃત્યો હોય તે પણ દસમી પ્રતિમાને ધારણ કરનાર શ્રાવક કરે છે.

પંચાશકની ટીકા પ્રમાણે દસમી પ્રતિમાને ધારણ કરનાર શ્રાવક સર્વ સાવધ પ્રવૃત્તિનો તો અત્યંત ત્યાગ કરે છે, પણ તદ્દુપરાંત ઉદ્દિષ્ટ આહારનો પણ ત્યાગ કરે છે. આ શ્રાવક વાળ પ્રત્યેના મમત્વના ત્યાગાર્થે મસ્તકે મુંડણ પણ કરાવે. કોઈક શ્રાવક શિખાને પણ રાખે છે. પોતાનાં પુત્રાદિને આજીવિકાના ઉચ્ચેદનો પ્રસંગ આવે તેવી કોઈ આપત્તિ આવે, અને ત્યારે જો પુત્રો પૂછે કે તેણે કોઈ ગુપ્તધન રાખેલું છે? તો તે આપત્તિના નિવારણ માટે આ પ્રતિમાધારી શ્રાવક પુત્રોને ગુપ્તધન ક્યાં છે તે કહે, અને સ્મરણ ન હોય તો મને સ્મરણ થતું નથી એમ કહે; પરંતુ એ સિવાય સંસારની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં મન-વચન-કાયાથી તેનો યત્ન ન હોય. ॥૧૦-૧૬॥

અવતરણિકા :-

હવે અગિયારમી શ્રમણભૂતપ્રતિમા બતાવતાં કહે છે-

इकारस मासे जाव समणभूयपडिमा उ चरिम त्ति ।

अणुचरइ साहुकिरियं इत्थ इमो अविगलं पायं ॥१७॥

एकादश मासान्यावच्छ्रमणभूतप्रतिमा तु चरमेति ।

अनुचरति साधुक्रियामत्रायमविकलं प्रायः ॥१७॥

અન્વયાર્થ :-

इत्थ अहीं इकारस मासे जाव अगियार मास सुधी चरिम છેલ્લી સમણભૂયપડિમા શ્રમણભૂતપ્રતિમા છે. इमो આમાં=અગિયારમી પ્રતિમામાં પાયં પ્રાયઃ કરીને અવિગલં અવિકલ એવી સાહુકિરિયં સાધુક્રિયાને અણુચરइ અનુચરે છે. त्ति પાદપૂર્તિ માટે છે.

ગાથાર્થ :-

અગિયાર માસ સુધી છેલ્લી શ્રમણભૂતપ્રતિમા છે. અગિયારમી પ્રતિમામાં પ્રાયઃ કરીને અવિકલ એવી સાધુક્રિયાને અનુચરે છે.

ભાવાર્થ :-

અગિયારમી પ્રતિમામાં માથે લોચ કે મુંડન કરેલું હોય, અને રજોહરણ આદિ સર્વ સાધુનાં ઉપકરણો ગ્રહણ કરીને શ્રાવક ગામોગામ સાધુની જેમ વિચરે છે. તે મન, વચન અને કાયાથી સમિતિગુપ્તિ આદિનું સમ્યક્ પાલન કરે છે. આમ છતાં, હજી કોઈ ગામમાં સ્વજન હોય અને તેના દર્શનની મનોવૃત્તિ થાય, તો ગોચરી માટે તેઓની પાસે જાય પણ ખરો, અને સાધુની જેમ જ નિર્દોષ આહાર ગ્રહણ કરે, અને પોતે ગયા પછી કાંઈ પણ બનાવેલું હોય તો તે ગ્રહણ ન કરે; કેમ કે તેમાં દોષની સંભાવના રહે છે. આ શ્રાવક સ્વજન સાથે પણ સાંસારિક જીવોની જેમ કંઈ વાર્તાલાપ વગેરે પણ ન કરે. સંસારના સર્વ ભાવો પ્રત્યે નિર્મમ ભાવ હોવા છતાં ફક્ત સ્વજનને જોવામાત્રની અભિલાષારૂપ પરિણામ હોવાથી, તેટલા અંશમાં સાધુના પરિણામ કરતાં આ પ્રતિમામાં ન્યૂનતા છે, અને આ પ્રતિમા યાવજજીવ નથી, તે અપેક્ષાએ પણ પરિણામની ન્યૂનતા

છે. અને આ પ્રતિમાધારી શ્રાવક સર્વ સાધુક્રિયાઓ પ્રાયઃ અવિકલ રીતે સેવે છે. ॥૧૦-૧૭॥

અવતરણિકા :-

હવે અગિયારમી પ્રતિમા પૂરી થયા પછી શ્રાવક શું કરે તે બતાવે છે-

આસેવિઝ્ઞણ એયં કોઈ પવ્વયઙ્ગ તહ ગિહી હોઙ્ગ ।
તઽભાવભેયઓ ચ્ચિય વિસુદ્ધિસંકેસભેણં ॥૧૮॥
આસેવ્યૈતાં કોઽપિ પ્રવ્રજતિ તથા ગૃહી ભવતિ ।
તદ્ભાવભેદત એવ વિશુદ્ધિસંક્લેશભેદેન ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ :-

એયં આસેવિઝ્ઞણ આનું=પ્રતિમાઓનું આસેવન કરીને વિસુદ્ધિસંકેસભેણં ચ્ચિય વિશુદ્ધિ અને સંકલેશના ભેદને કારણે જ તઽભાવભેયઓ તેના=પ્રતિમાધારીના ભાવના ભેદથી કોઈ પવ્વયઙ્ગ કોઈક પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે તહ ગિહી હોઙ્ગ તથા કોઈક ગૃહસ્થ થાય છે.

ગાથાર્થ :-

પ્રતિમાઓનું આસેવન કરીને વિશુદ્ધિ અને સંકલેશના ભેદને કારણે જ પ્રતિમાધારીના ભાવના ભેદથી કોઈક પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે તથા કોઈક ગૃહસ્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

આ અગિયાર પ્રતિમાને ગ્રહણ કર્યા પછી ભાવની વિશુદ્ધિનો પ્રકર્ષ થાય અને લાગે કે હવે સંપૂર્ણ નિર્લેપ ચિત્ત થઈ શકે તેમ છે, તો તે સંયમ ગ્રહણ કરે; અને યત્નપૂર્વક પણ પ્રતિમા વહન કર્યા પછી લાગે કે હજી નિર્લેપ થાય તેવું માનસ નથી અને હજી સંગીની બુદ્ધિ છે, તે રૂપ સંકલેશને કારણે ગૃહસ્થભાવને સ્વીકારીને શ્રાવકપણાને ગ્રહણ કરે, અને કોઈક ફરીથી પણ પ્રતિમાઓ ધારણ કરે. ॥૧૦-૧૮॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વમાં અગિયાર પ્રતિમાઓનું વર્ણન કર્યું, ત્યારપછી આ પ્રતિમાઓની સમાપ્તિ પછી કોઈક સંયમ ગ્રહણ કરે અને કોઈક ગૃહસ્થ થઈને રહે તે બતાવ્યું. હવે આ અગિયાર પ્રતિમાઓમાં ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિની અતિશયિતા છે તે બતાવવા માટે કહે છે-

एया उ जहुत्तरमो असंखकम्मक्खओवसमभावा ।
 हुंति पडिमा पसत्था विसोहिकरणाणि जीवस्स ॥१९॥
 एतास्तु यथोत्तरमसंख्यकर्मक्षयोपशमभावात् ।
 भवन्ति प्रतिमाः प्रशस्ता विशोधिकरणानि जीवस्य ॥१९॥

અવ્યયાર્થ :-

उ जहुत्तरमो वणी यथोत्तर असंखकम्मक्खओवसमभावा असंખ્ય કર્મના ક્ષયોપશમના ભાવથી જીવસ્સ વસોહિકરણાણિ જીવની વિશુદ્ધિને કરનારી પસત્થા એયા પડિમા હુંતિ પ્રશસ્ત એવી આ પ્રતિમાઓ થાય છે.

ગાથાર્થ :-

વળી યથોત્તર અસંખ્ય કર્મના ક્ષયોપશમના ભાવથી જીવની વિશુદ્ધિને કરનારી પ્રશસ્ત એવી આ પ્રતિમાઓ થાય છે.

ભાવાર્થ :-

ક્રિયાઓ જ્યારે જાણીને સ્વીકારાય અને સ્વીકારીને ત્રણે યોગના અપ્રમાદભાવથી તેને કરવામાં આવે તો તે ક્રિયા ભાવરૂપ બને છે. શ્રાવક પણ બાર વ્રતોને પાળ્યા પછી પ્રતિમાઓનું સ્વરૂપ, તેને અંગેની વિધિ વગેરે શાસ્ત્રદ્વારા સમ્યક્ જાણીને, આ જ એકાંતે મારા માટે હિતરૂપ છે એ પ્રમાણે તીવ્ર રુચિ પેદા કરીને, અપ્રમાદભાવથી એ ક્રિયાઓમાં યત્ન કરે, તો તે તે પ્રતિમાને અનુકૂળ ક્ષયોપશમભાવ પ્રગટે. દરેક પ્રતિમાઓમાં પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્તરમાં ક્ષયોપશમભાવ અસંખ્યાતગુણ અધિક થતો હોય છે, અને તેવા પ્રકારના નિર્મળ ક્ષયોપશમથી જ જીવની વિશુદ્ધિ કરનારી પ્રશસ્ત એવી આ પ્રતિમાઓ ભાવથી આંવિભાવ થાય છે. ॥૧૦-૧૯॥

અવતરણિકા :-

અગિયાર પ્રતિમાઓ પૂર્ણ થયા પછી યોગની ઉપરની ભૂમિકામાં જે કરવાનું છે તેને બતાવતાં કહે છે-

આસેવિરૂણ ઇયા ભાવેણ નિઓગઓ જઈ હોઈ ।
 જં ઉવરિ સવ્વવિરઈ ભાવેણં દેસવિરઈઓ ॥૨૦॥
 આસેવ્યેતા ભાવેન નિયોગતો યતી ભવતિ ।
 યદુપરિ સર્વવિરતિભાવેન દેશવિરતેઃ ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

ભાવેણ ભાવથી ઇયા આનું=આ પ્રતિમાઓનું આસેવિરૂણ આસેવન કરીને (પ્રતિમાધારી શ્રાવક) નિઓગઓ જઈ હોઈ નિયમથી યતિ થાય છે. જં જે કારણથી દેસવિરઈ ઉવરિ દેશવિરતિથી ઉપરમાં ભાવેણં સવ્વવિરઈઓ ભાવથી સર્વવિરતિ જ છે.

ગાથાર્થ :-

ભાવથી આ પ્રતિમાઓનું આસેવન કરીને પ્રતિમાધારી શ્રાવક નિયમથી યતિ થાય છે. જે કારણથી દેશવિરતિથી ઉપરમાં ભાવથી સર્વવિરતિ જ છે.

ભાવાર્થ :-

કોઈ શ્રાવક ભાવપૂર્વકની આ પ્રતિમા સેવતો હોય અને ઉત્તરોત્તર ઉપરની ભૂમિકામાં જતો હોય તો અગિયારમી પ્રતિમા પૂર્ણ થયા પછી દેશવિરતિની તેનાથી ઉપરની કોઈ ભૂમિકા નથી, પરંતુ સર્વવિરતિ ઉપરની ભૂમિકા છે; તેથી અગિયાર પ્રતિમાઓ ચઢ્યા પછી ચઢતા પરિણામવાળો શ્રાવક નક્કી યતિ થાય છે, અને તે જ બતાવવા માટે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે કે, અગિયારમી પ્રતિમારૂપ દેશવિરતિથી ઉપરમાં ભાવથી સર્વવિરતિ જ છે, પરંતુ દેશવિરતિની અન્ય કોઈ ભૂમિકા નથી.

અહીં વિશેષ એ છે કે અગિયારમી પ્રતિમા સંપૂર્ણ સંયમનાં સેવનરૂપ જ છે, ફક્ત ત્યાં કાળમર્યાદા અગિયાર મહિનાની જ છે, જાવજજીવ નથી; તેથી અગિયારમી પ્રતિમાના સંકલ્પમાં અગિયાર મહિના પછી કદાચ હું ગૃહસ્થ થઈને રહીશ, એવો પણ સંકલ્પ છે. અને તેથી જ ત્યારપછી પોતાનાં કુટુંબીઆદિ સાથે કે ધનઆદિ સાથે મારો

સંબંધ છે એ પ્રકારનો વિકલ્પ રહેલ છે, અને અગિયાર મહિનાના કાળમાં સ્નેહીજનોના દર્શનનો અભિલાષ થાય તો ગોચરી અર્થે તેમની પાસે જાય તે રૂપ મમતાનો પરિણામ છે. આટલા જ પરિણામથી સર્વવિરતિ કરતાં તેની ન્યૂનતા છે. અને અગિયાર મહિના સુધી સંયમજીવનના પાલનથી જો વીર્યનો પ્રકર્ષ થાય તો સર્વ બાહ્ય પદાર્થ પ્રત્યે પૂર્ણ મમતાને છોડીને, કેવળ ભગવાનના વચનને પરતંત્ર થઈને જીવવાનો ઉલ્લાસ થાય તો તે અવશ્ય સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરે છે. ||૧૦-૨૦||

॥ इति दशमी श्रावकप्रतिमाविंशिका समाप्ता ॥१०॥

પ.પૂ. ગણિતવર્થ શ્રી યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.ના વ્યાખ્યાનના પુસ્તકો

(૧) અનુકંપાદાન	(૨) સુપાત્રદાન
(૩) યોગવિંશિકા ભાગ-૧	(૪) યોગવિંશિકા ભાગ-૨

ગીતાર્થ ગંગા થી પ્રકાશિત ગ્રંથો	વિવેચક	મૂલ્ય
(૧) યોગવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	પ્રવિડાભાઈ મોતા	૩૫
(૨) અદ્યાત્મઉપનિષત્ પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન	પ્રવિડાભાઈ મોતા	૩૦
(૩) શ્રાવકના બારવતોનાં વિકલ્પો	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૧૦
(૪) યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૪૦
(૫) સદ્ગતિ તમારા હાથમાં!	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૨૦
(૬) કર્મવાદ કડિંકા	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૫
(૭) દર્શનાચાર	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૧૦
(૮) શાસનસ્થાપના	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૫
(૯) અનેકાન્તવાદ	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૧૦
(૧૦) પ્રશ્નોત્તરી	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૧૦
(૧૧) ચિત્તવૃત્તિ	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૫
(૧૨) ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૫
(૧૩) આશ્રવ અને અનુબંધ	સ્વ. મોહજિતવિજયજી મ.સા.	૨૦
(૧૪) મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૨૦
(૧૫) ભાગવતી પ્રવજ્યા પરિચય	યુગભૂષાડાવિજયજી મ.સા.	૫
(૧૬) વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન પૂર્વાર્ધ	પ્રવિડાભાઈ મોતા	૨૫